

danske studier

1999

Udgivet af Iver Kjær og
Flemming Lundgreen-Nielsen
under medvirken af
Merete K. Jørgensen

C.A. Reitzels Forlag · København

Danske Studier 1999, 94. bind, ottende række 10. bind.
Universitets-Jubilæets danske Samfund nr. 549
Omslag og typografi: Knud A. Knudsen
Printed in Denmark by
Special-Trykkeriet Viborg a-s
ISSN 0106-4525
ISBN 87-7876-137-9

Udgivet med støtte fra Statens Humanistiske Forskningsråd.

Indhold

<i>John Kousgård Sørensen</i> †, professor, dr.phil.:	
Etymologi – teori og praksis. Efterskrift ved Iver Kjær	5
<i>Michael Lerche Nielsen</i> , adjunkt, ph.d., Københavns Universitet:	
Runeindskrifterne fra Starigard/Oldenburg. Og andre runer fra det vestslaviske område	16
<i>Jørgen Schack</i> , forsker, cand.mag., Dansk Sprognævn:	
Blandt sprogets kimærer	37
<i>Bettina Perregaard</i> , adjunkt, ph.d., Københavns Universitet:	
Forskning i børns tidlige skriftsproglige udvikling: En oversigt og en kritik	53
<i>Torben Jelsbak</i> , studerende, Københavns Universitet:	
Barokken i dansk digtning. En receptionshistorie	86
<i>Erik Sjøberg</i> , fhv. lektor, cand.mag.:	
Den ydre skønhed og den indre. En ny fortolkning af Ambrosius Stubs digt Du deylig Rosen-Knop	120
<i>Flemming Lundgreen-Nielsen</i> , docent, dr.phil., Københavns Uni- versitet:	
Georg Brandes og dansk identitet	156

MINDRE BIDRAG

<i>Marita Akhøj Nielsen</i> , ordbogsredaktør, ph.d., Det Danske Sprog- og Litteraturselskab:	
Kønsskifte på gammeldansk – om genus af garth	180
<i>Eske K. Mathiesen</i> , forfatter, mag.art. og <i>Lars Peter Rømhild</i> , fhv. lektor, mag.art.:	
Brev fra Georg Brandes 1866	186

ANMELDELSER

<i>Flemming Conrad</i> , fhv. lektor, dr. phil.:	
Pil Dahlerup: Dansk middelalder 1. Religiøs litteratur. 2. Verds- lig litteratur	188

<i>Allan Karker</i> , fhv. lektor, cand.mag.:	
Christian Michelsen: Idiomordbog. 1000 talemåder	
Allan Røder: Danske talemåder	
Stig Toftgård Andersen: Talemåder i dansk. Ordbog over idio-	
mer	198
<i>Lars Trap Jensen</i> , ordbogsredaktør, cand.mag., Det Danske Sprog-	
og Litteraturselskab:	
Pia Jarvad: Nye ord. Ordbog over nye ord i dansk 1955-1998 . .	203
<i>Bente Holmberg</i> , lektor, mag.art., Københavns Universitet:	
Bent Jørgensen: Storbyens gadenavne	212
<i>Peter Harder</i> , professor, dr.phil., Københavns Universitet:	
Tekststrukturering på italiensk og dansk. Resultater af en kom-	
parativ undersøgelse	215
<i>Vibeke A. Pedersen</i> , adjunkt, ph.d., Københavns Universitet:	
Laila Aksten: Norsk Barokk. Dorothe Engelbretsdatter og Petter	
Dass i retorisk tradisjon	222
<i>Johnny Kondrup</i> , lektor, dr.phil., Københavns Universitet:	
Sune Auken: Eftermæle. En studie i den danske dødedigtning	
fra Anders Arrebo til Søren Ulrik Thomsen	226
<i>Sune Auken</i> , ph.d.-stipendiat, cand.mag., Københavns Universitet:	
Kirsten Dreyer: H.C. Andersens brevveksling med Lucie og	
B.S. Ingemann I-III	230
<i>Carl Erik Bay</i> , forskningsbibliotekar, mag.art., Det Kongelige	
Bibliotek:	
Olav Harsløf: Mondegruppen. Kampen om kunsten og socialis-	
men i Danmark 1928-1932	233

Etymologi – teori og praksis

Af John Kousgård Sørensen †

Med store undrende øjne går jeg,
hvor anemonerne lyser hvidt,
og midt i forårets lysvæld står jeg
og ser mod himlen og spørger blidt:

Hvem opfandt lærken og nattergalen?
Hvem satte knopper på birk og bøg?
Og hvem bestemte, at netop svalen
sku hedde svale og gøgen gøg?

Halfdan Rasmussen »Noget om Kraft«, *Lyriske installationer*

Jeg har redigeret en anelse i Halfdan Rasmussens tekst for at få den til at passe til den sammenhæng, jeg vil sætte den ind i: hvorfor hedder gøgen en gøg? Det er et af den slags spørgsmål, som sprogforskere og lægfolk siden antiken har stillet og forsøgt at besvare, med vekslende held. Beskæftigelsen kaldes etymologi, når den bedrives af fagfolk. Men interessen har de til alle tider kunnet dele med mennesker uden sprogvidenskabelige forudsætninger. Så benævnes aktiviteten undertiden med det misbrugte ord folkeetymologi.

Selv har jeg i det meste af mit akademiske voksenliv været optaget af etymologisk virksomhed på et mere punktuelt plan, nemlig specielt i forsøg på at klarlægge oprindelsen til stednavne. På det senere er jeg imidlertid blevet involveret i arbejdet med to andre store projekter, som begge har etymologier til også ikke-proprialt sprogstof som en integrerende del af deres arbejde, nemlig Gyldendals store nye Nationalleksikon og Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs store ordbog over moderne dansk, som også forlægges af Gyldendal. Det har givet mig anledning til at forsøge at danne mig et overblik over, hvad den etymologiske videnskab har været optaget af i dette århundrede, og hvor den står i dag, og det skal være hovedindholdet af mine betragtninger. Jeg må dog straks præcisere, at jeg slet ikke kan nå at komme rundt om emnet. Men jeg skal trække nogle punkter frem, som har været til debat, og som forekommer mig at være væsentlige også for den videre udvikling.

For at skabe baggrund for den situation vi er i nu, bliver jeg dog først nødt til at give en kort oversigt over etymologiens historie.

Som så meget anden vesterlandsk kultur har etymologien sine rødder i antikkens Grækenland. Man plejer at fremhæve en Platon-dialog, *Kratylos*, som et vigtigt vidnesbyrd om disciplinens tidligste historie. Den drejer sig om et problem, som skulle optage sprogforskningen næsten til vore dage, nemlig dette: Er der en naturlig sammenhæng mellem ordet og den sag, det fænomen, det begreb, som ordet betegner. Eller beror ord-dannelse på vilkårlighed og konvention, således at der ikke er nogen nødvendig indre forbindelse mellem ordet og sagen, der betegnedes med ordet. Det sidste hævdedes med stor skarpsindighed af Sokrates, og tilhængerne af denne opfattelse kaldtes i den følgende tid for konventionalisterne eller analogisterne. Den første opfattelse, hvis talsmænd kaldtes naturalisterne, at der var en naturlig sammenhæng eller overensstemmelse mellem ord og sag, knæsattes af stoikerne, som derfor gav den navnet *etymologia*, læren om *etymos*, det sande, ikke i modsætning til det løgnagtige, men i betydningen det egentlige, det virkelige. Denne forestilling om, at man kunne bruge ordene til at erkende tingenes sande natur, kom til at dominere middelalderens og renæssancens etymologiske virksomhed. Set i bakspejlet, med vore nutidige erkendelsesmuligheder, har denne efterfølgende lange fase af etymologiens historie både sine kuriøse og sine skræmmende sider. Kuriøse på grund af de mange groteske kombinationer af ord, der blev foretaget på grundlag af tilfældige lydlike ligheder. Men også skræmmende fordi denne opfattelse af ordene som indeholdende en »sandhed« om sagens, genstandens natur kunne bruges ideologisk, i teologien, i filosofien, i historieforskningen osv., og misbruges – og det blev den.

Jeg kan kun trække nogle hovedlinjer op i denne langstrakte del af etymologiens historie, men de skulle kunne give et begreb om, hvad det drejer sig om.

Gennem hele perioden spiller man som sagt på mere eller mindre slående lydlike ligheder for at få overensstemmelse mellem ord og sag. Jeg nævner et par eksempler.

Latinens ord for ræv *volpes* eller *vulpes* forklares som et *volipes*, fordi ræven »volat pedibus«, 'flyver ved hjælp af fødderne'. Latinens *vinum* 'vin' kunne have en kraftig virkning, det opdagede man jo, og det måtte derfor hænge sammen med *vis*, latinens ord for 'kraft', der jo i al fald havde de to første bogstaver fælles med vin.

Endnu mere udspekulerede former kunne denne etymologiske virk-

somhed få, når man udledte et ords oprindelse af forstavelserne i ordkombinationer. Berømt er etymologien til *kadaver* som en kombination af det forreste i ordene *caro data vermiis*, altså 'kød givet til ormene'. Man arbejdede også med akronymer i etymologiens tjeneste, altså kombinationer af forbogstaver i forskellige ord. Et eksempel fra tysk er forklaringen på *Weib*, middelhøjtysk *wip* (vores viv) som en slags forkortelse af *Wonne* 'glæde, fryd', *irdisch* og *Paradis*. Lige så smukt tænkt som det er skævt.

Nu skal man ikke forledes til at tro, at der ikke med alt dette var tilløb til systematiseringer på området. Et eksempel er kirkefaderen Augustin. Han har i et skrift forsøgt at udrede forholdet mellem ord og sag. Han skelner mellem *similitudo* 'lighed', *vicinitas* 'nærhed' og *abuso* 'misbrug'. Under første betegnelse samledes følgerigtigt alt, hvad der er blevet kaldt onomatopoeitica og lydsymbolik. *Vicinitas* svarer nærmest til begrebet analogi, og med *abuso* betegnes det, som vi kalder katakrese, altså indholdsmæssig uførenelighed. Denne sidste foreteelse kom desværre til at spille en for stor rolle og bidrog til de etymologiske kuriositeter, som eftertiden har hæftet sig ved. Et par eksempler.

Man havde naturligvis gennemskuet, at der var en sproglig forbindelse mellem *piscis* 'fisk' og *piscina* 'dam, mindre vandsamling'. Nu havde man gjort den erfaring, at der var mange *piscinac*, der ikke indeholdt specielt mange fisk. Men i stedet for at forklare dette forhold, som vi nu gør, ved at antage en betydningsovergang fiskedam til dam i almindelighed, som er typologisk meget almindelig, mente man, at *piscina* hedder sådan, fordi den netop ikke har *piscis* 'fisk'. Og disse forklaringer *e contrario*, altså ud fra modsætningen, kom måske i for høj grad til at præge opfattelsen af datidens etymologi som en virksomhed, der afgav kuriøse, ja groteske vidnesbyrd. Altså når *bellum* 'krig' forklaredes som »res non bella« 'ting som ikke var behagelig', når *lucus* 'lund' tolkedes »a non lucendo«, fordi der ikke er lyst. Det hedder *mane* 'morgen' fordi den ikke »manet« 'forbliver, er stadig', men jo bliver til dag. Hunden hedder *canis* »a non canendo« 'fordi den ikke synger'. Osv.

Så meget om det kuriøse. Jeg nævnede også, at den datidige etymologi kunne have sine skræmmende aspekter. Det var, når den brugtes i propagandistisk øjemed, altså i en eller anden ideologisk tjeneste.

Ideologien kunne være teologisk-religiøst bestemt. Med kristendommen måtte en hel del ord ometymologiseres, så de bedre passede ind i den nye tros forestillinger. Det latinske ord for død, *mors*, som i antiken naturligvis var blevet kombineret med krigsguden Mars, blev nu afledt af

ordet *morsum* 'bid', fordi Evas æblebid bragte forestillingen om døden ind i verden (mors hører i virkeligheden til en rod **mer* 'dø', som findes i germansk i ordet mord).

I øvrigt blev det et primært formål for mange af datidens etymologer at påvise et nært slægtskab mellem deres sprog og menneskehedens oprindelige sprog, som jo ifølge biblen måtte være det sprog, som Adam og Eva konverserede på i paradis. Nærmest ved dette lingva Adamica, som ved den babyloniske sprogforbistring spaltede sig i de forskellige enkeltprog, stod hebraisk. Bestræbelserne gik derfor ud på at påvise etymologisk en så tæt forbindelse som muligt mellem ens eget sprog og hebraisk og dermed få påpeget ens eget sprogs ælde. Altsammen grundlæggende skævt.

Men det kunne bruges til at styrke ens egen nations selvbevidsthed, og det gjorde jo ikke noget, hvis det skete på bekostning af andre nationer. Der var gammel tradition for en sådan nationalistisk etymologiseren. Romerne kunne let indse, at *gallerne* var blege og kraftesløse personer, for *gala* betød jo 'mælk' på græsk. Og at *britones* 'briterne' var nogle sløve padder, var jo oplagt, for betegnelsen skulle sammenstilles med *brutus* 'tungtopfattende, dorsk' (trods u'et). Denne argumentatio a nomine kender vi også fra Norden. Et enkelt eksempel fra senere tid må være nok. Svenskeren Olof Rudbeck argumenterede bl.a. ved hjælp af etymologiske kombinationer for sit lands stolte fortid som verdens vugge. *Idre* i Dalarna var i virkeligheden Ida-bjerget i Grækenland, hvor prins Paris skulle vælge mellem de tre unge damer Hera, Afrodite og Athene.

Der var naturligvis folk i samtiden, som kun havde hån eller hovedrysten til overs for de mere groteske ordsammenstillinger og følgeslutninger. Holberg harcellerer, som det vil huskes, over Rudbecks excesser. Men en metodisk baseret kritik var der ikke tale om. Den blev først mulig, da den sammenlignende sprogvidenskab i moderne forstand etableredes i begyndelsen af 1800-tallet af folk som Jacob Grimm, Rasmus Rask og Franz Bopp. Det blev starten til den moderne etymologiske videnskab.

Etymologien kunne nu baseres på den sammenlignende sprogvidenskabs elementfunktionslære, altså opdagelsen af regelmæssige lydkorrespondenser, for vores interesser sammenhængen mellem de enkelte grene af den indoeuropæiske sprogæt og de enkelte deles udviklingsmønstre. Man fik et redskab i hænde, der gjorde det muligt at skelne mellem tilfældige lydlige ligheder og regelbundne overensstemmelser, som berøede på fælles oprindelse.

For de germanske sprog kan alene opdagelsen af de germanske lydfor-skydningsregler illustrere, hvilket kolossalt fremskridt for etymologien komparatisternes landvindinger betød. Tidligere havde man f.eks. ikke været i tvivl om, at latinens *habere* og det germanske *have* var samme ord. De lå hinanden meget nær i form og havde samme betydning. Nu lærte man, at et germansk h- ikke normalt kan svare til et latinsk h-, men derimod til et k-, og at det var latinens *capio* 'fange' (som vi kender fra låneordet *kapere*), der skulle sammenføres med *have*. Og at et latinsk h- ofte svarer til ældre gh-, som i germansk bliver til g-, og derfor skal vi finde et med *habere* beslægtet verbum i germansk *give*. Man konstaterede, at *canis* var beslægtet med *hund*, og at det ikke var hunden, der havde navn af, at den ikke kunne synge (*canis a non canendo*), men at det var hanen, som kaldtes således, fordi den kunne synge (*canere : hane*), hvad man så end skal mene om datidens musikalitet. Man fandt slægtskab eller identitet mellem ord, som man ikke tidligere havde drømt om at kombinere, fordi ordene havde udviklet sig i meget forskellig retning, men – viste det sig nu – altså efter lydlove, der lod sig beskrive. Man opdagede, at den germanske *gås* genfandtes i latinens *anser* og de romanske sprogs ord for fuglen, f.eks. fransk *oie*. Andre korrespondenser afslørede, at det germanske ord for *uld* var nært beslægtet med latinens ord for uld: *lana*. osv. Man fik nu virkelig basis for at rekonstruere et gammelt fælles ordforråd med vidtrækkende kulturhistoriske og naturhistoriske perspektiver.

De næste generationer udviklede denne historiske og sammenlignende sprogvidenskab yderligere. Schleicher opstillede sit stamtræ som et billede på sprogenes indbyrdes forhold og skrev en fabel på indoeuropæisk. Kulminationen indtrådte med de såkaldte jung-grammatikere, som især rekrutteredes fra Tyskland, som også retningens navn antyder, folk som Osthoff, Paul, Braune, Sievers osv., men også den unge Ferdinand de Saussure. Et dansk navn i denne sammenhæng er Karl Verner.

I kølvandet på denne forskning af forbindelseslinjerne mellem de fleste europæiske og indiske sprog fulgte etymologiske ordbøger over mange indoeuropæiske sprog. For at blive inden for vores horisont nævner jeg højdepunkter som Skeats etymologiske ordbog over engelsk fra 1881, Kluges tilsvarende over tysk fra 1883, Falk og Torps over dansk og norsk fra 1903, Feists over gotisk fra 1909 og Hellquists over svensk fra 1922. Der kommer stadig nye til. De nyeste nordiske er, som det vil vides, Wesséns svenske (*Våra ord*) fra 1933, Niels Åge Nielsens danske fra 1966 og Ásgeir Blöndal Magnússons islandske (*Íslensk orðsifjabók*) fra 1989. En omarbejdet udgave af Hellquists svenske har længe været på vej.

Et fællestræk ved de allerfleste af disse ordbøger, ældre som nyere, er, at de i deres indledninger indeholder meget sparsomme informationer – om overhovedet nogen – om den teoretiske diskussion om den etymologiske videnskab – afgrænsning, metoder m.m. – som har været ført. Introduktionerne består hovedsagelig i praktisk vejledning i ordbøgernes brug. Det kan hænge sammen med, at mange af dem har haft til formål at få et større publikum i tale, som man ikke har turdet belemre med alt for meget abstrakt lærdom. Men måske også med, at forfatterne til de etymologiske ordbøger kun undtagelsesvis (f.eks. Kluge) selv har taget del i debatten om etymologiens mål og metoder. Denne diskussion har også haft en påfaldende beskedne indflydelse på ordbøgerne, som næsten alle er skåret over samme læst, med de samme arter af oplysninger i den samme rækkefølge.

Et andet fællestræk ved den etymologiske debat er, at den kun har haft ringe deltagelse fra nordisk eller engelsk-amerikansk side. Den har været præget først og fremmest af tyske og franske forskere, men der foreligger også en del tilsyneladende vigtige bidrag fra russisk side. Når jeg siger tilsyneladende, skyldes det, at mit kendskab til russernes artikler har været afhængigt af resumeeer eller omtaler på et germansk sprog (eller fransk). Når jeg i det følgende omtaler nogle etymologi-problemer, som har været fremme i metodediskussionen, er det altså med det forbehold, at der utvivlsomt er bidrag, som jeg ikke har kunnet tilegne mig.

Jeg nævnedes før, at de allerfleste etymologiske ordbøger ligner hinanden i deres opstilling og informationsmængde. Men enkelte afviger ved at lade ordrødderne være opslagsformer. Det klassiske eksempel er Walde og Pokornýs *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen* fra 1930. Et nyere eksempel er Alexander Jóhannessons *Isländisches etymologisches Wörterbuch* fra 1956.

En vigtig tanke bag denne opstilling efter ordrødder og ikke alfabetisk efter ord, som i øvrigt kan spores tilbage til 1836 (Pott, *Etymologische Forschungen*), er, at man på denne måde kunne give en forestilling om orddannelsessituationen, så at sige genskabe ordenes genesis. Denne rodetytologi indebar den fare, at den kunne forlede til at tro, at disse rekonstruktioner havde haft et eget liv eller eksistens, at man kunne slutte sig til, hvorledes »indoeuropæeren« havde talt, og hvad han havde ment med sine ord. I virkeligheden er der jo tale om rene tekniske formler, som ikke skal tillægges nogen samtidig eksistens i et egentlig talt, eksisterende sprog. Dertil kom, at disse forsøg på at bringe et meget betydeligt antal ord ind i et system af et forholdsvis begrænset antal rødder havde to

konsekvenser, som måtte føre til en vis skepsis over for metodens værdi. Den første var af formel art, idet man så sig nødsaget til at arbejde med rodudvidelser, især suffikser, til et som sagt begrænset antal rødder, som ofte kun bestod af konsonant + vokal. Derved kunne sammenstillingen af ord fra meget afvigende grene af de indoeuropæiske sprog blive en meget usikker affære. Den anden betænkelighed vedrørte semantikken. Når det lykkedes at sammenføre et stort og forskelligartet ordforråd under én rod, blev den betydning, som måtte ansættes, fællesnævneren, tertio comparationis, altså det oprindelige udgangspunkt for de mange forskellige indhold, så abstrakt og almen, at den dels var til tvivlsom nytte, dels formentlig uden forbindelse med datidens realitet.

Jeg skal give et enkelt simpelt eksempel på problemerne ved denne rod-etymologi. Latinens *vicus* 'by' genfindes i gotisk *weihs* (og vistnok som låneord i Slesvig). Man har opfattet det som en k-afledning til en rod **uei* og har ansat betydningen af roden til 'dreje, bøje'. Det har man gjort på grundlag af en betydelig mængde ord fra de fleste indoeuropæiske sprog, som alle påstås at indeholde et betydningselement 'bøje', men ellers har meget forskellige betydninger. Til denne store ordfamilie knyttes også ordet *væg*, bl.a. fordi begrebet bøjning antages at foreligge i selve vægkonstruktionens art. Elementet bøjning skulle have forbindelse med, at de ældste vægtyper består af flettede strå, altså ind imellem hinanden bøjede strå med eller uden ler til at holde dem sammen. Dernæst har man også bemærket sig, at de ældste typer af gærder omkring byer og bymarker består af lignende væglignende fletværk. Den næste iagttagelse er, at begrebet 'by' undertiden angives med ord, som oprindeligt betegner arealer, der er afgrænset af gærde, altså indhegning. Det gælder bl.a. ordene *gård* og eng. *town*. Og så er forbindelsen til *vicus* 'by' etableret. Man forestiller sig altså en tidligere betydning 'gærde' af ordet *vicus*, gotisk *weihs*, og at gærdet har været en slags vægfletning, som etablerer forbindelsen mellem ordene og med begrebet bøjning. Der er jo mange usikre led i denne konstruktion. Og dertil kommer, at Pokorný opfører yderligere to rødder **uei*, som han angiver betydningerne 'vissen' (jf. norsk *vesle*) og 'gå fremad' (jf. oldn. *veiðr* 'jagt') for. Man ville sikkert kunne argumentere for, at *vicus* / *weihs* hørte til en af disse rødder, men mere end løse formodninger kan det ikke blive.

Denne skepsis over for rodetymologien har fået en del til at omdefinere begrebet etymologi. Det drejer sig ikke om at nå tilbage til selve oprindelsessituationen, situationen omkring selve skabelsesakten, for det er en metodisk umulighed og derfor uvidenskabeligt. Nej, det der er etymo-

logiens mål er at klarlægge de genetiske relationer mellem sprogenes ord i en tidligere periode, altså de sammenhænge, der taler for en fælles oprindelse. Det er som oftest uholdbart at bevæge sig bag om det fælles grundlag, som konstitueres af et ords form og betydning i de forskellige sprog. Man stopper altså med at konstatere, at man kan konstruere en fælles indøeuropæisk grundform af ordet *fader*, som findes i næsten alle sprogene med den velkendte betydning. Man afstår derimod fra at opstille en tilgrundliggende rod **po(i)-* 'beskytte' (som vi genfinder i (tøj)for) + en afledningsendelse, med de kulturhistoriske konsekvenser, der følger deraf, nemlig en tidligere betydning 'beskytteren'. Og man afstår ligeledes fra alternativt at betragte ordet som et barneord, et onomapoieticon (**pa-*).

Det er altså *ordenes* begyndelse, som den kan udledes af de genetiske relationer mellem sprogene, som er etymologiens opgave. Men ikke den eneste, hævder nogle. Man forlanger også en redegørelse for ordenes skæbne mellem begyndelsesfasen og slutfasen. Og derved er etymologien blevet videnskaben om ordenes historie, som er noget andet og mere end videnskaben om deres oprindelse.

Jeg mener nok, at det vil være mest hensigtsmæssigt at fastholde etymologien som læren om ordenes oprindelse. Men det kan ikke nægtes, at denne sidste definitoriske begrebsudvidelse, etymologien som ordhistorie, har tilført disciplinen nogle synspunkter, som har været til gavn for etymologien i snævrere forstand, altså ordoprindelseslære.

Jeg skal afslutningsvis nævne et par af disse nyere indfaldsvinkler, som etymologien i klassisk forstand burde have kunnet profitere af. Men jeg bliver nødt til at fatte mig i korthed, da hver af de emneområder, som jeg skal omtale, kunne give stof til et selvstændigt foredrag.

Jung-grammatikernes tese om lydlovenes undtagelsesløshed blev, som det vil vides, gennemhullet af de senere sproghistorikere. De tvivlede naturligvis ikke på, at opdagelsen af disse lydkorrespondenser var et enormt fremskridt. Men de kunne pege på en hel række anomalier, som gik på tværs af, hvad den rene lære havde forkyndt. Den slags uregelmæssigheder, som en senere tid har betegnet som undtagelser eller modtilfælde til elementfunktionerne, karakteriseredes som proportionsdannelser af forskellig art, de fleste af dem forårsaget af et psykologisk forståeligt ønske om at bringe noget formelt sjældnere i overensstemmelse med noget formelt almindeligere. Denne analogiske påvirkning på tværs af lydlovene kan nok i nogle tilfælde påvises at ske efter bestemte regler, men den har en psykologisk årsag, og dens indtræden kan derfor ikke

forudses. Når Falk og Torp er noget tvivlende over for at sammenstille *øje* (*auga*) med latinens *oculus*, der skulle have svaret til en germansk form med *o-*, og forsøger at redde forbindelsen med nogle lydhistoriske krumspring, er det fordi de ikke lægger tilstrækkelig vægt på, at vokalen i *øje* i germansk ikke er lydlovsbestemt, men er analogisk påvirket af vokalen i *øre* (*aura*), som har opr. *au*, latin *auris*.

Forskning i betydningsudvikling har været intensiv i dette århundrede, og resultaterne vigtige for etymologien, der ikke alene skal fastlægge det formelle grundlag for et givet ord, men også den betydningsramme, som forklarer dets senere indhold. Semantiske love, som kan sammenlignes med lydlove, har ikke kunnet påvises og vil formentlig heller ikke kunne fastlægges. Men især områder som ordfeltforskning og ord- og sagforskning har givet impulser til en mere systematisk betydningsudviklingsforskning, der burde være af betydning for etymologien.

I ordfeltforskningen, som især er knyttet til Jost Triers navn, bestemmes betydningsudviklingerne som forskydninger i forhold til de andre led i det begrebsfelt, som ordene hører hjemme i. Når et ord mister en betydning, hvilket andet ord har da overtaget den og hvorfor, spørges der. Ved at betragte ordene som led i større og større semantiske ordfamilier og ved at studere bevægelserne og deres årsager vil man kunne danne sig et indtryk af betydningsudviklingernes karakter, som kan blive til nytte for etymologien. Vigtigt er, at denne proces viser sig kun sjældent at kunne forklares som et logisk bestemt forløb, ofte er der tale om et associationsbestemt spring. Vigtigst er i denne forbindelse de sammenlignende synonymstudier. Et enkelt eksempel. Det gotiske ord for ægteskab, *liuga*, har en omstridt etymologi. Undersøger man begrebet ægteskab på germansk grund, viser ordene, at det hører hjemme i en juridisk sfære. Ægteskabet er en retslig overenskomst. Det hedder på nordisk *giftermål*, *gifterord*, egt. 'aftale om bortgivelse', oldnordisk *gipting*, *giptamal*, *giptarord*, på tysk *Ehe*, som egentlig betyder 'ret' og som genfindes i tysk *echt*, som lånes til dansk *ægte* i *ægteskab*, på engelsk *wedding* eller *wedlock*, *wed* betyder egentlig 'pant' (vi kender det jo også fra nordisk, jf. *vædde*). Osv. På denne saglige baggrund vil man foretrække at føre det gotiske ord til det keltiske *lugiom 'ed' frem for til vb. *ligge*, som er den anden mulighed.

Jeg skal endelig nævne den indflydelse, Wörter und Sachen-skolen har haft på den etymologiske diskussion. Det er jo den retning, som reagerer mod de alt for formelle ord- og rodrekonstruktioner, og som fordrer kendskab til tilstande og ændringer i den virkelighed, som ordene beteg-

ner, for at modvirke alt for spekulative etymologier. Retningen er blevet bebrejdet en alt for ensidig fremhævelse af, at alle abstrakte, sjælelige, åndelige begreber og fænomener har et konkret udgangspunkt. Altså at man ikke bør forestille sig en udvikling fra abstrakt til konkret. I sin mere monomane form, hos Jost Trier, føres det meste af ordforrådet tilbage til en bestemt arbejdsgang i et fortidigt samfund, nemlig udnyttelsen af skovene i naturalhusholdningen. Ikke desto mindre kan man ikke frakende hans synspunkter interesse. I en berømt undersøgelse har Trier f.eks. ført verbet at *nemme* (tysk *nehmen*) tilbage til en rod **nem* 'buskads', jf. latinens *nemus* 'lund'. I et primitivt samfund var netop skovbevoksning et vigtigt grundlag for det foderløv, husdyrene levede af. Fra at betyde 'tage, få tildelt netop den form for foder' kan det da få en generaliserende abstrakt betydning 'tage, fatte' osv.

Der er endnu aspekter i den moderne etymologi-forskning, som det kunne være værd at tage op. Jeg skal nøjes med at vende tilbage til det spørgsmål jeg indledte med. Hvorfor hedder gøgen en gøg, det klassiske problem, om ord er beskrivere af sagen, tingen, eller konventionsbestemte etiketter, traditionelle symboler. Svaret er nu, at nogle indeholder en beskrivelse af tingen, andre, de fleste, gør det ikke. Fonetisk motiverede er jo de såkaldte lydord, onomatopoeitica, men problemet er, hvilke kriterier man har for at afgøre, om et ord er lydefterlignende. Nu *gøgen*. Niels Åge Nielsen skriver: »lydord, der efterligner fuglens lyd«, og sådan har mange før ham skrevet. Nu vil der måske være nogen, der har svært ved at erkende ligheden mellem gøgens kukken og lydfølgen g-ø-g. Men der må vi huske på, at det er den fællesgermanske gøg (ordet findes ikke uden for germansk), som vi skal lytte til og hvis fællesgermanske ordform vi skal sammenligne med. Altså *gauka*. Selv i den fællesgermanske form vil mange have svært ved at høre gøgens karakteristiske dobbelttone i ordet. Anderledes med det langt mere udbredte ord for fuglen, nemlig *kukkuk*, der også kendes fra romanske og slaviske sprog. Det består jo af to identiske stavelser, og næppe nogle vil tvivle på, at det er et forsøg på at efterligne gøgens kukken. Men det er altså subjektivt og derfor metodisk betænkeligt at bestemme et ord som lydord. Der er da også dem, der hellere sammenstiller gøg med låneordet *gøgl*, som igen på en eller anden måde hænger sammen med latinens *ioculari* 'spøge' og *iocus* 'spøg', eng. *joke*. Gøgen hører til de pudsige fugle, og der er megen folketro knyttet til dens spøgefuldheder. Men så er vi ovre i en helt anden gade.

Jeg skal slutte her. Jeg har nævnt nogle aspekter, som jeg har fundet relevante. Men langt fra alt diskuteret eller diskutabelt har jeg kunnet nå at

komme ind på. Der er heller ingen grund til at lægge skjul på, at der er dele af den til tider noget sofistikerede debat, som jeg ikke har begrebet. Jeg har valgt at fremhæve, at man har diskuteret områdets afgrænsninger og definitioner. Man har set med skepsis på den såkaldte rodetymologi. Man har erkendt, at fremskridtene inden for udforskningen af betydningsudviklingen er vigtig for etymologiens fastlæggelse af de genetiske relationer mellem sprogenes ord. Min pointe har været, at hele denne etymologiske forskningsteori, som har været under løbende diskussion – bortset fra en vis afmatning i strukturalismens glansperiode – nok i for ringe grad har afsat sig spor i det praktiske etymologiske arbejde i ord-bøger og håndbøger af forskellig art.

Efterskrift

John Kousgård Sørensen døde 10. januar 1999. Hans første afhandling, der behandlede Kingos privatortografi, blev bragt i *Sprog og Kultur* 17 i 1949, da han var 23 år gammel. I de følgende 50 år offentliggjorde han en lang række centrale studier og udgaver især vedrørende danske sted- og personnavne og den ældre danske ordsprogstradition, arbejder, der vandt ham international anerkendelse.

I 25 år var han professor i dansk sprog ved Københavns Universitet, og vi, der havde den lykke at være hans elever, husker hans undervisning for smittende engagement og højt niveau både fagligt og pædagogisk og hans lærerpersonlighed for stor gavmildhed med ideer og planer. Han havde en sjældnen evne til at lede os frem til ideerne med en sådan varmsomhed og omhu, at vi efterhånden kunne tro, at vi selv havde fostret dem. Og selv minde de han os aldrig om, at det oprindeligt var hans tanker og iagttagelser.

Hans målrettede arbejdsomhed blev ikke standset af den alvorlige sygdom og de stærke smerter, der plagede ham hans sidste år. Tværtimod var det, som om han fandt lindring i arbejdet. Indtil få uger før sin død skrev han etymologier til *Den Store Danske Encyklopædi* og til Det Danske Sprog- og Litteraturselskabs kommende ordbog over de sidste 50 års dansk, *Den Danske Ordbog*.

Karakteristisk for hans arbejdsform indledte han den omfattende praktiske etymologiskrivning med at danne sig et overblik over den internationale teoretiske litteratur på området. Det førte til et foredrag med titlen »Etymologi – i teori og praksis«, som han holdt i Selskab for Nordisk Filologi 7. oktober 1993. Han lod ikke dengang foredraget trykke, men da manuskriptet blev fundet blandt hans efterladte papirer og læst bl.a. af *Danske Studiers* redaktion, besluttede vi at bringe det i tidsskriftet med blot de helt nødvendige redaktionelle rettelser. Troels Kousgård Sørensen, hans søn, har givet sin tilladelse til offentliggørelsen. Vi ser foredraget som en nyttig tekst både for dem, der selv arbejder med etymologi, og for dem, der blot har brug for viden om denne fascinerende disciplin med de ofte diskutabile resultater. Og samtidig ser vi det som en tekst, der viser nogle af John Kousgård Sørensens karakteristiske faglige og menneskelige egenskaber: kerdom, systematik, klarhed, nøgternhed og beskedenhed.

Iver Kjær

Runeindskrifterne fra Starigard/Oldenburg

Og andre runefund fra det vestslaviske område

Af Michael Lerche Nielsen

1. Indledning

Mange husker fra skoletidens historieundervisning Saxos skildring af dramatiske konflikter mellem danerne og deres vendiske naboer mod syd: Rænkespil mod den tyske kejser, alliancer og giftermål mellem konge- og fyrsteslægterne, gensidige arvkrav samt krige og hærgen på begge sider af Østersøen. Og hævet over disse trakasserier: Den lange proces, der ledte frem til kristningen af venderne, skildret af Saxo som et udslag af Guds langsigtede vilje og nidkære kristne soldaters værk. Men Saxos *Gesta Danorum* er, hvor underholdende værket end måtte forekomme, mere et politisk programskrift end sober historieskrivning. I hvert fald peger arkæologiske undersøgelser i de tidligere slaviske områder i det østlige Holsten og Mecklenburg-Vorpommern snarere mod en udstrakt handel og sameksistens med de nordiske naboer end mod ufred og uoverensstemmelser mellem de kristne daner og hedningene. Målet med denne artikel er at præsentere de få sproglige spor, som skandinaverne efterlod i det vestslaviske område i form af runeindskrifter, dels otte runebeskrevne ribben fra Oldenburg syd for Femer Bælt, der ikke tidligere har været publiceret samlet, dels en række spredte ældre fund fra Polen og Nordtyskland. Det vigtigste blandt de ældre fund, runeindskriften på et ribben fra Alt-Lübeck, som for år tilbage blev publiceret af Johs. Brøndum-Nielsen, må revurderes og tolkes anderledes set i lyset af nyere fund.

2. Udgravningerne i Oldenburg

Byen Oldenburg i Holsten var i vikingetiden og den tidlige middelalder sæde for wagnerne, den nordvestligste stamme af det slaviske abodritter-folk (Müller-Wille udg. 1991). I sin egenskab af at være forpost mod

nordvest havde Oldenburg et udstrakt interessefællesskab – og formodentlig også et frugtbart samarbejde – med den gamle danske grænseby mod syd: Hedeby/Slesvig. De historiske kilder omtaler forskellige former for kontakter mellem nord og syd, men klarest kommer forbindelserne til syne ved giftermål mellem den danske kongeslægt og abodriternes fyrstehuse. Eksempelvis blev wagnerfyrsten Godskalk i anden halvdel af 1000-tallet gift med Svend Estridsens datter Sigrid. Deres søn Henrik genvandt med dansk hjælp faderens rige, men ragede senere uklar med sine danske fætre og forbundsfæller om mødrencarven med megen uro og hærgen til følge. Den kulturelle kontakt er altså uomtvistelig, og det er derfor ikke overraskende, at der i forbindelse med en serie arkæologiske udgravninger i årene 1973-1987 af det slaviske borgkompleks i Oldenburg blev fundet en hel del skandinaviske genstande og importvarer, herunder otte ribben med runeindskrifter (Gabriel 1991: 263ff.).

Ifølge mundtlige oplysninger fra arkæolog Ingo Gabriel blev de otte ribben fundet inden for et afgrænset, ca. 33 x 25 m stort område i den østlige del af borgarealet i kulturlag fra den senslaviske bebyggelsesfase. Bebyggelsen på stedet har været domineret af hustomter, af arkæologerne betegnet »standardhuse«, med ildsteder og forpladser, der antages at have været overdækkede med halvtag. I flere tilfælde er der påvist spor af metalforarbejdning og anden håndværksaktivitet. Den nærmere forbindelse mellem den senslaviske bebyggelse på borgarealet og wagnerfyrsternes fyrstesæde samt bisperesidensen på stedet er ikke afklaret, men det må antages, at bebyggelsen har haft en nær tilknytning hertil. I de ældste skriftlige kilder benævnes Oldenburg ved det slaviske navn Starigard, der ligesom det senere tyske navn betyder »den gamle borg«. I overensstemmelse med traditionen i den arkæologiske litteratur benævnes stedet – og dermed også runeindskrifterne – Starigard/Oldenburg tilføjet nummer 1-8. For nemheds skyld benyttes i det følgende oftest forkortelsen St/OI + nummer.

De otte ribben med runeindskrifter kan ud fra fundkontekst, stratigrafi og møntdateringer tidsfæstes til perioden 1050-1150 (St/OI 1, 3 og 5 dateres arkæologisk til år 1050-1100, St/OI 2 og 4 dateres til slutningen af 1000-tallet, mens St/OI 6-8 dateres til år 1100-1150). Ribben og andre knogler fortrinsvis fra får og kvæg var et værdiløst og lettilgængeligt affaldsprodukt fra husholdningen, der var lette at snitte i et stykke tid efter kogningen eller stegningen. De mellem 7 og 16 cm lange ribben er utildannede og brækket af i begge ender. Et ribben, St/OI 6, er dog skåret til

langs over- og underkanten, så det har fået en vis lighed med runepinde af træ, som i vestnordiske kilder benævnes *rínakefli*. Eftersom ribbenene med runeindskrifter er fundet i affaldslag omkring husene samt i gulvaffaldet inde i husene, må de være knyttet til bebyggelsen og aktiviteterne på stedet.

Det spørgsmål, der umiddelbart trænger sig på i forbindelse med dette fund, er naturligvis, hvorledes vi skal opfatte tilstedeværelsen af skandinaviske runeindskrifter midt i en slavisk by. Forinden dette spørgsmål søges besvaret, skal selve indskrifterne og de forekommende indskriftstyper kort gennemgås, ligesom en runologisk og sproglig analyse munder ud i et forsøg på at proveniensbestemme indskrifterne.

3. Runeindskrifterne fra Starigard/Oldenburg

Runeindskrifterne på de otte ribben er med få undtagelser uproblematisk at læse. For det meste er det også muligt at fremsætte en velunderbygget tolkning, godt hjulpet på vej af den næsten konsekvente opdeling af ordene med topunktsskilletegn. I den følgende korte gennemgang af indskrifterne er runerne efter almindelig praksis translittereret til de nærmest modsvarende latinske bogstaver sat med fed skrift. Usikkert læste runer er sat i parentes, skilletegn er gengivet »:«, mens linieskift er markeret ved »|«. Hvis ribbet har indskrifter på begge fladsider, benævnes den konvekse side A-siden, mens B-siden er den konkave side. Runeindskrifterne fra Starigard/Oldenburg læses fra venstre mod højre; dog skal man i ét tilfælde (på B-siden af St/OI 4) vende ribbet på hovedet for at læse et tilføjede ord. For en mere fyldestgørende runologisk beskrivelse af de enkelte indskrifter samt en grundigere redegørelse for de forskellige tolkningsovervejelser henvises til en kommende publikation ved professor Klaus Düwel, Göttingen, seniorforsker Marie Stoklund, museumsinspektør ved Nationalmuseet i København, og forfatteren til denne artikel. For fuldstændigheds skyld skal det nævnes, at de to første af indskrifterne tidligere er blevet publiceret i en foreløbig form (Buchholz & Gabriel 1976).

Starigard/Oldenburg 1 bærer på A-siden indskriften **porki**, som må afspejle en ufuldendt skrivemåde af et ditematisk personnavn på *Pör-*, f.eks. *Pörkell*, *PörgæiRR*, *Pörgisl* eller metateseformen af sidstnævnte

navn: *Pōrgils*. På B-siden af ribbenet finder man indskrifterne **fupo** og **a(s)**.... Den ene indskrift er identisk med de første runer af runerækken, futharken, mens den anden er for fragmentarisk til, at vi tør give et tolkningsforslag.

Starigard/Oldenburg 2 har på begge sider mere eller mindre vellykkede indkradsninger af runesekvensen **urn**, som vi tolker som mandsnavnet *Ørn*. På B-siden ses desuden tre runelignende tegn, som eventuelt kan være et mislykket forsøg på at skrive ordet endnu en gang.

Starigard/Oldenburg 3 rummer indskriften **faksi**, som med næsten fuld sikkerhed kan tolkes som mands(til)navnet Fakse, olddansk *Faksi*.

Starigard/Oldenburg 4 har på A-siden indskriften **abi:bataba:iestaba**, der tilsyneladende lader sig opdele i stavelser og ordlignende størrelser: **abi** kan tolkes som et mandsnavn *Āpil/Abbi*, mens det efterfølgende **bat** kunne tolkes *band*, præteritum af verbet »binde«. På tilsvarende måde kan man foreslå flere mulige ord i den efterfølgende runesekvens **iestaba**. Det har dog ikke været muligt at finde en sammenhængende mening i teksten, da eksempelvis sætningen »Abbi bandt Abbi« synes at være det rene nonsens. Der kan selvfølgelig være tale om en meningsgivende indskrift, som det ikke er lykkedes at afkode, men det er også muligt, at indskriftens gentagelser af de samme tegnsekvenser bør forklares på anden vis som et eksempel på en syllabisk indskrift. Syllabariet er, som det nærmere skal omtales nedenfor, avancerede skriveøvelser uden tilsiget sproglig mening.

Som en kontrast hertil rummer B-siden af ribbenet en overordentlig ligefrem indskrift: **kukr:kuskutu | kys**. Med behørig advarsel til sarte sjæle, kan det oplyses, at det olddanske ord *kūkr* betegner det mandlige kønslem, mens ordet *kunta* – her i oblik form ristet **kutu** – betegner det kvindelige kønsorgan. Ingen af de to ord er tidligere belagt i runesprogene, men ordene kendes i senere skriftlige kilder samt dialekter fra det meste af Norden. De to ord er forbundet med imperativen »kys!«, der for god ordens skyld er gentaget en ekstra gang. Det er ofte vanskeligt at finde »uartige« ord i ordbøgerne, fordi de bevidst er udeladt eller gemt væk for ikke at vække anstød. Derfor kan der måske for de særligt interesserede være grund til at nævne, at de obskøne ord i norske runeindskrifter for nylig er blevet samlet og drøftet af Karin Fjellhammer Seim i en festskriftartikel (Seim 1997).

Starigard/Oldenburg 5 rummer indskriften **sinkn:**, som det ikke har vist sig muligt at tolke. Konsonantkombinationen **nkn** tyder ikke på, at indskriften er meningsgivende, og det hjælper tilsyneladende heller ikke, hvis man eksempelvis forudsatte en fejlristning af **n** for **a**. Indskriften må anses for at være ikke-meningsgivende.

Starigard/Oldenburg 6 bærer en lang indskrift: **bermin:erinde:pat:ik:ei:hafa:skyrte**, der – bortset fra det sidste ord **skyrte** – er umiddelbart meningsgivende. Første del af indskriften kan transkriberes: *Bær mīn ærindæ þat ek æi hafa skyrte*, som kan oversættes: »Fremfør mine sager, så jeg ikke skal have (få/lide) **skyrte**«. Det har ikke været muligt at finde et ord, der svarer til **skyrte** i det overleverede nordiske ordstof, men set i indskriftsammenhængen giver det god mening, hvis ordet sættes i forbindelse med verbet *skorta* »skorte, mangle«. Man må i så fald forudsætte en abstraktdannelse i akkusativ ental til dette verbum, *skørti*, enten en neutral *ia*-stamme *skørti eller en feminin *iō*-stamme *skørti med betydningen »mangel«. Formålet med indskriften kan, som det vil blive drøftet nedenfor, opfattes på flere måder.

Starigard/Oldenburg 7 bærer på A-siden en lang indskrift, hvoraf både første og sidste ord desværre er ufuldstændige. Indskriften lyder i translitteration: **...(-)ak:eigi:ha:a:hafi:uti:heltr:tak:h(u)...** Ikke mindst på grund af den gennemførte ordopdeling lader midterpassagen sig uden problemer læse som olddansk: *...æigi ... ā hafi ūti, heldr tak ...* Hvis man godtager en supplerings af det første (-)ak til **tak**, fås en antitetisk konstruktion, der er velkendt fra ordsproggenren: »Tag ikke ... ude på havet, tag hellere ...« Problemet består herefter i at finde en passende tolkning af runerne **ha**, som betegner det, man ikke skal på havet, mens det ufuldstændige **h(u)...** angiver dets modsætning. Desværre har det ikke været muligt at finde et oplagt ordpar. Runerne **ha** kunne være akkusativ ental af et ord svarende til oldislandsk *hár*, som dels betyder »haj«, dels betyder »årefæste«, men der er adskillige andre formelle muligheder. Det er vanskeligere at give forslag til ordet **h(u)...** ikke mindst fordi vi ikke ved, hvor stor en del af ordet der er gået tabt. Hvis betydningen af **h(u)...** skal modsvare *hár*, kunne der eksempelvis være tale om et ord for et havlevende dyr eller et skibsteknisk udtryk. Er det tilfældet, kan man pege på flere mulige ord, f.eks. det oldislandske *húfr* m. »Skibssidens Bug« (Fritzner 2: 78) eller *húnn* m. »den Del af Masten nær dens Top, hvori *húnbora* findes« (Fritzner 2: 97). Derudover kan man, hvis man læser **u-**

runen »v«, forestille sig, at ordet har været *hvalr* m. 'hval'. Såvel modstillingen af 'haj'/hval' som *hár* i betydningen 'årefæste' overfor *húnn* med den omtrentlige betydning 'sejlfæste' synes at være oplagte muligheder. Sidstnævnte ord antages i øvrigt af Ottar Grønvik at indgå i den kendte norske Eggja-indskrift (Grønvik 1985: 51ff.).

B-siden af ribbenet er ligeledes brækket af i begyndelsen af indskriften. Selvom der næppe er gået mere end par runer tabt, har det ikke været muligt at finde en plausibel tolkning af indskriften **...uran:marum**. Der kan være tale om en fortsættelse af den længere indskrift på den modsatte side, men det er langtfra sikkert.

Starigard/Oldenburg 8 byder ikke på de store tolkningsmæssige vanskeligheder, eftersom der er tale om en fuldstændig futharkindskrift: **fuporkhniastbmlr**. Den nærmere betydning af futharken diskuteres nedenfor.

4. De anvendte runers udseende og lydværdi

Runeformerne i indskrifterne fra Starigard/Oldenburg er vikingetidens normalruner, dvs. runer tilhørende den gennemstregede 16-tegnsfuthark, som er det almindelige i det sydsandinaviske område. Man sporer en bevidst variation i udformningen af enkelte af runetegnene: **s**-runen forekommer ud over i den normale form også i kortkvistformen, dvs. som en højtsiddende halv hovedstav, samt i normalrunevarianten med forlænget hovedstav, der på grund af udseendet kaldes »stole-s« (DR sp. 972f.). Alle tre **s**-varianter (allografer) forekommer på St/Ol 4. Futharkens fjerde rune, *ansur*-runen, her translittereret **o**, optræder i den klassiske vikingetidsform med lavtsiddende, ensidige højrevendte bistave i den fuldstændige futharkindskrift St/Ol 8, mens allografen med gennemstregede bistave er benyttet i den ufuldstændige futharkindskrift på B-siden af St/Ol 1, samt i ordet **porki** på A-siden af samme ribben. Variationen i udformningen af denne rune og brugen for lydværdien »o« peger begge i retning af en datering til senvikingetiden eller tidlig middelalder (DR sp. 939).

Man ser også varierende udformninger af andre af runerne: **u**-runen kan f.eks. have både højt- og lavtsiddende bistav; ved **t**-runerne udgår bistavene enten for oven eller lidt under hovedstavens top, ligesom

størrelsen, placeringen og udformningen af poserne i **r**- og **b**-runerne varierer en del. Variationen overstiger ikke det, som sædvanligvis ses i indskrifterne fra senvikingetid og tidlig middelalder. Det er dog påfaldende, at der ikke i runeindskrifterne fra Starigard/Oldenburg forekommer ensidige former af **a**- og **n**-runen, som ellers ofte optræder i periodens indskrifter; men her kan det trods alt begrænsede indskriftmateriale spille ind.

Af særlig interesse er de stungne runer, der forekommer i runeindskrifterne fra Starigard/Oldenburg. Med stungne runer menes, at visse af runerne er forsynet med et punkt for at markere, at runen optræder med en anden lydvardi end den sædvanlige, som fremgår af runens navn. Stungen **k**-rune, translittereret »g«, forekommer i ordet **eigi**, *æigi*, i St/OI 7, der samtidig er den eneste gang i de tolkede indskrifter, at klusilen *g* optræder med sikkerhed.

En meget bemærkelsesværdig variant af den stungne **t**-rune, translittereret »d«, optræder i ordet **erinde**, *ærindæ* i St/OI 6. Denne stungne **t**-rune, som er forsynet med et punkt under hver af bistavene, kendes ellers kun fra Svend Estridsens runemønter fra Lund, der dateres til 1060'erne (DR sp. 950), samt i enkelte middelalderindskrifter.

Stungen **i**-rune, translittereret »e«, anvendes for kort *æ* og infortisvokalen *i* i **ber**, *bær* (imperativ), **erinde**, *ærindæ*, og **ei**, *æi* (*æigi*) og **skyrte**, *skørtæ*(?), i St/OI 6, samt i ordene **eigi**, *æigi*, og **heltr**, *heldr*, i St/OI 7. Desuden anvendes stungen **i**-rune i den utolkede runesekvens **iestaba** på B-siden af St/OI 4. Brugen af den stungne **i**-rune for infortis-*i* to gange i St/OI 6 er bemærkelsesværdig, men dog ikke uden paralleller i indskriftmaterialet fra senvikingetiden (DR sp 951; Lagman 1990: 76).

Stungen **u**-rune, translittereret »y«, bruges for *y* i ordet **kys**, *kyss* (imperativ) i St/OI 4, mens samme ord i hovedindskriften er ristet med ustungen rune: **kus**. Desuden anvendes den stungne **u**-rune efter alt at dømme for *ø* i ordet **skyrte**, *skørtæ*(?), i St/OI 6. Denne anvendelse af den stungne **u**-rune stemmer fint overens med det, der i øvrigt vides om brugen af runen i (sen)vikingetidens runcindskrifter (DR sp. 980; Lagman 1990: 79ff.). Tidligere antog man, at forekomsten af det stungne **u** var et østnordisk træk eller i hvert fald et gammelt træk i norske indskrifter (se f.eks. Liestøl 1977: 220), men nye fund har imidlertid gjort billedet mere broget, og brugen af den stungne **u**-rune i runcindskrifterne fra Starigard/Oldenburg er derfor ikke et bevis for – men nok en indikation af – indskriftmaterialets østnordiske proveniens.

Alt taget i betragtning peger de anvendte runcformer, **ansur**-runens

brug for *o* i ordet **porki**, St/OI 1, brugen af stungne runer og ikke mindst den sjældne variant af **d**-runen mod senvikingetiden, evt. overgangen til middelalder, en datering, som stemmer fint overens med den arkæologiske dateringsramme mellem år 1050 og 1150.

5. Indskrifttyper i Starigard/Oldenburg

De otte ribben fra Starigard/Oldenburg opviser en bemærkelsesværdig bredde af indskrifttyper: tre signaturer, to futharkindskrifter, ét syllabarium(?), én obskøn indskrift, en brevmeddelelse samt én ordsprogsliggende indskrift. Samtlige indskrifttyper kendes i forvejen fra runefund i andre byer fra den sene vikingetid og tidlige middelalder i Norden, hvor det uden sammenligning største og vigtigste fund er de mere end 600 indskrifter, som dukkede op ved de arkæologiske udgravninger efter branden på Bryggen i Bergen. Der er dog også gjort vigtige runefund i Trondheim, Oslo, Tønsberg, Lödöse (Göteborgs forgænger), Sigtuna, Lund samt i Slesvig by, hvortil kommer enkeltfund fra en mængde andre byer. Nedenfor skal de enkelte indskrifttyper kort præsenteres:

Futharkindskrifter: Futharkindskrifter, både komplette, som den vi finder på St/OI 8, og ukomplette som St/OI 1, er den talmæssigt hyppigst forekommende indskriftstype blandt byudgravningernes runeindskrifter. Indristningen af futharken kan ses som en markering af, at risteren behersker kunsten at skrive med runer, men der kan også mere uhøjtideligt være tale om en udsmykning af genstanden (Knirk 1994: 174ff.). Det er ligeledes muligt, at indristningen af den komplette futharkrække har skullet tjene et magisk formål (Düwel 1993 med henvisninger, særligt side 92ff.), men en undersøgelse af dette spørgsmål baseret på et stort antal middelalderfutharker fra Norge har dog ikke kunnet bekræfte, at futharken skulle have speciel magisk funktion i middelalderen (Seim 1994: 294f.). At betegne futharkindskrifter som skriveøvelser er altså nok den mest neutrale, men samtidig også ufuldstændige karakteristik af indskrifttypen.

Signaturer: Indskrifter, der kun består af et personnavn i nominativ, er ligeledes meget almindelige. Indskriften *Faksi* på St/OI 3 er i så henseende et typisk eksempel. Ofte optræder personnavnet sammen med en futhark-

indskrift, som det er tilfældet med St/OI 1, eller man ser det samme navn gentaget flere gange på den samme genstand, her eksemplificeret ved St/OI 2 med personnavnet *Ørn*, ristet **urn**, gentaget en eller to gange. Netop fordi der er tale om indskrifter, som kun består af et ord, er der ofte en vis usikkerhed forbundet med tolkningen. Set i lyset af den prunkløse genstand, der skrives på, må disse indskrifter opfattes som ristersignaturer uden egentligt formål. I andre tilfælde kan sådanne indskrifter opfattes som en ejermarkering af genstanden.

Syllabarium(?): Syllabariet er stavelsesrækker, hvor en del af stavelsen forbliver konstant, mens det andet element varieres, i praksis en vekslen mellem en vokal og flere konsonanter/konsonantgrupper eller vice versa, f.eks. *ba-be-bi-bo-by-bæ-bø-bå* eller *ab-ac-ad-af-ag-ah-aj* etc. Formålet er ikke at danne meningsgivende ord, men at indøve tegn- og lydsekvenser. Syllabariet spiller mange steder den dag i dag en vigtig rolle i forbindelse med skriveindlæringen. De kendes helt tilbage fra oldtiden og fra en lang række skriftkulturer, herunder også i runesammenhæng (Seim 1991, Knirk 1994: 192ff.). Udgangspunktet er i sidstnævnte tilfælde tegnrekkefølgen i 16-tegns futharken, som det f.eks. ses i en fragmentarisk bevaret indskrift fra Bergen, hvor der ses en **f**-række: **:fo:fu:fi:fy:** og umiddelbart derefter begyndelsen af en **u**-række: **:uf:up:u...** [resten af indskriften er desværre gået tabt] (Seim 1991: 124).

Indskriften **abi:bataba:iestaba** på A-siden af St/OI 4 er ikke en gennemført syllabisk indskrift, idet både vokal- og konsonanttegn varieres. Repetitionen af næsten identiske stavelser minder dog om det, vi finder i en række andre indskrifter, som er sat i forbindelse med syllabariet: Det gælder eksempelvis begyndelsen af den grønlandske Narssaq-indskrift: **ᑭ:sa:sa:sa:is:ᑭsa:sat**, som har nære norske paralleller (Knirk 1994:196f.).

Obskøn indskrift: En hel del af de indskrifter, der er fundet i vikingetidens og middelalderens bysamfund, rummer »uartige« indskrifter. Antallet af obskøne indskrifter og ordvalget i indskrifterne viser, at vore forfædre har haft en meget ligefrem omgangstone, hvad det seksuelle angår. Det sproglige indhold i de obskøne indskrifter veksler fra det mere sofistikerede til det plumpet ligefremme (Seim 1997; Spurkland 1994), idet den nye indskrift fra Starigard/Oldenborg nok må henføres til den sidstnævnte kategori.

Brev/meddelelse: Indskriften på St/Ol 6: »Fremfør mine sager, så jeg ikke skal have (få/lide) nogen mangel(?)« må være en meddelelse, enten en konkret opfordring til en samarbejdspartner eller hjælper, eller en magisk opfordring til de højere magter om assistance. Det har desværre ikke været muligt at finde nøjagtige paralleller til indskriften. De velkendte runebreve fra Bergen overholder i reglen de formelle krav til udformningen af breve i middelalderen, herunder den faste indledningsformel: *N sendir M kveðju Guds ok sína ...*, »N sender M Guds og sin hilsen ...«, som svarer til *salutatio* i de latinske forbilleder: *N M salutem et apostolicam benedictionem* (Liestøl 1964: 10ff. & 55f.; NIyR 648-649). Der er dog en vis lighed i sprogtonen mellem St/Ol 6 og to andre norske indskrifter fra middelalderen. Fra Bergen gælder det et brev skrevet på begge sider af en vokstavle, som indledes *Þess vil ek biðja þik, at þú far ór þeima poll...* »Det vil jeg bede dig om, at du rejser fra denne poll (d.v.s. fjordvig) ...« (Liestøl 1964: 11f.). Den anden mulige parallel findes på en runekævlé fra Tønsberg: *Mit Steingrímur höfum mælt mart okkar í milli fyrir þá sök at ek vil nema af þí runar* »Steingrim og jeg har talt meget indbyrdes i anledning af, at jeg ønsker at lære runer« (Gosling 1989: 181). Selvom der ikke er tale om en egentlig brevskrivningssituation, minder tonen i indskriften om »brevet« fra Starigard/Oldenburg. I begge tilfælde er det den uformelle karakter, de norske indskrifter har til fælles med den nye indskrift.

Ordsprog(?): Den kun delvist tolkede og ukomplette indskrift på St/Ol 7 er i sagens natur vanskelig at rubricere. Hvis den foreslåede tolkning af indskriften står til troende, er indskriften vores ældste eksempel på en velkendt ordsprogstype, hvor to udsagn med samme verbalbed modstilles hinanden: »Tag ikke **ha** ude på havet, tag hellere **h(u)**...«. Foruden gentagelsesstrukturen er allitterationen mellem de to utolkede sætningsobjekter **ha** og **h(u)**... samt ordene »hav« og »hellere« karakteristisk for ordsprogsgenren. Ordsprogslignende formuleringer i runeindskrifterne er ikke almindelige, men de forekommer dog som f.eks. i indskriften på Kirk Michael-stenen 3 fra Isle of Man, der slutter: *Betra es leifa fóstra góðan þan sun illan*, »Det er bedre at efterlade sig en god fostersøn end en slet søn« (Page 1983: 137ff.). Blandt runeindskrifterne fra byudgravningerne kan det være vanskeligt at pege på nøjagtige paralleller. En vis lighed er der dog med indskriften på Lundbenstykke 4, DR Till. 5, *Böndi rísti málrunu; árar ara eru fiaprar*, »Bondi ristede målruner; ørnens årer er dens fjer (d.v.s. vinger)« (DR

sp. 584f.). Lund-indskriftens leg med ordene synes at stå indskriften fra Starigard/Oldenborg nær, med det forbehold, at sidstnævnte indskrift ikke er fuldstændigt tolket.

Ikke-meningsgivende indskrifter: I ethvert runekorpus er der som regel en restgruppe af uforståelige indskrifter. Den engelske runolog Kevin Gosling har på baggrund af indskrifterne fra Tønsberg, Oslo, Bergen og Trondheim regnet sig frem til, at ca. 1/3 af et givet indskriftkorpus må forventes at være ikke-meningsgivende (Gosling 1989: 183), et tal, der ud fra en løselig sammenligning med indskrifterne fra østnordiske byer som Slesvig, Lund og Sigtuna snarere skal sættes højere. Indskriften **sinkn:** på St/OI 5 er et eksempel på en tilsyneladende komplet meningsløs indskrift. De øvrige utolkede indskrifter i materialet er muligvis meningsgivende som indskriften **...uran : marum** på B-siden af St/OI 7.

6. Sproglig beskrivelse og proveniensbestemmelse

De otte ribben med runeindskrifter fra Starigard/Oldenborg er som navnt ristet med runer, som er karakteristiske for den sene vikingetids runeindskrifter fra Sverige og Danmark. Sprogformerne i indskrifterne modsiger ikke, at de, der skrev indskrifterne, kom fra Sydsandinavien, f.eks. fra Oldenburgs nabo mod vest: Hedeby/Slesvig, men der er desværre kun få holdepunkter for en nærmere stedfæstelse.

De tre personnavne, som findes i indskrifterne fra Starigard/Oldenborg, peger ikke entydigt i én bestemt retning: Toledede personnavne med forleddet *Pör-*, som vi finder i St/OI 1, er vidt udbredte over hele Norden. Navnet *Ørn* på St/OI 2 kendes ligeledes fra hele Norden: I Danmark er navnet ikke helt ualmindeligt (DgP I: 1615), mens det i rune- og fornsvensk kun er belagt en enkelt gang i runeindskriften U 155 (om denne indskrift se nærmere Westlund 1964). I det vestnordiske område er navnet ret almindeligt (Lind Dopnamn: 1256ff.). Endelig kendes (til-)navnet *Faksi* på St/OI 3 i gammeldansk (DgP I: 292; DgP II: 262), mens navnet er ukendt i rune- og fornsvensk. I vestnordiske kilder er navnet ikke er særlig almindeligt (Lind Dopnamn: 266; Lind Binamn: 78). Alt i alt er Sydsandinavien/Danmark nok det mest oplagte oprindelsessted.

En enkelt af indskrifterne, St/OI 6, udmærker sig ved en række meget

interessante ordformer. Etymologien til det sidste ord i indskriften: *Bær mīn ærindæ þat ek æi hafa skørtæ(?)*, er diskuteret i det foregående. Indskriftens tredje ord, ristet **erinde**, svarer til moderne dansk »ærinde«, svensk »ärende«, mens formen harmonerer mindre godt med den oldislandske normalform *ørendi*. Ture Johannisson har i en lang afhandling fra 1941 om de meget forskellige og etymologisk besværlige former af dette ord argumenteret for, at det oldislandske *ørendi* (af urnordisk *urandija) skal holdes ude fra et etymologisk beslægtet ord *ærende*. Sidstnævnte ord, som ifølge Johannisson ligger bag det moderne svenske *ärende* og danske *ærinde*, skulle være indlånt fra oldengelsk i forbindelse med den engelske missionsvirksomhed i Norden, hvor ordet oprindeligt skulle have haft specialbetydningen »det kristne budskab« (Johannisson 1941: 45ff.). Tidsmæssigt er det med en arkæologisk datering af St/OI 6 til 1100-1150 ikke utænkeligt, at formen i indskriften fra Starigard/Oldenburg afspejler en indflydelse fra det oldengelske ord, om end det forekommer betænkeligt, at et låneord skulle kunne fortrænge et næsten identisk, hjemligt ord. Det er også værd at bemærke, at Starigard/Oldenburg-indskriftens **erinde** hverken med hensyn til forlydsvokalismen eller vokalismen i anden stavelse stemmer overens med den af Johannisson opstillede østnordiske grundform *orandi. Det nye, tidlige belæg af ordet burde måske føre til en revurdering af ordets etymologi.

Det femte ord i indskriften St/OI 6 er det personlige pronomen i 1. person »jeg«, der i svensk og østdansk måtte forventes at have den brudte form *iak*, over for vestdansk og vestnordisk *ek*, *æk* (Brøndum-Nielsen 1965: 6; Wessén 1965: 26; Andersen 1969). Formen **ik** synes klart at pege mod Jylland eller det vestnordiske område. Det efterfølgende **ei** er kortformen af negationen *æigi* 'ikke', der dels er almindelig i vestnordisk, dels genfindes i østnordisk i formen *æi*, *ei* m.v. (Brøndum-Nielsen 1932: 163, Wessén 1965: 69). Der er næppe nogen særlig modstrid mellem, at vi finder kortformen i denne indskrift, mens den længere form forekommer i St/OI 7, hvor man må forudsætte negationen brugt mere emfatisk. Emfase er givetvis også forklaringen på ordstillingen *mīn ærindæ*, hvor runesprogene normalt har efterstillet possessivpronomen: *fapur sinn*, *brödur sinn* etc.

Brugen af den stungne **i**-rune for infortis *-i* i ordene **erinde**, *ærindæ*, og **skyrte**, *skørtæ(?)* i St/OI 6, synes at bekræfte Anders Bjerrums hypotese om tidlig vokalbalance i dansk (Bjerrum 1952: 56ff.). Harry Andersen støttede i sin ellers meget kritiske kommentar til Bjerrums artikel idéen om tidlig vokalbalance, og han foreslog ligefrem, at vokalbalancen

kan være indtrådt før år 1000. Sporene udslettedes hurtigt i jysk, fynsk og sjællandsk, mens vokalbalancen i skånsk erstattedes af det senere fænomen: vokalharmoni (Andersen 1957: 52f.). Svante Lagman har på lignende vis forklaret en række runesvenske former på -e, idet han dog gør opmærksom på, at svenske sproghistorikere generelt opfatter vokalbalancen som en senere foreteelse i den fornsvenske periode (Lagman 1990: 76). Ud fra en samlet betragtning er det mest rimeligt at regne vokalsvækkelsen i formerne **erinde** og **skyrte** i St/Ol 6 for et sydskindinavisk træk, ligesom de øvrige særtræk synes at pege i den retning.

7. Andre runefund fra det vestslaviske område

De otte runcindskrifter fra Starigard/Oldenburg er et kærkomment supplement til de sporadiske runefund, der tidligere er gjort i det vestslaviske område. Trods deres ringe antal dokumenterer disse indskrifter, at folk fra Skandinavien må have rejst rundt og opholdt sig mere eller mindre stationært i de vendiske byer:

I den polske by Kamień Pomorski (tidligere tysk Cammin) er der fundet et ribben med indskriften **fuþ** indristet på den ene side, og **kur** på den anden side. Førstnævnte indskrift opfattes som begyndelsen af futharken, mens den anden indskrift med nogen usikkerhed tolkes som et (oprindeligt) tilnavn dannet til et adjektiv **kūrr* »foroverbøjet, sammenpresset, sammenkrøben« (Žak & Salberger 1963).

Under udgravninger af havneområdet i Wolin, sagaernes *Jómsborg*, er der fundet en træpind med den øverste halvdel af en serie runer eller runelignende tegn. I Ralswick på halvøen Rügen er der fundet et ben med runerne **tu...** Disse indskrifter, der begge for få år siden var udstillet på Nationalmuseet i forbindelse med udstillingen »Viking og Hvidekrist« (Roesdahl 1992: nr. 258 & 261), må dog henregnes blandt de usikre runcindskrifter.

Ulige mere sprogligt og runologisk interessant er et ribben med indskriften **paa·knif·koþa...**, som blev fundet i 1948 ved udgravninger af det slaviske borgområde Alt-Lübeck i Lübeck. Brøndum-Nielsen overvejer i sin publicering af indskriften fra 1952 udelukkende én tolkningsmulighed af indskriften: *Paa knif goþæ[r]* »Pås gode kniv«, idet der bruges megen plads på at motivere den syntaktisk ejendommelige genitivkonstruktion og den manglende nominativendelse i ordet »kniv«. Udlydsvokalen i ad-

jektivet »god« forklarer Brøndum-Nielsen som et eksempel på det relativt sene skift fra stærk til svag adjektivbøjning i konstruktionen genitiv fulgt af et substantiv i nominativ + attributivt adjektiv. Den sproglige analyse munder ud i følgende skudsmål (Brøndum-Nielsen 1952: 52):

Lübecker-Knivens Runeformer er alle velkendte fra de sen- eller eftermiddelalderlige Indskrifter, nærmest fra Tiden omkring Aar 1200, mod hvilket Tidspunkt ogsaa dens ældremiddeldanske (muligvis snarest skaanske) Sprogform peger hen. Knivens Ejer kan da tænkes at have været i Valdemar Sejrs Følge, da denne Konge i Aaret 1203 kom til Lübeck, hvor han i Forvejen var hyldet, efter at have besejret Grev Adolf af Holsten og nu stadfæstede og udvidede Byens Privilegier. Pai, sagtens en Skaaning, (...) har muligens (engang i Tiden 1203-1223) staaet Vagt ved Ringvolden om det gamle Lübeck og under denne Tjeneste eller i privat Slagsmaal mistet sin Kniv, eller sit Liv.

Selvom Brøndum-Nielsens tolkning siden er blevet refereret af Wolfgang Laur (1987: 53) og Erik Moltke (1985: 534), bør den uden tvivl vige til fordel for en langt mere nærliggende tolkningsmulighed: *Pā(i) ā knīf gōða[n]* »På ejer den gode kniv [underforstået: som skrev dette her]«. Det nye tolkningsforslag stemmer bedre overens med de i forvejen kendte indskriftformuleringer, og nytolkningen forklarer desuden den udlydende vokalrune i **kopa...** mere tilfredsstillende: Hvis man antager, at der har stået en **n**-rune i den afbrækkede og forsvundne afslutning af indskriften, får man den forventede stærktbøjede endelse *-an* i akkusativ ental maskulinum. Derudover er gentagelsen af **a**-runen i ordet **paa** lettest at forklare rent runeortografisk, hvis der er tale om en sammenskrivning af subjektet *Pā(i)* (med en velkendt, tidlig assimilation af kasusmærkøren *-i* og stammens lange vokal) og verbalet *ā*, end hvis man forudsatte en (sen) genitivform af navnet *Pā(i)* uden assimilation af det lange *a* i stammen og det korte *-a* i oblik kasus. Udeladelsen af skilletegn mellem subjekt + verbal er ikke ualmindelig i runeindskrifterne.

Selvom indskriften rent sprogligt fremtræder som en ejerindskrift, kan det afbrækkede ribben, indskriften er ristet på, aldrig havde gjort det ud for en kniv, endsige et knivskaft; et forhold, Brøndum-Nielsen ikke synes opmærksom på. I stedet må indskriften ses som en »lovprisning« af den kniv, som *Pā(i)* sad og snittede med, som det også må være tilfældet med to indskrifter på ribben fra Lund: **knif • melti** »kniven mælede (tal-

te)« (Moltke 1985: 462) og **knifbari**, »kniven 'bar' i« (med en usikker, evt. obskøn betydning af substantivet »kniv« og verbet »bære«, se Stoklund 1993: 224f.). Lübeck-indskriften er runologisk interessant ved at have ensidige **a**- og **n**-runer, mens **o**-runen er af den gennemstregede type. Mest interessant er brugen af den stungne **b**-rune for *p*, et træk, som tidligst optræder på Svend Estridsens runemønter fra 1060'erne (DR sp. 967). Med den nye tolkning virker det mindst lige så sandsynligt, at Lübeck-indskriften kan være samtidig med Oldenburg-indskrifterne, altså fra overgangen fra vikingetid til middelalder, som Brøndum-Nielsens forsøg på at sætte indskriften i forbindelse med Valdemar Sejrs erobring af byen i 1203. Under alle omstændigheder er ribbenet fra Alt-Lübeck et vigtigt fund, ikke mindst fordi indskriften giver eksempel på en indskriftstype, som ikke er repræsenteret i Starigard/Oldenburg.

8. Afsluttende bemærkninger

Runefundene fra Starigard/Oldenburg fortjener at blive kendt af et større publikum end den fåtallige skare af runologer. Regner vi runeindskrifterne for danske, står vi her overfor et hidtil ukendt kig ind i befolkningens – måske et bestemt udsnit af befolkningens – hverdagsliv og forestillingsverden. Indskrifterne giver under alle omstændigheder et vigtigt supplement til det sparsomme korpus af runeindskrifter fra den sene vikingetid og den tidlige middelalder. Litterært set er runebrevet St/OI 6 og ordsprogsindskriften St/OI 7 meget værdifulde, da sådanne indskrifter enten ikke har været kendt eller næsten har været ukendte på vore breddegrader. Selvom der ikke er tale om stor litterær kunst, må det samme siges om den »uartige« indskrift, St/OI 4.

Runeindskrifterne fra det vestslaviske område bekræfter de arkæologiske vidnesbyrd om kontakt mellem venderne og deres nordiske naboer. Desværre er det samlede ord- og navnestof i de otte indskrifter fra Starigard/Oldenburg for begrænset til, at det entydigt er muligt at udpege, hvorfra i Norden de skandinaver kom, som efterlod sig runeindskrifter i den slaviske by, men det sydlige Skandinavien har det givetvis været. Runeformerne og et par få sproglige særtræk i indskrifterne peger ligeledes mod østnordisk oprindelse. Såfremt den ubrudte form **ik** af det personlige pronomen »jeg« på St/OI 6 står til troende, stammer risteren af denne indskrift rimeligvis fra Jylland.

Den arkæologiske datering af indskrifterne fra Starigard/Oldenburg falder sammen med den periode, hvor de historiske kilder beretter om dynastiske forbindelser mellem det danske kongehus og den vestlige vendske abodritterne, uden at der dog i runeindskrifterne er konkrete oplysninger, der forklarer, i hvilken forbindelse de er blevet til, eller hvem der ristede dem. Der kan være tale om medlemmer af en dansk handelsmission i byen, svarende til det omdiskuterede »friserigilde«, der omtales i runeindskrifter fra Sigtuna (Jansson 1977: 95), men man kunne også tænke sig, at der har eksisteret en kongelig diplomatisk repræsentation ved fyrstehoffet i Starigard/Oldenburg. Da det næppe alene var folk fra de højeste sociale lag, der beherskede kunsten at skrive med runer, kan det også tænkes at være omvandrende skandinaviske købmænd eller håndværkere, eller for den sags skyld skandinaviske lejetropper, der står bag runeindskrifterne. Spørgsmålet lader sig ikke besvare ud fra vores nuværende viden.

Graden af forståelighed og de sproglige kvaliteter i indskrifterne fra Starigard/Oldenburg ligger over det normale, ligesom indskriften fra Alt-Lübeck imponerer den kræsne runolog, men antallet af indskrifter er for lille til, at man kan tillade sig at drage vidtgående konklusioner om skriftkompetencen blandt skandinaverne i de slaviske byer. I stedet må man glædes over de glimtvisse indblik, indskrifterne giver om leg med ord og allitterationsrim, uformelle meddelelser og »uartige« opfordringer fra 1000- og 1100-tallet.

Litteratur

- Andersen, Harry. 1957: Om trykksvage vokaler i runedansk, i: *Acta Philologica Scandinavica*. 24. 46-54.
- Andersen, Harry. 1969: Pronominet *jeg*, i: *Kopenhagener germanistische Studien*. 1. 244-255. København.
- Bjerrum, Anders. 1952: De trykksvage vokaler i danske runeindskrifter fra tiden ca. 1000 – ca. 1250, i: *Acta Philologica Scandinavica*. 21. 53-65.
- Brøndum-Nielsen, Johs. 1932: *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling*. 2. *Konsonantisme*. København.
- Brøndum-Nielsen, Johs. 1952: Bidrag til dansk Sproghistorie, i: *Acta Philologica Scandinavica*. 21. 35-53.
- Brøndum-Nielsen, Johs. 1965: *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling*. 5. *Pronominer*. København.
- Buchholz, Peter & Gabriel, Ingo. 1976: Zwei Runeninschriften aus Oldenburg in Holstein, i: *Offa. Berichte und Mitteilungen zur Urgeschichte, Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie*. 33. 162-166.

- DgP I-II = *Danmarks gamle Personnavne* I. Fornavne, II. Tilnavne. Udg. Gunnar Knudsen og Marius Kristensen under Medvirkning af Rikard Hornby. København 1936-64.
- DR = Lis Jacobsen & Erik Moltke: *Danmarks Runeindskrifter*. København 1942.
- Düwel, Klaus. 1993: Runen als magische Zeichen, i: *Das Buch als magisches und als Repräsentationsobjekt*. Hrsg. Peter Ganz. 87-100. Wiesbaden.
- Fritzner + bindnummer = Johan Fritzner. *Ordbog over Det gamle norske Sprog*. 1-3. Omarbejdet, forøget og forbedret Udgave. 1883-1896. Kristiania. Nytt uforandret optrykk. 1954. Oslo.
- Gabriel, Ingo. 1991: Handel und Fernverbindungen, i: *Starigard/Oldenburg. Ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein*. Udg. M. Müller-Wille. 251-278. Neumünster.
- Gosling, Kevin. 1989: The Runic Material from Tønsberg, i: *Universitetets Oldsaksamling. Årbok* 1986-88. 175-187. Oslo.
- Grønvik, Ottar. 1985: *Runerne på Eggjasteinen. En hedensk gravinnskrift fra slutten av 600-tallet*. Oslo-Bergen-Stavanger-Tromsø.
- Jansson, Sven B.F. 1977: *Runinskrifter i Sverige*. Uppsala.
- Johannisson, Ture. 1941: Ordet ärende och dess släktskapsförhållanden, i: *Meijerbergs arkiv för svensk ordforskning*. 4. 1-54. Göteborg.
- Knirk, James. 1994: Learning to Write with Runes in Medieval Norway, i: *Medeltida skrift- och språkkultur. Nio föreläsningar från ett symposium i Stockholm våren 1992*. Ed. Inger Lindell. *Runica et mediævalia*, Opuscula 2. 169-212. Stockholm.
- Lagman, Svante. 1990: *De stungna runorna. Användning och ljudvärden i runsvenska steninskrifter*. Runrön 4. Uppsala.
- Laur, Wolfgang. 1987: *Runendenkmäler in Schleswig-Holstein*. 6. Auflage. Neumünster.
- Liestøl, Aslak. 1964. Runer frå Bryggen, i: *Viking* 1963. Bergen.
- Liestøl, Aslak. 1977: Runeinnskriftene frå »Mindets tom«, i: *De arkeologiske utgravninger i Gamlebyen, Oslo*. 1. 214-224. Oslo.
- Lind Binamn = E.H. Lind: *Norsk-isländska personbinamn från medeltiden*. Uppsala 1920-21.
- Lind Dopnamn = E.H. Lind: *Norsk-isländska dopnamn och fingerade namn från medeltiden*. Uppsala 1905-15.
- Moltke, Erik. 1985: *Runes and Their Origin. In Denmark and Elsewhere*. Copenhagen.
- Müller-Wille, Michael (udg.). 1991: *Starigard/Oldenburg. Ein slawischer Herrschersitz des frühen Mittelalters in Ostholstein*. Neumünster.
- NjyR + nummer = *Norges innskrifter med de yngre runer*. 1-6 (uafsluttet). Utg. av Magnus Olsen m.fl. Oslo 1941-1990.
- Page, R.I. 1983: The Manx rune-stones, i: *The Viking Age in the Isle of Man. Select papers from the Ninth Viking Congress, Isle of Man, 4-14 July 1981*. Eds. C. Fell et al. 133-146. London.
- Roesdahl, Else (red.). 1992: *Viking og Hvidekrüst. Norden og Europa 800-1200*. København.
- Seim, Karin Fjellhammer. 1991: Middelalderske runesyllabariet, i: *Festskrift til Ottar Grønvik*. Red. J.O. Askedal et al. 124-135. Oslo.

- Seim, Karin Fjellhammer. 1994: Var futharken en magisk formel i middelalderen? Testing av en hypotese mot innskrifter fra Bryggen i Bergen, i: *Proceedings of the Third International Symposium on Runes and Runic Inscriptions*. Ed. James E. Knirk. Runrön 9. 279-300. Uppsala.
- Seim, Karin Fjellhammer. 1997: Om garpegenitiven som i stedet var et kjønnsorgan, og andre »utuktige« lckemer i norske runeinnskrifter, i: *Språket er målet. Festskrift til Egil Pettersen på 75-årsdagen 4. mars 1997*. Red. J. Bondevik et al. 178-187. Bergen.
- Spurkland, Terje. 1994: »Gyda säger att du skall gå hem!« Runor under medeltidens vardag, i: *Runmärkt – från brev till klotter. Runorna under medeltiden*. Red. S. Benneth et al. 75-81. Stockholm.
- Stoklund, Marie. 1993: Runfynd 1991 och 1992 av Thorgunn Snædal, Marie Stoklund och Marit Åhlén, i: *Fornvännen*. 88. 223-237.
- U + nummer = *Upplands runinskrifter granskade och tolkade av Elias Wessén och Sven B. F. Jansson* I – 4. Sveriges runinskrifter. 6-9. Stockholm 1940-1958.
- Wessén, Elias. 1965: *Svensk språkhistoria*. I. Ljudlära och ordböjningslära. Åttonde upplagan. Stockholm.
- Westlund, Börje. 1964: Om runstensfragmenten vid Hagby i Täby socken, i: *Fornvännen*. 59. 152-156.
- Žak, Jan & Salberger, Evert. 1963: Ein Runenfund von Kamień Pomorski in Westpommern, i: *Meddelanden från Lunds universitets Historiska museum*. 1962-1963. 324-335.

Appendiks: Runeindskriftene fra vestslavisk område i katalogform: (Indskriftene er translittereret til latinske bogstaver med fed skrift, normaliseret til olddansk i kursiv og oversat til moderne dansk med almindelig skrift. Runelignende tegn er angivet med »?« mens utolket tekst er markeret med »...«)

Starigard/Oldenburg 1, A-side

porki

Pōrki|ll|Pōrgē[RR]/Pōrgī[sl]/Pōrgi[ls]

mandsnavnet Thorkil, Thorgæir, Thorgisl eller Thorgils

Starigard/Oldenburg 1, B-side

fupo | a(s)...

fupo[rk] | ...

futho[rk] | ...

Starigard/Oldenburg 2, A-side

ur(n)

Ørn(?)

mands(til)navnet Ørn(?)

Starigard/Oldenburg 2, B-side

urn

Ørn(?)

mands(til)navnet Ørn(?)

Starigard/Oldenburg 2, B-side

???

forvirrede, runelignende tegn

Starigard/Oldenburg 3

faksi

Faksi

mands(til)navnet Fakse

Starigard/Oldenburg 4, A-side

abi:bataba:iestaba

... ..

Starigard/Oldenburg 4, B-side

kukr:kuskutu | kys

Kūkr kyss kuntu, kyss!

Pik kys kussen, kys!

Starigard/Oldenburg 5

sinkn:

...

Starigard/Oldenburg 6

bermin:erinde:pat:ik:ei:hafa:skyrte

Bær mīn ærindæ þat ek æi hafa skørtæ(?).

Fremfør mine sager, så jeg ikke skal have (få/lide) nogen mangel.

Starigard/Oldenburg 7, A-side

...(-)ak:ei:ha:a:hafi:uti:heltr:tak:h(u)...

[T]ak(?) æigi ha ā hafi ūti, heldr tak h(u)...

Tag ikke ... ude på havet, tag hellere ...

Starigard/Oldenburg 7, B-side

...uran:marum

...

Starigard/Oldenburg 8

fuþorkhniastbmlR

Kamień Pomorski, A-side

fuþ

fuþ|ark...|

(futharkindskrift)

Kamień Pomorski, B-side

kur

Kūrr(?)

(mands(til)navnet) Kur

Blandt sprogets kimærer

Af Jørgen Schack

1. Indledning

Emnet for denne artikel er den noget uensartede gruppe af dannelser der i nyere nordisk sprogvidenskab¹ sammenfattes under betegnelsen *teleskopord*, men som også er kendt under en række andre betegnelser, hvoraf *blend* og *portmanteauord* nok er de mest udbredte. Betegnelsen *teleskopord* skyldes at ord af denne type i reglen karakteriseres som elliptiske dannelser, nemlig som ellipser der er opstået ved den særlige form for reduktion der kaldes *teleskopering*: et komplekst leksems led skydes ind i hinanden med det resultat at noget af udtrykkets mellemste del forsvinder. Mønstereksemplet er ordet *motel*, som skal være dannet ved teleskopering af sammensætningen *motorhotel*, altså: *motel* < *mo(torho)tel*.

Denne karakteristik af ordtypens genesis forudsætter strengt taget at der i hvert enkelt tilfælde har foreligget en ellipsebase, dvs. et længere, fuldstændigt udtryk med samme betydning som det nye udtryk. I visse tilfælde er det imidlertid vanskeligt at finde eller rekonstruere en plausibel ellipsebase, altså et fuldstændigt udtryk, i form af en reel eller latent² sammensætning eller ordgruppe, som kan tænkes at være udgangspunktet for det nye udtryk: ordet *vekao*, der er dannet af *ve-* fra *vegetabilsk* + *-kao* fra *kakao*, ligner således umiddelbart et teleskopord, men viser sig ved nærmere eftersyn at savne de træk som ellers er kendetegnende for elliptiske dannelser (jf. nedenfor).

Teleskopordene er nært beslægtet med de såkaldte ordkontaminationer, dvs. dannelser der er opstået ved (ubevidst) sammenblanding af to indholdsmæssigt beslægtede ord. Det der formelt ytrer sig som en sammenblanding eller fusion af etablerede udtryksstørrelser, afspejler i nogle tilfælde et tilsvarende forhold på indholdssiden, nemlig en art fusion af etablerede indholdsstørrelser, fx *tomoffel* 'krydsning mellem tomat og kartoffel', *smulgubbe* (svensk) 'krydsning mellem skovjordbær (*smultron*) og jordbær (*jordgubbe*)', *shoat* (engelsk) 'krydsning mellem får (*sheep*) og ged (*goat*)'. I tilfælde som de netop nævnte synes det mønster som kendes fra kontami-

nationerne, bevidst at være brugt til at kode en særlig relation mellem indholdsstørrelserne, nemlig gensidig forudsætning. I en dannelselse som *tomoffel* er de to indholdsstørrelser 'tomat' og 'kartoffel', ligesom de to udtryksstørrelser *tom-* og *-offel*, således på én gang forudsættende og forudsatte. I mange tilfælde har fusionen af udtryksstørrelser dog ikke noget tydeligt indholdsmæssigt korrelat, idet relationen mellem indholdsstørrelserne her svarer til hvad der normalt udtrykkes ved traditionel sammensætning, nemlig ensidig forudsætning, fx *Sexikon* 'sexleksikon', eller forudsætningsfri forbindelse, fx *Vitaminerale* 'en kombineret vitamin- og mineralpille'.

2. Ellipse

Ellipse (dvs. *ordellipse*) kan defineres som 'udeladelse af dele af et udtryk der resulterer i et nyt, kortere udtryk som (a) rummer mindst én sekvens (dvs. et sammenhængende afsnit på mere end ét grafem eller fonem) af det fuldstændige udtryk, og som (b) udlæses som det skrives' (jf. Spang-Hanssen 1981: 7 ff.).

Med denne definition, der alene vedrører det udtryksmæssige, kan vi udelukke bl.a. (a) de såkaldte initialord, fx *hiv* < *h(uman) i(mmune defici-ency) v(irus)* og *Nato* < *N(orth) A(tlantic) T(reaty) O rganization)*, og (b) de rent skriftsproglige forkortelser, fx *dir.* < *dir(rektør)* og *årg.* < *årg(ang)*.

Til definitionen kan føjes yderligere to kriterier, jf. Hjelmlev (1963: 60):

Også i disse tilfælde [*(automo)bil*, *fly(vemaskine)* mfl., min anm.] eksisterer i regelen den kortere form side om side med den længere og har i regelen ikke nogen anden betydning; den korte form er egentlig ikke et nyt tegn, men kun en tegnvariant. Den står ganske på linie med skriftsprogets forkortelser. Iøvrigt er det værd at lægge mærke til, at den slags dannelser, i modsætning til så mange andre sproglige dannelser, foretages med fuld bevidsthed, ved en viljesbestemt indgriben i sproget.

Det elliptiske udtryk har normalt samme grundbetydning som sit ikke-elliptiske ophav: det nye elliptiske udtryk *mobil* (sb.) har samme denotation³ som det ældre fuldstændige udtryk *mobiltelefon*. En ombytning af *mobil* og *mobiltelefon* kan højst medføre en stilistisk forskel, og de to ord må derfor betragtes som frie varianter.⁴ Hvad forskellen i stilistisk værdi

angår, er det som bekendt ofte sådan at det elliptiske udtryk har en uformel eller dagligdags valør mens det ikke-elliptiske opfattes som neutralt, jf. ordpar som *deo* : *deodorant*, *kondi* : *kondition*, *niko* : *nikotin*, *pils* : *pilsner*.

Endelig er ellipser forsætlige, uorganiske dannelser. Reducerede former der må tilskrives naturlig nedslidning, fx svagtryksudviklinger som *bryggers* < *bryggerhus* og *onsdag* < *Odins dag*, falder således uden for definitionen.

2.1 Reduktionstyper

Der kan overordnet skelnes mellem tre former for reduktion, nemlig:

initial reduktion, der består i at noget af begyndelsen af det fuldstændige udtryk udelades

medial reduktion, der består i at noget af den mellemste del af det fuldstændige udtryk udelades

final reduktion, der består i at noget af slutningen af det fuldstændige udtryk udelades.

Hertil skal føjes at der sporadisk forekommer dannelser som er opstået ved kombination af de tre overordnede reduktionstyper. Ved kombination af initial og final reduktion opstår de meget sjældne midtord, fx *komp* < (*ak*)*komp*(*agnement*), jf. Leira (1992: 45-46). Inden for det tekniske ordforråd finder man eksempler på meget omfattende reduktioner, fx *ibuprofen* < *i(so)bu(tyl)fen(yl)pro(pionsyre)*. I nogle tilfælde, fx det netop nævnte, er reduktionen suppleret med omstilling af stavelser.

2.2 Det udeladte

Det »noget« der udelades ved de forskellige former for reduktion, svarer i nogle tilfælde til et eller flere morfemer. Det nye ordudtryk der opstår som følge af reduktionen, vil i sådanne tilfælde udtryksmæssigt svare til et eller flere velkendte morfemer, i reglen dog kun ét: det nye frie morfem *kemo* 'kemoterapi' svarer udtryksmæssigt til præfikset *kemo-* 'kemi-' osv.

I mange tilfælde respekterer reduktionen imidlertid ikke morfemgrænserne, idet det der udelades kan være et morfemfragment, fx *cho-ko(lade)*, *manus(kript)*; et eller flere morfemer + et morfemfragment, fx *(auto-mo)bil*, *pils(n-er)*, *kat(a-lys-ator)*; to morfemfragmenter, fx *mo(tor- ho)tel* osv. Den eneste begrænsning for reduktionens omfang synes at være at det der står tilbage efter at reduktionen har fundet sted, skal være et muligt ordudtryk, dvs. et ordudtryk som er i overensstemmelse med sprogets regler for stavelsesbygning.

Final reduktion er et forholdsvis produktivt mønster i dansk. Af eksempler fra de seneste år kan nævnes *info < info(rmation)*, *kat < kat(aly-sator)*, *prof < prof(essionel)*, *retro < retro(spektiv)*, *tele < tele(objektiv)*.

Initial reduktion spiller derimod ikke nogen nævneværdig rolle i dansk orddannelse. Antallet af etablerede eksempler er meget beskedent, fx *bil < (automø)bil*, *fax < (tele)fax*, *dozer < (bull)dozer*.

Kontekstuel betinget udeladelse af en sammensætnings adled kan normalt ikke betegnes som ellipse. Ord som *rækkehus* og *hus* er ikke tegnvarianter selv om de i en specifik kontekst, fx *et rækkehus ... huset*, meget vel kan have identisk reference. De to ord har ikke samme denotation, men indgår i en hyponymirelation. Egentlige tegnvarianter kan derimod opstå ved udeladelse af en sammensætnings kerneled, fx *diesel < diesel(olie)*, *mobil < mobil(telefon)*, *transistor < transistor(radio)*.

Hvad medial reduktion angår, må der skelnes mellem to undertyper, nemlig mellemledsellipse og teleskopering.

2.3 Mellemledsellipse

Medial reduktion rammer som nævnt den mellemste del af det fuldstændige udtryk, og det der står tilbage, udgøres således af noget af dette udtryks begyndelse + noget af dets slutning. Til denne form for reduktion hører de såkaldte mellemledsellipser.

Ved mellemledsellipse forstås normalt udeladelse af kerneledet i et sammensat førsteled, altså fx

oliemaleri < oliefarve + maleri
sesambolle < sesamfrø + bolle
solsikkebrød < solsikkekerne + brød

Det kan dog diskuteres om ikke også udeladelse af adledet i et sammensat sidsteled må betragtes som mellemlidsellipse, fx

diplomatplade < *diplomat* + *nummerplade*
motorcykelkort < *motorcykel* + *kørekort*

Det der taler for også at regne sådanne dannelser som ellipser, er at fx *diplomatplade* og *diplomatnummerplade*, i modsætning til fx *hus* og *rækkehus*, må betragtes som ægte tegnvarianter.

2.4 Teleskopord

Ved teleskopering forstås som nævnt den særlige form for reduktion der består i at et komplekst leksems led skydes ind i hinanden med det resultat at noget af udtrykkets mellemste del forsvinder. Den formodede ellipsebæse er typisk en sammensætning, men kan også være et ordgruppeleksem i form af en attributivforbindelse.

Når man normalt skelner mellem teleskopord og mellemlidsellipser, skyldes det at de sidstnævnte dannelser opstår ved udeladelse af et etymologisk led. Mellemlidsellipser kan derfor normalt kun skelnes fra ikke-reducerede sammensætninger ved at man ved analysen kan indkatalysere et logisk underforstået led. Teleskopord er derimod kendetegnet ved at reduktionen oftest rammer en del af begge led, og ved at den ikke respekterer morfemgrænserne (jf. Malmgren 1994: 72-73). Teleskopord fremtræder derfor typisk som dannelser bestående af en initial + en final udtrykssekvens:

faktion < *faktum* + *fiktion*
Chocolait ® < *chocolat* + *au lait*
Infononce ® < *information* + *annonce*
Kodamid ® < *kodein* + *salicylamid*
Marmoleum ® < *marmor* + *linoleum*
minarine < *minimum* + *margarine*
solublet < *solubel* + *tablet*
stagflation < *stagnation* + *inflation*
vekao < *vegetabilsk* + *kakao*
venyle < *vene* + *kanyle*

I nogle tilfælde er det ene led repræsenteret i sin fulde udstrækning, men på en sådan måde at det er fælles med det andet led om et eller flere udtrykselementer, fx

glokal < *global* + *lokal*
radiot < *radio* + *idiot*
Sexikon (bogtitel) < *sex* + *leksikon*

I andre tilfælde er begge led repræsenteret i deres fulde udstrækning, idet de er fælles om en udtrykssekvens, typisk første leds sidste stavelse og sidste leds første stavelse:

Danmarketing ® < *Danmark* + *marketing*
Pizzalami ® < *pizza* + *salami*
pornovelle < *porno* + *novelle*
prokain < *pro-* 'i stedet for' + *kokain*
Slambulance (set på et slamsugningskøretøj) < *slam* + *ambulance*
Vitamineral ® < *vitamin* + *mineral*

Som det fremgår af eksemplerne, er denne form for teleskopering nært beslægtet med det fænomen der traditionelt kaldes *haplogogi*, fx

mineralogi < *mineralologi*
tragikomisk < *tragikokomisk*

I enkelte tilfælde, fx *Sporhund* ® 'medlem af Den Danske Ordbogs frivillige informantkorps', er begge led ligeledes fuldt repræsenteret, men kun i den grafiske manifestation. *Sporhund* adskiller sig i øvrigt fra de ovennævnte eksempler ved at den dårlig kan være dannet ved teleskopering, idet den latente ellipsebase vel må være sammensætningen *ordsporhund*. Udtrykket må i stedet siges at være dannet ved interkalering, altså: *spor...hund* + (*or*)*d*.

En del dannelser består ligesom *Sporhund* ikke af lige netop en initial + en final udtrykssekvens, men har ikke desto mindre så meget til fælles med teleskopordene at de ofte bliver behandlet sammen med disse, fx

Benelux < *Be(lgien)* + *Ne(derland)* + *Lux(embourg)*
Influvac ® < *influenza* + *vaccine*
modem < *modulator* + *demodulator*

nitrofoska < *nitrogen* + *fosfor* + *kalium*

Velcro ® < *velours* *croché*

De nævnte dannelser er altså strengt taget ikke teleskopord, men vil dog nok kunne karakteriseres som en slags ellipser, fx *Benelux* = *Belgien-Nederland-Luxembourg*.

I visse tilfælde er det dog som allerede nævnt vanskeligt at rekonstruere en bare nogenlunde plausibel ellipsebase. Det er således tvivlsomt om dannelser som *vekao* 'en slags erstatningschokolade eller -kakao'⁵ og *venyle* 'steril ampul til opsamling af blod med henblik på undersøgelse af bakterieindhold' er dannet ved teleskopering af henholdsvis *vegetabilsk kakao* og *venekanyle*.

3. Kontamination

Ved *kontamination* forstås traditionelt en særlig form for fortaleselse der opstår som følge af iver, uopmærksomhed eller – i værste fald – regulær ubehjælpssomhed hos den talende. Man skelner som bekendt mellem ordkontamination 'sammenblanding af to ord til et tredje', fx *gavstrik* < *gavtyv* + *galgenstrik*, og syntaktisk kontamination 'sammenblanding af to faste syntaktiske forbindelser til en tredje', fx *stille spørgsmålstegn (ved noget)* < *stille (et) spørgsmål (til nogen)* + *sætte spørgsmålstegn (ved noget)*.

Kontamination er ifølge Hjelmlev en af de tre hovedformer for analogidannelse (tegnpåvirkning); de to andre er udjævning og proportionsdannelse. Kontaminationer opstår ved at »to led i et paradigme blandes sammen til ét« (Hjelmlev 1963: 56), dvs. ved sammenblanding af to størrelser der i en given kæde har samme distribution. De størrelser der blandes sammen i ordkontaminationer, vil derfor normalt tilhøre samme ordklasse, og de vil desuden typisk høre hjemme i samme semantiske felt, fx *plasse* < *pleje* + *passe*.

Jespersen (1969: 282) har givet følgende bud på hvordan fænomenet kontamination (her kaldet »blending«) kan forklares sprogspsykologisk:

In speaking, the mind is occupied not only with the words one is already pronouncing or knows that one is going to pronounce, but also with the ideas which one has to express but for which one has

not yet chosen the linguistic form. In many cases two synonyms will rise to the consciousness at the same time, and the hesitation between them will often result in a compromise which contains the head of one and the tail of another word.

En beslægtet forklaring finder man hos Vilhelm Andersen i afhandlingen *Gentagelsen. En sproglig studie*, der rummer den vistnok tidligste redegørelse for fænomenet på dansk grund:

Betingelsen for at denne, den egentlige tautologiske konfusion, kan indtræde, er, at der til det sproglige udtryk af eet begreb på een gang frigør sig to ord i den talendes bevidsthed, som samtidig stige op til tændernes gærde. Hvis man da ikke benytter dem bægge (i så fald fremkommer en tautologisk sammenstilling), kan det ske, at tungen, før tanken har fået tid til at vælge og vrage, har amalgameret dem og sat et nyt ord i verden, som i sig indeholder noget af det ene og noget af det andet, en sproglig kimære (..), som dog sjældent frister nogen længere tilværelse (Andersen 1890-92: 220-221).

Den form for analogi der sigtes til i beskrivelsen af kontaminationsdannelser, er normalt af indholdsmæssig art, nemlig synonymi. Associative (paradigmatiske) relationer kan imidlertid bero på såvel indholdsmæssig som udtryksmæssig analogi (jf. Saussure 1949: 174). De såkaldte folke-etymologier er således typisk karakteriseret ved en vekselvirkning mellem indholdsmæssig og udtryksmæssig analogi: *karakterer*, *manuskript*, *svampignon*, *undervisitet* o.m.a. Associationer der udelukkende beror på udtryksmæssig analogi, finder man vistnok kun i ordspil, fx *Ceres pilsner* – *værtens bedste øl*. Også i kontaminationsdannelser spiller udtryksmæssig analogi ofte en fremtrædende rolle. Harald Hundrup (1935: 63) har således gjort opmærksom på at man i en mængde tilfælde, foruden den indre sammenknytning gennem betydningen, finder »ydre Ligheder mellem Komponenterne, der har virket befordrende med«, fx *kvammel* < *kvalm* + *vammel* og *vendemaske* < *vendekåbe* + *rendemaske*. Et tilsvarende forhold kan iagttages i en lang række af de bevidst dannede teleskopord, jf. eksempler som *Chocolait*, *glokal*, *radiot*, *Sporhund* samt de mange haplogogilignende dannelser.

4. Blends

Den proces hvorved teleskopord (i det følgende: *blends*) opstår, beskrives i den engelsksprogede orddannelseslitteratur normalt ikke som en form for reduktion, men som en form for kombination. Således fx hos Lehrer (1996: 360), der karakteriserer blends som »combinations consisting of less than full morphemes«. Bauer betoner i sin definition (1983: 234) desuden den ejendommelige vekslen mellem opacitet og tranparens som følger af at blends er dannet ved kombination af fragmenterede tegn:

A **blend** may be defined as a new lexeme formed from parts of two (or possibly more) other words in such a way that there is no transparent analysis into morphs. The question of analysis into morphs is the awkward part of this definition, since in many cases some kind of analysis can be made: for example, in some instances at least one of the elements is transparently recoverable.

Blends er per definition komplekse dannelser, men adskiller sig fra normale komplekse ord, dvs. sammensætninger og afledninger, ved at de ikke kan segmenteres i sekvenser af intakte morfemer. Denne uregelmæssighed er medvirkende til at blends i højere grad end regelmæssigt dannede sammensætninger og afledninger egner sig til at blive registreret som varemærker: For at kunne registreres skal et varemærke have det der i varemærkeloven kaldes *fornødent særpræg*. Et sådant særpræg har fx *Influvac*, hvorimod sammensætningen *influenzavaccine* savner enhver form for særpræg.

4.1 Syntagmatiske vs. associative blends

Algeo (1977) inddeler med udgangspunkt i distinktionen mellem syntagmatiske og associative (paradigmatiske) relationer kategorien blends i to underkategorier, som han følgelig kalder henholdsvis *syntagmatiske blends* og *associative blends*.

De syntagmatiske blends er dannelser der med rimelighed kan betragtes som reduktioner af reelle eller latente syntagmer (sammensætninger eller attributivforbindelser), og som derfor med rette kan betegnes som *teleskopord*:

A syntagmatic blend is the combination of two forms that occur sequentially in the speech chain. Although such forms are usually classified as blends, and are therefore so treated here, a consistent taxonomy would regard them merely as contractions (Algeo 1977: 56).

Til denne kategori hører formentlig dannelser som *motel* (= *motorhotel*), *radiot* (= *radioidiot*, jf. fx *fagidiot* og *sportsidiot*), *pornovelle* (= *pornonovelle*), *Sexikon* (= *sexleksikon*).

De associative blends karakteriserer Algeo på følgende måde: »An associative blend, in contrast to a telescope word, has two or more etyma that have been linked in the wordmaker's mind and thence in his language« (ibid.: 57). Denne form for blends er altså, ligesom kontaminationer, analogidannelser, og adskiller sig kun fra de sidstnævnte ved at de normalt er dannet med forsæt. Til denne kategori hører formentlig dannelser som *faktion*, *glokal*, *stagflation*. Også ældre dannelser som verbet *stæse* (se ODS) og det nyttige, men glemte adjektiv *sæt* 'som har fået tørsten slukket' (< *sat* + *mæt*)⁶ synes at høre hjemme i denne kategori.

Det bør understreges at det i visse tilfælde er vanskeligt at skelne de to underkategorier fra hinanden, idet grænserne for hvad der vil kunne opfattes som latente syntagmer, jo er ganske vide.

Den proces hvorved syntagmatiske blends opstår, har konsekvenser for komponenternes (tegnfragmenternes) rækkefølge. Rækkefølgen er her på ingen måde tilfældig, men svarer til leddenes rækkefølge i de respektive ellipsebaser: sammensætningen *motorhotel* kan ved teleskopering reduceres til *motel*, men ikke til »hotor« osv. Reduktionens omfang (dvs. hvor stor en del der er tilbage af ellipsebasens konstituent) er ikke på samme måde forudsigelig, idet den må tilskrives faktorer som eufoni og transparens. I associative blends er rækkefølgen ikke fast, men bestemmes, ligesom reduktionens omfang, alene af de sidstnævnte faktorer. Det skal bemærkes at visse associative blends, fx *glokal* og *stagflation*, kan analyseres på to måder. Umiddelbart mest nærliggende er vel *glokal* < *glo(bal)* + (*lo*)*kal* og *stagflation* < *stag(nation)* + (*in*)*flation*. Men også *glokal* < *glo...al* + (*lo*)*k(al)* og *stagflation* < *stag...ation* + (*in*)*fl(ation)* må siges at være mulige analyser.

5. Relationsarter

Langt de fleste sammensætninger i dansk er som bekendt af den type der kaldes *determinative sammensætninger*, dvs. sammensætninger bestående af et adled (det forudsættende led) + et kerneled (det forudsatte led). Leddenes rækkefølge er med ganske få undtagelser fast: førsteleddet er adled, sidsteleddet er kerneled, og det begreb som den sammensatte helhed betegner, er således et hyponym til sidsteleddets begreb, fx *asparges-kartoffel* 'en slags kartoffel', *gammelklog* 'som er lidt for klog og fornuftig i forhold til sin alder', *højrrød* 'stærkt rød', *menneskeabe* 'menneskelignende abe'.

I de såkaldte kopulative sammensætninger (også kaldet *dvandvasammensætninger*) er sammensætningsleddene indholdsmæssigt sideordnede, forstået på den måde at den sammensatte helhed betegner summen af førsteleddets og sidsteleddets begreb, fx *jæger-samler* 'person der ernærer sig ved jagt og indsamling', *køkken-alrum* 'kombineret køkken og alrum', *rød-hvid* 'som er rød og hvid', *tæt-lav* 'som er tæt og lav'.

Substantiviske kopulativsammensætninger er meget sjældne i dansk. Sammensætninger som *digterpræst*, *enkedronning* og *mesterkok*, der ofte anføres som eksempler på denne type, er vistnok determinative snarere end kopulative, idet det også i disse tilfælde er mest nærliggende at opfatte sidsteleddet som kerneled, altså fx *digterpræst* 'præst som også er digter' snarere end 'person som både er digter og præst' (jf. Diderichsen 1962: 157, 240).

Mere overbevisende eksempler på sideordning finder man i de sammensatte førsteled i sammensætninger som *grave-læsse-maskine*, *hjer-te-kr-sygdom*, *køle-varme-taske*, *læbe-gane-spalte*, *nikkel-kadmium-batteri*. De begreber som det sammensatte førsteleds konstituenten betegner, indgår ikke en forudsætningsforbindelse, men står hver især i samme forhold til en tredje størrelse, nemlig sidsteleddets (kerneledets) begreb: *grave-læsse-maskine* 'maskine som både kan grave og læsse' osv.

De lidt hyppigere adjektiviske kopulativsammensætninger har på samme måde som fx *grave-læsse-* og *nikkel-kadmium-* funktion som forudsættende led i mere komplekse helheder: *tæt-lav bebyggelse* 'bebyggelse som er tæt og lav' osv.⁷

5.1 Ledstilling

I determinative sammensætninger er leddenes rækkefølge som nævnt fast: kerneleddet står sidst. Undtagelser fra denne regel finder man stort set kun i sammensatte stednavne som fx *Brøndbyøster* og *Vridsløselille* (jf. fx Diderichsen 1962: 242 f.).

Da der i kopulative sammensætninger ikke foreligger nogen forudsætningsforbindelse mellem leddene, kan der ikke ud fra indholdet gives regler for leddenes rækkefølge. Ledstillingen følger her som hovedregel vægtprincippet: det tungeste led står sidst.

Kristen Møller har i en afhandling med titlen »Konverterede sammensætninger« (Møller 1977) samlet og beskrevet en lang række sammensætninger der udmærker sig ved hver især at have en mere eller mindre synonym sideform med omvendt ledstilling. En stor del af Møllers eksempler er ikke overraskende kendetegnet ved at relationsarten ikke er entydig, fx *hvirvelstrøm* : *strømhvirvel*, *muldsand* : *sandmuld*, *rintåge* : *tågerim*, *strømpebukser* : *buksestrømper*, *vimpelpose* : *posevimpel*.

Under overskriften »Kopulative sammensætninger« finder man bl.a. sammensætningsparret *harekanin* : *kaninhare* med følgende kommentar:

Som et kuriosum kan her anføres et dvandva-tilfælde fra dyreverdenen med en direkte saglig begrundelse for begge former. I en notits, hvori et af naturens luner omtales, står som billedunderskrift 'Bjarne Hagen med sin *harekanin* eller *kaninhare*, om man vil'. B.H. har parret en hanhare og en hunkanin, og afkommet viser blandingstræk (påstår han). (ibid.: 135).

Af andre eksempler med en tilsvarende saglig begrundelse for begge former kan nævnes sammensætninger som *fåreged* 'blandingsdyr (kimmære) som er skabt ved at blande celler fra befrugtede fåre- og gedæg' og *rughvede* 'kornsart som er opstået ved krydsning af slægterne rug og hvede'. I disse tilfælde forekommer de logisk mulige varianter med omvendt ledstilling, altså *gedefår* og *hvederug*, dog vistnok ikke.

Omvendt kan man finde eksempler på synonyme sideformer med omvendt ledstilling i tilfælde hvor den saglige begrundelse savnes, nemlig i sammensætningspar som *kvædeæble* : *æblekvæde* 'varietet af kvædetræ

med æblelignende frugter' og *kvædepære* : *pærekvæde* 'varietet af kvædetræ med pæreformede frugter'.⁸ Blandt botanikere bruges dog i dag vistnok kun de former der efter de ovennævnte principper for leddenes rækkefølge må betragtes som de naturlige, nemlig *æblekvæde* og *pærekvæde*.⁹

Tydelige indholdsmæssige paralleller til sammensætninger som *fåreged* og *rughvæde* finder man i en række dannelser der nøje svarer til Algeos karakteristisk af associative blends:

*Holder de svenske frugtforædlingsforsøg, hvad de lover, vil man i frugtforretninger om nogle aar kunne købe kvæbler og pæbler (...). De svenske forsøg ledes af docent Nils Nybom og foregaar paa Balsgaard ved Kristiansstad. Det er her lykkedes at krydse et æble med en pære og herved faa et afkom frem, som de har givet navnet: pæble. (...). Kvæblet er opstaaet som en krydsning mellem et æble og en rosenkvæde. Det skulle gerne faa æblets konsistens og kvædens citrussmag, hvilket vil sige at det kommer til at smage noget i retning af en appelsin.*¹⁰

I England har landbrugsindustrien udviklet en *churkey*. Så vent og se, om lidt får vi en *kylkun* her. En *churkey* er, som navnet siger, en mellemting mellem en *chicken* og en *turkey* (kylling og kalkun). Den siges at have facon som en kalkun, størrelse som en kylling og smag som en gammeldags møddingfugl.¹¹

En *tomofel* er halv tomat og halv kartoffel. Planten har arveanlæg – gener – fra begge planter, men ligner ingen af dem. Den er en helt ny form for liv, som naturen ikke har været i stand til at skabe. Det har videnskabsmænd derimod ved at ændre på arveanlæggene.¹²

I engelsk finder man en række beslægtede dannelser, bl.a. *geep* 'krydsning mellem får og ged' < *goat* + *sheep*; *liger* 'krydsning mellem en hantiger og en hundløve' < *lion* + *tiger*; *potato* 'krydsning mellem tomat og kartoffel' < *potato* + *tomato*; *shoat* 'd.s.s. geep' < *sheep* + *goat*; *tigon* 'krydsning mellem en hantiger og en hundløve' < *tiger* + *lion*.

Og i de internationale navngivningsregler for dyrkede planter (1980) finder man bl.a. følgende rekommandation:

Artikel 16. Det botaniske navn til en slægtsbastard der er opstået ved krydsning mellem kun to slægter består af et »slægtsnavn« dannet ved sammenstilling af dele af de to forældreslægters navne, foran hvilket anføres multiplikationstegnet $\times$, og bagefter følger så et latinsk kollektiv-epitet.¹³

Den videnskabelige betegnelse for kornsorten rughvede er således dannet efter dette blendlignende mønster: $\times$ *Tricale* eller $\times$ *Triticale rimpauii* < *Triticum* (hvede) + *Secale* (rug).

6. Afslutning

Dannelser af typen *kvæble* er kendetegnet ved at leddene er sammensmeltede snarere end sammenkædede. En sammenkædning af udtrykkelige *kvæde* og *æble* giver enten *kvædeæble* eller *æblekvæde*, som ud fra en indholdsmæssig betragtning er lige gode, eller måske snarere lige dårlige, idet det jo er mest nærliggende at opfatte sidsteleddet som kerneled. Sammensmeltningen eller fusionen af *kvæde* og *æble* udviser ordets morfologiske struktur og sætter derved i en vis forstand fænomenet ledstilling ud af spillet. Fusionen af ordudtryk skal ses i relation til det grundlæggende linearitetsprincip, altså det forhold at to eller flere tegnudtryk ikke kan realiseres simultant, men nødvendigvis følger efter hinanden og danner en kæde (jf. Saussure 1949: 103). Ordudtrykkene *kvæde* og *æble* kan, i modsætning til indholdsstørrelserne 'kvæde' og 'æble', umuligt realiseres simultant. Den intime forbindelse mellem konstituenterne der kan iagttages i *kvæble* og lignende dannelser, er formentlig det nærmeste man kan komme en simultan realisation af to tegnudtryk. Fusionen af udtryksstørrelser illustrerer en ekstrem udnyttelse af kontaktprikket: størrelser der hører sammen indholdsmæssigt, anbringes så nær ved hinanden som muligt (jf. Diderichsen 1962: 146).

Den intime forbindelse mellem udtryksstørrelserne i *kvæble* mfl. afspejler med andre ord en tilsvarende intim forbindelse mellem indholdsstørrelserne. Relationen mellem indholdsstørrelserne synes således at være af en anden art end den man finder i kopulative sammensætninger, altså forudsætningsfri forbindelse. I blends som *kvæble* mfl. og i sammensætninger som *fåreged* og *rughvede* består der snarere en art gensidig forudsætningsforbindelse mellem indholdsstørrelserne: i *kvæble* er

'kvæde' og 'æble' på én gang forudsættende og forudsatte, i *rughvede* er 'rug' og 'hvede' på én gang forudsættende og forudsatte osv. Det er denne indholdsmæssige relation der kan udtrykkes ikonisk ved en udtryksfusion.

Samme relationsart finder man i dannelser som fx *glokal*, *faktion* og *stagflation*, der ligeledes betegner et vekselvirkningsforhold mellem to indholdsmæssigt beslægtede størrelser. Det samme gælder muligvis mange af de sammensætninger som man traditionelt betegner som kopalative. Den form for sideordning man finder i adjektiviske kopalativsammensætninger, betegner således ifølge Aage Hansen (1967: 457) ikke blot tilstedeværelsen af de to forhold ordene hver for sig betegner; sideordningen betegner her en enhed, et fællesskab: »Et adjektiv som *døvtum* betegner altså ikke det samme som *døv* og *stum*, men den komplekse lidelse med de to faktorerers indbyrdes afhængighed«.

Noter

1. Se fx Faarlund mfl. 1997, Jarvad 1995, Leira 1992, Malmgren 1994, Rønhojd 1993, Telemann 1970, Thorell 1981.
2. Ellipsebasen behøver ikke at være et reelt foreliggende udtryk, idet også udtryk der med rimelighed kan opfattes som reduktioner af latente ord eller ordgrupper, kan betragtes som ellipser, nemlig som såkaldte ideelle ellipser (se fx Jørgensen 1970: 186).
3. Med *denotation* menes her den substantielle del af den betydning som en sproglig størrelse har i systemet, jf. Lyons (1995:79): »the denotation of an expression is invariant and **utterance-independent**: it is part of the meaning which the expression has in the language-system, independently of its use on particular occasions of utterance. Reference, in contrast, is variable and **utterance-dependent**«.
4. Dette semantiske kriterium medfører strengt taget at en række dannelser der hvad det udtryksmæssige angår, uden videre kan henføres til ellipserne, falder uden for definitionen. Det gælder bl.a. varemærker der er dannet ved afkortning af betegnelsen for den vare som de er registreret for, fx *Pamol* og *Setamol*, der begge er registreret for paracetamol (et smertestillende lægemiddel). *Pamol*, *Setamol* og *paracetamol* er ikke tegnvarianter på samme måde som fx *pils* og *pilsner*. De to varemærker er, sammen med bl.a. *Panodil* og *Pinex*, hyponymer til den generiske betegnelse *paracetamol* (jf. Schack 1998: 94-95).
5. Ordets første stavelse, *ve-*, står ifølge Levnedsmiddelinstituttet for *vegetabilsk fedt* i betydningen 'andre vegetabiliske fedtstoffer end kakaosmør'. (Kilde: Sprognævnets ordsamling).
6. *Ser* er dannet ved en læserkonkurrence i ugebladet *Hver 8. dag* i 1899.

7. Denne funktion har de naturligvis til fælles med alle andre adjektiviske størrelser.
8. Jf. Ordbog over Danmarks Plantenavne (1959-1961) og ODS.
9. Jf. Asger Klougart mfl.: Plantenavne – fra a til z (1996).
10. Aarhuus Stiftstidende 31.3.1958, s. 6.
11. Jyllands-Posten 6.2.1981, s. 11.
12. Jyllands-Posten 12.12.1978, s. 4.
13. Citeret efter Johan Lange: Navngivningsregler for dyrkede planter. København 1986, s. 37 (min fremhævelse).

Litteratur

- Andersen, Vilhelm (1890-92): Gentagelsen. En sproglig studie, i: *Dania. Tidsskrift for folkemål og folkeminder*, 1. bind, s. 81-96 og 198-225.
- Algeo, John (1977): Blends, a Structural and Systemic View, i: *American Speech. A Quarterly of Linguistic Usage* 52, s. 47-64.
- Diderichsen, Paul (1962): *Elementær Dansk Grammatik*. 3. udg. København.
- Bauer, Laurie (1983): *English Word-formation*. Cambridge.
- Faarlund, Jan Terje mfl. (1997): *Norsk referansegrammatikk*. Oslo.
- Hansen, Aage (1967): *Moderne dansk*. 2. bind. København.
- Hjelmlev, Louis (1963): *Sproget. En introduktion*. København
- Hundrup, Harald (1935): Kontaminasjoner, i: *Danske Studier* 1935, s. 59-75.
- Jespersen, Otto (1969): *Language. Its Nature, Development and Origin*. 14. udg. London.
- Jørgensen, Bent (1970): *Dansk gadenavneskik*. København.
- Jarvad, Pia (1995): *Nye ord – hvorfor og hvordan*. København.
- Lehrer, Adrienne (1996): Identifying and interpreting blends: An experimental approach, i: *Cognitive Linguistics* 7-4, s. 359-390.
- Leira, Vagleik (1992): *Ordlaging og ordelement i norsk*. Oslo.
- Lyons, John (1995): *Linguistic Semantics. An Introduction*. Cambridge.
- Malmgren, Sven-Göran (1994): *Svensk lexikologi. Ord, ordbildning, ordböcker och orddatabaser*. Lund.
- Møller, Kristen (1977): Konverterede sammensætninger, i: *Dialektstudier*, 4. bind. 1. halvbind, s. 110-160.
- Rønhovd, Jarle (1993): *Norsk morfologi*. Oslo.
- Saussure, Ferdinand de (1949): *Cours de linguistique générale*. 4. udg. Paris.
- Schack, Jørgen (1998): Betydning og reference. Om varemærker og deres relation til kategorierne proprium og appellativ, i: *Danske Studier* 1998, s. 87-102.
- Spang-Hanssen, Henning (1981): SAMI. og andre initialord, i: *SAMI*. 8, s. 5-32.
- Teleman, Ulf (1970): *Om svenska ord*. Lund.
- Thorell, Olof (1981): *Svensk ordbildningslära*. Stockholm.

Forskning i børns tidlige skriftsproglige udvikling: En oversigt og en kritik

Af Bettina Perregaard

Når man beskæftiger sig med børns tidlige forståelse af og udnyttelse af skriftsprog, konfronteres man igen og igen med det grundlæggende spørgsmål: Hvad er skrift? Børn i førskolealderen og i børnehaveklasser bruger ikke skriftsproget konventionelt, men lader elementer af det indgå i andre symbolsystemer, som udvikles i tale, tegning, leg eller drama. Når man undersøger børns tidlige udnyttelse af skriftsprog, må man derfor ofte tænke over eller anfægte hævdundne teorier om, hvad skriftsprog er. I denne artikel vil jeg med udgangspunkt i to nyere og i store træk overensstemmende teorier om, hvad skriftsprog er, og hvad skriftsprog gør ved vores opfattelse af det mundtlige sprog, diskutere og kommentere danske undersøgelser, der omhandler eller har forbindelse til børns tidlige skriftsproglige produktion. Jeg bygger dels på Roy Harris' to bøger *The origin of writing* (1986) og *Signs of writing* (1995), dels på David R. Olsons *The world on paper* (1994). Deres respektive forståelse af skriftsystemernes historie og funktion og af forholdet mellem mundtligt og skriftligt sprog er afgørende forskellig fra den traditionelle opfattelse af disse forhold, som den danske forskning bygger på. Hverken Harris eller Olson beskæftiger sig i denne sammenhæng med børns skriftsproglige udvikling, men jeg argumenterer for, at implikationerne af det, de skriver, må føre til et opgør med de antagelser, der ligger til grund for det pågældende forskningsområde. Derfor bliver denne artikel på én gang en forskningsoversigt og en kritik af den forskning, jeg gennemgår.

Jeg vil først identificere og perspektivere nogle overordnede spørgsmål. Det drejer sig om de følgende tre, som vil blive behandlet i hver deres afsnit. 1) Forholdet imellem tale og skrift; 2) Skriftsystemernes historie og det skrivende barns udvikling; 3) Skriftsproglig kommunikation og social organisation. Hver for sig er disse komplekse spørgsmål, der udgør selvstændige forskningsområder. Men forestillinger om, hvad skriftsprog repræsenterer, hvilke fremtrædelsesformer det har i historien og hos barnet, og hvad formålet med skriftsprog er, har indflydelse på den teoretiske diskussion, der føres på de områder, der beskæftiger sig

med børns tidlige skriftsproglige udvikling, og derfor er det alligevel hensigtsmæssigt at trække tråde herfra.

Under det første punkt diskuteres det, hvorvidt skrift repræsenterer tale og i hvilken udstrækning der består et forhold imellem bogstav og lyd. Herhjemme er man først og fremmest uenig om, hvilke pædagogiske konsekvenser man skal drage af forholdet mellem skrift og tale. Det er en strid, der rækker dybt ind i den daglige undervisning (for en omtale af baggrunden for denne strid, se Borstrøm m.fl.1999). Forskellige undervisningssystemer er nemlig baserede på enten en helhedsopfattelse eller en elementopfattelse. Striden går på, hvorvidt man i undervisningen skal tage udgangspunkt i helheden (ordet) og i indholdet af det, der læses, således at børnene i begyndelsen lærer ordbilleder og ikke belastes med en teknik, der ifølge kritikerne af elementmetoden deler læsningen i teknik og forståelse, eller om man i stedet skal fokusere på elementerne (bogstaverne), således at man vækker barnets opmærksomhed overfor forholdet mellem skrift og lyd. (For en fremstilling af og et forsvar for helhedsopfattelsen, se Håkonsson, 1996 og Uhrenholdt, 1992a og b, 1994, 1995, 1996). For en fremhævelse af fordelene ved elementmetoden, se Borstrøm m.fl. 1999). Dette indlæg skal ikke læses som et forsvar for den ene eller den anden pædagogiske retning. De resultater, jeg gennemgår i det følgende, viser f.eks., at børn i forskellige kontekster spontant fokuserer på skriftens elementer (bogstaver) uden at interessere sig for lyd eller fokuserer på lyd uden at forbinde den med bestemte bogstaver. Begge dele fører alligevel til indlæring og udvikling. Det drejer sig om at skabe sammenhænge, hvori mening og helhed ansporer til udforskning af elementer og omvendt og til en større bevidsthed om, hvad skriftsprog er. Der er mange, der mener, at barnet må have opøvet en form for sproglig bevidsthed eller fonologisk opmærksomhed for at kunne lære at læse. Andre er af den opfattelse, at det først er i konfrontationen med bogstavskriften, at man overhovedet er i stand til at udvikle en sådan fonologisk opmærksomhed. Ingen af parterne anfægter det grundlæggende spørgsmål, at skrift repræsenterer tale. Hvad er de teoretiske og metodiske implikationer heraf?

Det andet punkt er nøje forbundet med det første. Det angår den antagelse, der er forankret i en bestemt tradition inden for filosofi og historieforskning, at alfabetet er kulminationen på en lang række forsøg på at nå frem til det idéelle skriftsystem, og at denne udvikling har bevæget sig fra det piktografiske over ideogrammet imod en syllabisk skrift og en nedfældelse af konsonanter for at blive fuldbyrdet i bog-

stavskriften. Skriftsystemerne er en del af en evolutionsproces, og tegningen var den nødvendige forudsætning for, at skriftsystemer kunne etableres. I dag afvises denne som en etnocentrisk og videnskabeligt uholdbar teori, som ikke desto mindre stadig har indflydelse på den betydning, vi tillægger skriftsproget, og på den måde, den tidlige undervisning tilrettelægges på.

Det er nødvendigt at gøre op med denne opfattelse af skriftsprogets betydning for fylogenesen for at nå frem til et tilsvarende opgør med opfattelsen af den skriftsproglige udvikling i ontogenesen. Vygotsky (1982) og Luria (1978) har på forskellig måde i deres arbejde brugt teorien om skriftsystemernes evolution som en ramme for deres udforskning af barnets skriftsproglige udvikling. Ifølge Vygotsky og Luria afspejler barnets skriftsproglige udvikling i grove træk skriftsystemernes historie. Især Lurias opfattelse af dette forløb er i de senere år blevet kritiseret (Ferreiro 1996, Perregaard 1997), mens Vygotskys artikel om emnet stadig inspirerer til original forskning (Dyson 1993a). I denne artikel inddrager jeg imidlertid Ragnhild Söderbergs (1997) forsøg med at lære meget små børn at læse, fordi de tidlige læsres adfærd afviger noget fra de børns adfærd, som Vygotsky observerede. På den måde anfægtes det forløb, som Vygotsky anså for at være det normale i barnets kognitive udvikling.

Det tredje spørgsmål har de færreste beskæftiget sig med herhjemme. Interessen for at belyse skriftsprogstilegnelsen som et led i den måde, barnet skaber mening ud af skolesituationen på, har været begrænset. Dette hænger dels sammen med en overvejende pædagogisk interesse for nye måder at tilrettelægge undervisningen på, der forbedrer børnenes udbytte af den, dels med forestillingen om, at skriftsproget må tilregnes som færdighed i hele dets kompleksitet, før det kan udfolde sig, få betydning for og udnyttes af børnene til kommunikative og organisatoriske formål. Jeg diskuterer mulighederne for og nødvendigheden af at observere, hvordan børn udnytter skriftsproget til at kommunikere med på samme måde, som de taler og tegner. Jeg vil give et enkelt eksempel på, hvordan skriftsproget på et meget tidligt tidspunkt udnyttes som et symbolsystem, hvorigennem magt, social organisation og genforhold forhandles.

International baggrund for dansk forskning

I dette afsnit redegør jeg for sammenhængen imellem den internationale forskning og de danske undersøgelser. Ganske få værker og individuelle forskere har haft indflydelse på udviklingen i Danmark. Det drejer sig for de tidlige værkers vedkommende især om Marie M. Clays arbejde *The reading behaviour of five year old children: A research report* (1967), som viste, hvordan 4 og 5-årige børn begyndte at forstå, at man læser fra venstre mod højre, ovenfra og ned, at punktummer er noget andet end ord, og at mellemrum er til for at skille ordene fra hinanden. Andre forskere beskæftigede sig også tidligt med at afdække, hvad små børn ved om læsning. F.eks. bør Dolores Durkins pionerarbejde nævnes: *Children who read early: Two longitudinal studies* (1966), som viste, at børn, som tidligt får erfaring med bøger, i højere grad viser interesse for at lære at læse og også lærer det på et tidligere tidspunkt end andre børn og ofte uden nogen form for formel undervisning. Også Margaret M. Clarks bog fra 1976 *Young fluent readers* har haft indflydelse på forskningsområdets udvikling. William H. Teale (1978, 1980) har lavet en oversigt over og en vurdering af disse tidlige undersøgelser betydning. Herudfra konkluderede han, at der er fire træk, der kendetegner de tidlige læsers nære miljø: For det første stilles meget forskelligartet skriftligt materiale til rådighed for dem. For det andet er der voksne og ældre søskende i hjemmet, der læser meget. For det tredje er skrivematerialer let tilgængelige for børnene, og for det fjerde er der personer i hjemmet, der reagerer positivt på børnenes skriftsproglige aktiviteter. Om tidlige læsere foreligger herhjemme Lis Ketschers rapport (1984) *Omkring identifikation af førskolelæsere* og en spørgeskemaundersøgelse, som beskriver børn og voksnes oplevelse af og erfaringer med at være tidlige læsere (Rabøl Hansen m. fl. 1992).

Emilia Ferreiro og Ana Teberoskys bog *Literacy before schooling*, som kom i engelsk oversættelse i 1982, diskuterer en række forsøg med børn fra 4-års-alderen, der blev bedt om at skrive de ord og sætninger ned, som forsøgslederen dikterede. Derefter blev børnene bedt om at læse, hvad de havde skrevet. Ferreiro og Teberosky interesserede sig for børnenes fortolkning af, hvordan det skrevne kunne læses, hvilket forhold der bestod imellem symbolerne, hvad forholdet mellem lyd og bogstaver var o.s.v. Inspireret af Piaget byggede deres undersøgelse på den antagelse, at børn bevæger sig fremad fra ét stadium til det næste imod en konventionel udnyttelse af skriftsproget. For en kritik af dette værk, se

Ketscher (1985). Glenda L. Bissex' *Gnys at Wrk, A child learns to write and read* (1980) afdækker, hvordan en dreng i 5-års-alderen i løbet af et par år først lærte at skrive og eksperimenterede med at stave, før han begyndte at læse. Der findes to gode samlinger af artikler, som viser forskningens bevægelse i midten af 1980'erne. Det drejer sig om bogen *Awakening to literacy* (1984), som er redigeret af Hillel Goelman, Antoinette A. Oberg og Frank Smith, hvis arbejde i øvrigt (1988) man trækker en del på herhjemme. Også bogen *Literacy, language, and learning* (1985), som David R. Olson, Nancy Torrance og Angela Hildyard har redigeret, fik stor betydning for de følgende års forskning, selvom man i dag har bevæget sig væk fra nogle af de antagelser om forholdet mellem mundtligt og skriftligt sprog, som f.eks. præger Wallace L. Chafe og Deborah Tannens artikler heri.

Det var imidlertid med bogen *Emergent literacy. Writing and reading*, som William H. Teale og Elisabeth Sulzby skrev et par artikler til, redigerede og udgav i 1986, at begrebet *Emergent literacy* blev udbredt og en mere samlet forskningsindsats på området etableret. De enkelte forskere følger, hvordan børn langsomt skaber mening ud af skriftsproget og tilegner sig færdigheder i læsning og skrivning. De motiverer enten selv børnene til skriftsproglige aktiviteter eller nøjes med at observere, hvordan børnene udnytter de ressourcer, de får stillet til rådighed i deres sædvanlige omgivelser.

Selv vil jeg fremhæve en ellers ikke så citeret forsker som Anne Haas Dyson (1982, 1993a, 1993b, 1997) for hendes fine etnografiske arbejde, der især fokuserer på børns integration af forskellige symbolsystemer som tale, tegning og skriftsprog i børnehaveklasse og 1. klasse. Og så selvfølgelig klassikeren Shirley Brice Heath's *Ways with Words* fra 1983, der er en stor etnografi, der især fokuserer på, hvordan forskellige børn med meget forskellig social og kulturel baggrund og dermed skriftsproglige forudsætninger møder undervisningen i skolen.

For oversigter, gennemgange, kommentarer og henvisninger se desuden følgende værker: Elisabeth Sulzby og William H. Teale har skrevet et større kapitel om forskningsretningen *Emergent Literacy* i *Handbook of Reading Research, Vol 2* (1991), som er et stort værk, der inddrager alle aspekter ved skriftsproglig udvikling. Lea M. McGee og Victoria Purcell-Gates (1997) diskuterer i en kort artikel forskningsretningens seneste udvikling i U.S.A. og Clotilde Pontecorvo (1997) har redigeret en vægtig samling af artikler, der indgår i bogen *Writing development, An interdisciplinary view*, der f.eks. trækker på materiale fra hebraisk, spansk og

italiensk og derfor især fra en sprogsammenlignende synsvinkel er interessant. En anden række af artikler er samlet i bogen *Play and early literacy development* (1991), som James F. Christie har redigeret. Heri fokuserer forfatterne på, hvordan man kan tilrettelægge skriftsproglige aktiviteter på en sådan måde, at børn kan se en mening med at udnytte deres skriftsproglige kompetence til f.eks. at iscenesætte små historier som teater. Desuden har *The International Reading Association* i 1994 udgivet en meget stor samling artikler i bogen *Theoretical models and processes of reading*, der også behandler skriftsproglig udvikling, og de har en ordbog fra 1995: *The Literacy Dictionary*, hvori man kan finde definitioner og forklaringer på de centrale begreber inden for hele forskningsområdet.

I Norge har den samme kreds af forskere givet inspiration til en større undersøgelse om børns sproglige udvikling og skriftsproglige kompetence, som Bente Eriksen Hagtvet har forestået og sammenfattet resultaterne af i *Skriftspråkutvikling gjennom lek* (1988) og sammen med Herdis Pálsdóttir i *Lek med språket* (1992). Det erklærede formål med begge bøger er at præsentere en pædagogisk metode, der kan bruges af børnehaveklasseledere i deres arbejde med at stimulere børns skriftsproglige udfoldelse. Forslagene herfra er også udnyttet i dansk sammenhæng i Kjeld Kjertmanns ph.d.-afhandling (1998), som vil blive diskuteret nedenfor. Fra Finland har Ria Heilä-Ylikallio (1994, 1997) givet inspiration til en dansk undersøgelse af, hvordan børn opfatter læsning ved skolegangens begyndelse. Gert Gambys artikel herom (1997) vil også blive diskuteret i et senere afsnit. Fra Sverige er det selvfølgelig først og fremmest Ragnhild Söderbergh (1977/1971) og senere Caroline Libergs forskning (1993), der har indflydelse på, hvad forskningen interesserer sig for herhjemme. Söderbergh har samlet en række nordiske bidrag i artikelsamlingen *Från joller till läsning och skrivning* (1997). Heri definerer hun selv en retning inden for forskning i skriftsprogstilegnelse, som hun kalder *Literacy from infancy*. Som navnet antyder, drejer det sig her om at lære børn at læse på et så tidligt tidspunkt, at skriftsprogstilegnelsen kommer til at forløbe parallelt med tilegnelsen af det mundtlige sprog. Resultaterne af Söderberghs tidlige forsøg med at udvikle en metode hertil blev allerede fremlagt i begyndelsen af 1970'erne, men de teoretiske implikationer heraf er endnu ikke blevet behandlet udførligt.

Herhjemme har man hidtil overvejende beskæftiget sig med traditionelle pædagogiske spørgsmål, der er bundet til de første år af børnenes skolegang. Først og fremmest interesserer man sig for at udvikle metoder

til at forbedre børns læse- og stavefærdigheder. Der er en omfattende international forskning i læseprocesser og dysleksi, som bl.a. Carsten Elbro bidrager til (Elbro 1990, Elbro m.fl. 1995). Jeg henviser kun til dette område i det omfang, at teoridannelsen her har indflydelse på eller betydning for den del af forskningen, der beskæftiger sig med børns skriftsproglige produktion. Ingen har endnu udviklet en teori om børns tidlige tilegnelse, der forstår skrivprocessen og læsningen som et integreret hele. Men da læseforskningen og forskningen i skriftsproglig produktion må forholde sig til de samme antagelser om, hvad skriftsprog er, hænger de to områder mere sammen end deres tilhørsforhold i forskellige forskningstraditioner antyder. Af større arbejder herhjemme er der foruden Carsten Elbros disputats (1990) Preben Kihls disputats (1988) om en 7-8-årig skoledrengs staveregler. Den vil blive kommenteret i et senere afsnit. Kjeld Kjertmanns ph.d.-afhandling *Skriftsprog og skolestart* (1998) har jeg allerede fremhævet. Derudover er der John Mauls ph.d.-afhandling *Studier i mulige sammenhænge mellem læsevanskeligheder og ryttemisering* (1995), der ligesom Elbros disputats handler om dysleksi. Erik Håkonssons licentiatafhandling er om den *Lærebogsfri undervisning i læsning* (1989). Læseforskning og de pædagogiske problemstillinger er således hidtil blevet prioriteret højere i dansk sammenhæng end undersøgelser af børns tidlige skriftsproglige produktion.

Der er flere artikelsamlinger med nordiske bidrag som f.eks. *Læsning og skrivning i sprogvidenskabeligt perspektiv*, redigeret af Carsten Elbro m. fl. (1990) og *Språkvidenskabelige beskrivelsesmodeller i studiet av lesing og skrivning*, redigeret af Geirr Wiggen og Carsten Elbro (1994). Dertil kommer *Skriften på veggen, hva skjer med vår leseferdighet?* redigeret af Jørgen Frost m. fl. (1997). Desuden rapporter fra de såkaldte Fredensborgkonferencer (1987, 1989, 1991), der omhandler og diskuterer et forsøgs- og udviklingsarbejde om sproglig opmærksomhed i de første skoleår.

Danmarks Lærerhøjskole udgiver en række af forskningstidsskrifter. I det første *Læsning og læsevanskeligheder* (1997) forefindes en bibliografi over de artikler og bøger om læsning, som Lærerhøjskolens medarbejdere har publiceret i årene 1985-1997. Desuden er der både heri og i nr. 3 *Veje ind i skrifkulturen* (1999) artikler om skriftsproglig udvikling.

Der er et særligt område, der beskæftiger sig med de sproglige mindretalsevers skriftsprogstilegnelse (Holmen m.fl. red., 1989). Det inddrager flere problemstillinger, end det er muligt at komme ind på her, men jeg anser det for at være vigtigt at sammenligne f.eks. to-sprogede og et-

sprogede børns måde at tilegne sig skriftsprog på. Elisabeth Hansen (1989, 1991) har undersøgt, hvordan tekstbehandlingssystemer kan udnyttes i skriveundervisningen. Jeg vil ikke i denne artikel yderligere omtale eller vurdere pædagogiske *metoder*, men koncentrere mig om at finde frem til de antagelser om, hvad skriftsprog er, der styrer forskningen og får betydning for undervisningen, når resultaterne heraf forsøges implementeret i skolen.

Til sidst vil jeg fremhæve Elisabeth Hansens undersøgelse (1999) af sammenhængen mellem læsning og skrivning hos børn, der allerede har lært at læse, fordi hun med dette arbejde om begrebet genre og børns genreforståelse introducerer et forskningsområde i Danmark, som i nogle år har betydet en del i især Australien og England. I Norge har også Sigmund Ongstad redigeret en bog om genrebegrebet *Hva gjør vi med sjangrene – og de med oss?* (1996). Elisabeth Hansen trækker selv på Bill Cope og Mary Kalantzis bog fra 1993 *The powers of literacy: A genre approach to teaching writing*. Man kunne også nævne M.A.K. Halliday og J.R. Martins bog *Writing science: Literacy and discursive power* (1993). Til denne kreds af forskere hører også Gunther Kress, som med bogen *Before writing, rethinking paths to literacy* (1997) bidrager til diskussionen med en tese om, at vi er nødt til at forstå de principper, børn følger i deres bestræbelser på at skabe mening ud af deres tilværelse i det hele taget, før vi kan gøre os håb om at få indsigt i, hvordan de opfatter og udnytter skriftsproget. David Barton giver med sit bidrag *Literacy* (1994) en introduktion til hele forskningsområdet. En overvejende teoretisk diskussion føres i *The politics of writing* (1997), som Romy Clark og Roz Ivanic har skrevet og også Jay L. Lemkes *Textual politics. Discourse and social dynamics* (1995) ser kritisk på, hvordan man med sprog i tekster på én gang forhandler om og fastholder magt. Se også Allan Lukes artikel *Genres of power? Literacy education and the production of capital* (1996) og for en diskussion heraf Perregaard (1999). For en vigtig diskussion af litteraritetsbegrebets historie og de ideologiske implikationer heraf, se James P. Gees bog *Social linguistics and literacies: Ideology in discourse* (1996) og artikelsamlingen *Rewriting Literacy: Culture and the discourse of the other* (1991), redigeret af Candace Mitchell og Kathleen Weiler. Disse værker er væsentlige, fordi de bidrager til at fremme diskussionen af, hvordan sociale processer og skriftsproglig udvikling interagerer, og hvordan genrer repræsenterer og viderefører historisk og ideologisk bestemte funktioner og strukturer. Denne tilgang til analyser af børns tidlige skriftsproglige udvikling er fuldkommen fraværende i de

danske undersøgelser, men genrebegrebet i dets mere neutrale form introduceres som sagt i dansk sammenhæng af Elisabeth Hansen. I artiklens sidste afsnit diskuterer jeg, hvorfor og hvordan man bør inddrage disse spørgsmål i forskningen fremover.

Forholdet imellem tale og skrift

I sin bog *The origin of writing* anfægter Roy Harris den almindelige antagelse, at skrift er en repræsentation af tale. Ifølge Harris har denne antagelse ført til, at ældre skriftsystemer, som ikke er lydbaserede, er blevet karakteriserede som mangelfulde eller ufuldstændige forsøg på netop at repræsentere tale. Tegningen eller billedet blev ud fra denne evolutionære betragtning forudsætningen for al skriftsprog. Som skriftsprogene udviklede sig, veg de originale billeder til fordel for arbitrære, grafiske symboler. Der formodedes at være en kontinuitet fra det billedlige til det ikke-billedlige i skriftens historie. Hieroglyffer var således genkendelige som billeder, men man kan ikke forstå betydningen af dem alene ud fra billederne. Princippet i dette skriftsystem, har argumentationen lydt, er grundlæggende det samme som i alfabetet: indirekte repræsentation. Skriftsprog er således i hvert fald siden Aristoteles blevet defineret som en udnyttelse af en dobbelt form for symbolisme: De grafiske tegn henviser igennem et andet symbolsystem til fænomener og relationer i virkeligheden. Harris hævder imidlertid, at denne definition af, hvad skrift er, blev til som grækernes forklaring på, hvordan *alfabetet* fungerer: Skriften er en repræsentation af (ud)talen. I Platons *Faidros* er Sokrates og Faidros således enige om, at det skrevne ord er en *imitation* af det talte. Som en konsekvens af denne opfattelse nåede grækerne aldrig langt i deres bestræbelse på at beskrive det artikulatoriske forløb i talen, for de ignorerede de lydlige forskelle i talen, som ikke afspejledes i græsk ortografi.

Man har således forstået både tegning og skrift som »mimetic modes of representation«. Vi afbilder genstande, når vi tegner, og vi afbilder talens lyd, når vi skriver. Stumme bogstaver har derfor fået status af undtagelser til et ellers regelmæssigt system. Vi sætter stumme bogstaver i ord, når vi staver, men som Harris anfører, kunne vi ikke finde på at sætte »stumme« streger på papiret, når vi tegner. Aristoteles hæftede sig ved en række overensstemmelser imellem lyd og bogstav og fremførte dem som

bevis for skriftens karakter af repræsentation. Men ifølge Harris er grundlaget for dette skriftsystem i virkeligheden »a non-mimetic mode of representation«. Skriftsystemet blev udformet på en sådan måde, at de budskaber, det skulle formidle, kunne forstås. Problemet er, at det har vist sig pædagogisk hensigtsmæssigt at ignorere, at der ikke består et efterlignende forhold imellem tale og skrift og derfor heller ikke en dobbelt symbolisme i den forstand, Aristoteles forestillede sig.

I stedet har vi at gøre med en form for overenskomst, en række af konventioner eller et regelsæt, hvis indhold af skriftsymboler sætter os i stand til at identificere ord og dermed betydning. Det, vi oplever som talte og skrevne former af det samme sprog, er i virkeligheden semiologisk forskellige systemer (p. 105). Der er mange fænomener i talen, som bogstavskriften kan siges at antyde, men ikke har bogstaver eller andre tegn til at repræsentere. Det er tilstrækkeligt, at vi selv supplerer med de relevante oplysninger, det ikke er muligt hente ud af skriftsystemet. Men hvis det ikke er den dobbelte symbolisme, som f.eks. piktogrammer, syl-labisk skrift og bogstavskrift har til fælles, hvad er det så? Alt andet lige er det, at de mennesker, der udnyttede hvert af disse systemer, alle var interesserede i skriften som *skrift* og ikke i, hvordan den lød. Det var den form for kommunikation, skriftsystemet gjorde mulig, der var det egentlige. Ifølge Harris har vi ikke noget sprogligt begreb, der kan definere det niveau, skriftsystemerne udfolder sig på. Han foreslår på trods af uenighed om definitionen af ord »the level of word identification«:

Alphabetisation is essentially a problem of re-deploying existing symbols in such a way as to reduce their number, but at the same time lose few or none of the facilities of »word identification« which the previous writing system afforded. In essence it does not differ from the reduction of logographic systems to syllabaries. That is why the so-called »alphabetic principle« is a misnomer. How the reduction may best be carried out will depend on the language and the previous system concerned (Harris 1986, pp. 119-120).

Man kan frit gengive Harris' opfattelse af forholdet mellem skrift og ud-tale (p.121) på følgende måde: I Kraks kort over København finder jeg Kongens Nytorv på side 148 G3. G3 er en del af et net, der er spændt ud over kortet for at gøre det lettere for mig at finde Kongens Nytorv. Ved at gå til feltet G3, kan jeg bestemme Kgs. Nytorvs placering i forhold til de omkringliggende gader. Det forholder sig på ingen måde sådan, at G3 er

en *repræsentation* af Kgs. Nytorv og de omkringliggende gader. Harris hævder, at der gælder et tilsvarende forhold imellem skrift og udtale som imellem det net, feltet G3 er en del af, og de streger på kortet, der viser, hvordan plads og gader er indbyrdes forbundne. Skriften er et regelsæt, der gør det muligt, for de af os der har lært det, at identificere ord og sætninger og deres indbyrdes relation. Så selvom det net, der er lagt ned over kortet, har noget at gøre med aftegningen af plads og gader, er det en misforståelse at tro, at nettet er en repræsentation af disse.

David R. Olson diskuterer i sin bog *The world on paper*, hvordan man i en vis forstand kan sige, at skriftsproget kom før talen. Det var nemlig først med skriftsproget, at det blev muligt at blive bevidst om og at udforske det mundtlige sprog. Det er Olsons pointe, at alfabetet kom til at fungere som en *model* for det mundtlige sprog. Selvom det ikke fra begyndelsen var formålet med alfabetet, at det skulle transskribere udtale, fastholder alfabetet, hvad nogen opfatter som de grundlæggende byggeklodser i lydsystemet – nemlig fonemerne. Men Olson hævder, at det først var ved at *anvende* alfabetet, at man kunne nå frem til en sådan forståelse af forholdet mellem lyd og skrift. Olson er nemlig enig med Harris i, at hvis man forstår alfabetet som en opfindelse af et system, der repræsenterer udtale, har man det problem, at man forudsætter, hvad man skal forklare. Man forudsætter, at opfinderne af alfabetet allerede vidste en del om sproget og dets struktur – om ord, fonemer og lignende, og at det udelukkende drejede sig om at finde en utvetydig måde at repræsentere disse mønstre og strukturer på. Det mener Olson ikke, at man kan forudsætte. Skriftsystemerne blev til i forsøget på at udvikle mnemotekniske hjælpemidler og for at gøre det muligt at kommunikere i grafisk form.

Ifølge Olson er syntaks det afgørende. Når et skriftsystem har en syntaks, kan de enkelte grafiske symboler forstås som ord og ikke bare som symboler for konkrete genstande, og konstruktionen kan forstås som et udsagn og er ikke længere bare en liste over de pågældende genstande:

A system which represents *three sheep* by three symbols for a sheep (i.e. sheep, sheep, sheep) is categorically different ... from one which represents the same three sheep by two tokens, one representing sheep, the other the number. Just as syntax is what makes a language a language, it is the syntax which makes a graphic system »generative« for it permits the combination and recombination of symbols to express a broad range of meanings (p. 73).

Opfindelsen af den form for skrift gav dermed mulighed for, at sproget kunne ses som sammensat af ord, der er forbundet ved hjælp af syntaks. Opmærksomhed over for strukturer i sproget er altså et resultat af skriftsystemet snarere end en forudsætning for det. Vi ser ind i sproget og tænkningen ved hjælp af de kategorier, som vore skriftsystemer stiller til rådighed. Udviklingen af en funktionel måde at kommunikere med grafiske symboler på blev samtidig en opdagelse af mulighederne for at udnytte sproget i grafisk form. Et ord, der begynder med et stort bogstav, læses ikke anderledes end et ord, der begynder med et lille bogstav. Denne konvention gør det lettere at forstå – ikke at udtale.

Skriften leverer en model for talen og at lære at læse er netop at lære denne model. Det er ironisk, at det at lære at læse indebærer at høre tale på en ny måde. Det betyder, at det at lære at læse er at finde eller identificere aspekter af sin egen implicite sprogstruktur, som kan forbindes med eller repræsenteres af skriftsystemet. Olson konkluderer, at skriften altså på sin vis repræsenterer talen, men ikke på den måde, vi hidtil har forestillet os:

The models of language provided by our scripts is both what is acquired in the process of learning to read and write and what is employed in thinking about language; writing is in principle metalinguistics. Thus, our intellectual debt to our scripts for those aspects of linguistic structure for which they do provide a model and about which they permit us to think, is enormous (Olson 1994, p. 89).

Ved at engagere sig i denne teori om skriftsystemernes historie bliver det lettere at forklare, hvorfor forholdet mellem lyd og skrift ikke er så entydigt, som vi kunne ønske os.

I sin artikel *En af læseundervisningens helt store myter: Sammenhængen mellem bogstav og lyd* (1996) argumenterer John Maul netop for, at den forudsatte overensstemmelse imellem lyd og bogstav ikke er reel. Hastighed og koartikulation i talen forhindrer, at vi opfatter lyd i de små bidder, som hvert af fonemerne svarer til. Dertil kommer, at det er de fonetiske varianter af det enkelte fonem og ikke fonemet som sådan, der indgår i talen; der er ikke noget direkte forhold imellem lyd og fonem. Fonemer er abstrakte størrelser, som vi ikke ville være blevet opmærksomme på, hvis vi ikke i forvejen havde haft alfabetet. Det er ikke lyd i sig selv, der er afgørende, men de forskelle i lyd, som gør det muligt at skelne sekvenser af lyd fra hinanden.

»Det menneskelige øres akustiske kapacitet magter ikke at skelne mellem talesegmenter som er mindre end en stavelse«, skriver Maul (p. 18). Det betyder, at vi ud fra stavelserne skaber »huller« i talestrømmen, der gør det muligt for os at opfatte, hvad der bliver sagt. »Og denne segmentering antages at støtte sig til betoning, pausering, rytmisering, intonation og prosodi« (p. 19). De børn, der møder i skolen, opererer allerede overbevisende på denne måde, men de er sig ikke bevidste, hvordan de gør. Træningen i fonologisk opmærksomhed skulle netop bevidstgøre om denne proces. Maul indvender imidlertid med støtte i Goswami og Bryant (1990), at den fonologiske opmærksomhed ikke er en forudsætning for at lære at læse og skrive, men at denne tværtimod først kan aktiveres i mødet med det alfabetiske skriftsprog. De børn, der lige er begyndt at læse, læser oftere ved at genkende et ord som et mønster eller huske det som en sekvens af bogstaver end ved at støtte sig til bogstav-lyd-forbindelser. Disse forbindelser får først for alvor betydning, når barnet fokuserer på at lære at stave. Herefter bliver den ortografiske konvention styrende for barnets og for de fleste voksnes opfattelse af, hvordan talen lyder. Maul henviser til Hofstadters forestilling om isomorfi, der gør sig gældende »... når to komplekse strukturer kan lægges ind over hinanden på en sådan måde, at der for hver del af den ene struktur findes en tilsvarende i den anden, hvor ordet »tilsvarende« opfattes således, at de to spiller samme rolle i hver sin struktur« (Hofstadter 1992, citeret i Maul, 1996, p. 26). Som det ses, er denne opfattelse i overensstemmelse med Olsons forståelse af forholdet mellem tale og skrift. Men Maul foreslår, at man i undervisningen slår bro imellem de to systemer på en anden måde end den, der fremhæver en fonem-grafem-forbindelse. Det er således Mauls pointe, at

en rytmisk tilgang til staveprocessen hjælper barnet til at danne isomorfe størrelser, der som genkendelige bogstavmønstre virker fremmede på staveprocessen. Men også at dette snarere foregår på et ubevidst tilgængelighedsniveau end på et bevidst opmærksomhedsniveau (Maul 1996, p. 26).

For børn har en følsomhed over for rim og rytme, som kan hjælpe dem til at lave analogier mellem talesegmenter og stavemønstre (p. 25). På den måde mener Maul, at man skal tilrettelægge den tidlige danskundervisning således, at det bliver muligt for barnet i løbet af tilegnelsesprocessen på én gang at forlade sig på lydforbindelser og på stavemønstre.

Preben Kihls disputats fra 1988 beskriver og forklarer et enkelt barns staveregler, som de kunne afdækkes ud fra et materiale på 1200 stavede ord, hvori der indgik 720 stavefejl. Drengen, Kristian, blev i løbet af det år, han gik i 2. klasse, tre gange bedt om at udtale og stave en lang række ord, som forfatteren udvalgte efter kriterier, der sikrede, at »alle de rigsmålslyde, der indgår i Danias lydskrift, var repræsenteret i ordene i alle positioner, dvs. i forlyd, indlyd, dækket udlyd og udlyd« (p. 17). Drengens udtale af ordene blev transskriberet efter Dania og sammenholdt med de stavefejl, han lavede. Mange vanskelige ord og ord, drengen ikke kendte betydningen af, indgik i undersøgelsen. Med staveregler mener Kihl »en omsætningsregel mellem fonetisk definerede sproglyde og barnets skrift« (p. 14). For at barnet kan lære at stave rigtigt, må det afprøve en række hypoteser og identificere det forhold og de forskelle, der består imellem dets udtale og gældende ortografi. Kihl antager således, at der grundlæggende består et forhold mellem fonem og grafem, men at der i det danske ortografiske system findes en del undtagelser herfra. Disse undtagelser kan imidlertid, mener Kihl, til dels forklares ud fra en historisk forskydning i udtaleforhold, således at stavemåden i dag lader sig forklare ved det tættere forhold imellem fonem og grafem, der tilsyneladende var i dansk tale og skrift i middelalderen. Kihl diskuterer ikke, hvordan alfabetet i sig selv er en forudsætning for at isolere de abstrakte størrelser, som fonemer er, og heller ikke i hvilken udstrækning gamle stavemåder kan have indflydelse på udviklingen af udtaleforhold i de grupper af befolkningen, som bruger skriftsproget mest. Kihl tager udgangspunkt i barnets naive forestilling om, at der er en sammenhæng imellem gældende ortografi og det fonetisk-artikulatoriske niveau. Denne forestilling rører sig i dets måde at stave på, men den hænger selvfølgelig også sammen med den måde, barnet ofte undervises på.

Et enkelt eksempel fra min egen observation af aktiviteterne i en børnehaveklasse i det indre af København kan illustrere dette. Børnehaveklasselederen har deltaget i kurser om fonologisk opmærksomhed og bruger idéer herfra i sin tilrettelæggelse af de daglige øvelser. Børnene skal fortælle, hvilken dag i ugen det er, hvilken måned og årstal: Laura staver korrekt og uden tøven t-o-r-s-d-a-. Da hun når hertil, afbryder børnehaveklasselederen hende og kommenterer: »og så det svære, som også nogen gange lyder som »k««. Laura afslutter korrekt og siger »-g«. Problemet er selvfølgelig, at når Laura siger »torsdag«, kan man hverken høre et »g« eller et »k«, og det er kun et stavet »k«, der kan lyde som et »g« og ikke omvendt. Ikke desto mindre kommer børnehaveklasseledere

og dansklærere hele tiden i situationer, hvor de får sådanne forklaringsproblemer. Alligevel får de at vide, at det er mest hensigtsmæssigt at undervise i og opretholde illusionen om den tætte forbindelse imellem enkeltlyd og bogstav.

Kihl inddeler Kristians stavfejl i forskellige kategorier. Af betydning for diskussionen her er den første kategori, der rummer kompetencefejlene, dels de såkaldt fonetiske fejl, dels analogifejl – også kaldet hyperkorrektioner. Fonetiske fejl opstår, når drengen på baggrund af sin egen udtale repræsenterer en lyd med et bogstav, som ikke ifølge retskrivningen skal være der (som når »bræt« staves »brat«). Hyperkorrektioner kaldes de stavfejl, som drengen laver, når han »anvender retskrivningssystemets regler på ord, hvis lydstruktur faktisk tillader, at reglen anvendes. Resultatet bliver blot forkert, fordi der er to eller flere mulige skrivemåder for en given lyd på dansk« (p. 33). Men i kraft af sin viden om det ortografiske system indsætter drengen et eller flere bogstaver, der er bundet til ortografien frem for til udtalen, som når »hende« staves »hinde« »fordi udtalt e ... i stor udstrækning staves som »i«« (p. 33). Det er altså Kihls pointe, at drengen også ræsonnerer lydligt, når han bestræber sig på at stave de ord rigtigt, hvor der ikke er nogen én-til-én sammenhæng ml. lyd og bogstav på dansk. For kortvokalernes vedkommende staver Kristian nemlig kun opad (f.eks. e til i), således »at hans hyperkorrektioner afspejler en del af de normale danske stavesammenhænge mellem kortvokaler og bogstaver« (p. 50).

Drengen er blevet undervist efter *Søren og Mette* (det læsesystem, som fremhæves som det, der hurtigst giver de bedste resultater i den undersøgelse. Borstrøm m.fl. (1999) har foretaget). Han har både en forestilling om en lyd-bogstav-forbindelse og en fornemmelse af, at den ikke altid gælder, og han har udviklet hypoteser om, i hvilke tilfælde den ikke gælder. Disse hypoteser, som altså også er lydligt funderede, viser sig i hans stavfejl som hyperkorrektioner, f.eks. i ord med stumme bogstaver. Kihl viser således, at Kristian indføjer stumme bogstaver i de ord, hvor det stumme alligevel på sin vis er repræsenteret som lydtræk i talesproget, f.eks. som stød. I udlyd i ord med trykstærk kortvokal + // eller /n/ + stød eller i ord med /r/ + stød kan der forekomme et stunt »d« til sidst som i »fald«, »land« og »bord« (p. 88). Kihl hævder, at Kristian udnytter denne observation, når han f.eks. staver ord som »svømmehal« på følgende måde SVØMEHALD. Derimod indføjer Kristian aldrig det stumme »d«, når det ikke har et udtalemæssigt modstykke. Kristian skriver f.eks. BLØT og BESTEMOR for »blødt« og »bedstemor«.

Der er flere pointer at hente her: På trods af Kihls omfattende analyse ved vi alt for lidt om de strategier, børn udvikler i deres tidlige skriftsprogstilegnelse, i hvilken udstrækning de afhænger af den undervisning (formel eller uformel), de modtager, og i hvilken grad de er auditivt eller visuelt baserede. Vi har også brug for undersøgelser, der i højere grad ser barnets tilegnelse som en integreret proces, der samler frem for at dele barnets kompetencer ind i læsning, stavning og skriftsproglig produktion.

Olson mener, at det er fejlagtigt at tro, at læsning svarer til at afkode, for så forudsætter man, at de fonologiske principper er umiddelbart tilgængelige for bevidstheden. Men det er også fejlagtigt at tro, at lyd-bogstav-forbindelser er fuldkommen irrelevante. Det, man skal være opmærksom på, er, at skriftsystemer, der har en syntaks, skaber en model for det mundtlige sprog, og at lære at læse netop er at lære denne model. Fra Olsons synsvinkel er det interessante ved Kihls undersøgelse først og fremmest det, den afdækker om staveprocessens betydning for drengens viden om sit mundtlige sprog og dermed om sprog og struktur i det hele taget. Det er denne viden om et »et sprogsystem«, Kihl forudsætter, at Kristian har på forhånd:

Det måske væsentligste grundlag hos et barn i staveindlærings-situationen er barnets beherskelse af dets sprogs struktur, specielt måske barnets udtalte viden om morfologi og fonologi, dvs. viden om ordenes indre struktur og forhold til hinanden samt viden om sproglydene, fonemerne (Kihl 1988 p. 24).

Men det er Kristians allerede erhvervede læse- og stavefærdighed, der sætter ham i stand til at opfatte sit mundtlige sprog på en ny måde. Han kombinerer denne nye viden med sine erfaringer med det ortografiske system.

Kihls præcise analyse af Kristians staveregler, drengens lydige ræsonnement og udnyttelse af »stumme« bogstaver til at repræsentere stød i talen ville nok ikke anfægte Harris i synderlig grad. For Harris er der principielt ikke noget efterlignende forhold imellem lyd og skrift, og det har ikke nogen kommunikative konsekvenser, om der er stor eller lille overensstemmelse i så henseende imellem den ene og den anden modus.

Skriftsystemernes historie og det skrivende barns udvikling

Ragnhild Söderbergh (se Söderbergh 1997 for en større oversigt over hendes publikationer) er blevet berømt for sin forskning i børns tidlige læsning. Den har især ført til interesse for den tidlige læsnings betydning for den fonologiske udvikling (Barton 1992). Igen kan man imidlertid vælge at betone barnets tidlige udnyttelse af to forskellige tegnsystemer og denne kombinations betydning for barnets samlede kognitive udvikling. Man må gå ud fra, at en tidlig læsefærdighed også øger barnets opmærksomhed over for morfemer, syntaks og tekstpragmatiske principper. Børnene i Söderberghs forskning bliver i 1½-2 års-alderen præsenteret for ordkort. Der er ingen systematisk undervisning, men

Dessa barn stimuleras i lekfullt samspel baserat på hela ords betydelse och funktion. Textade ordlappar knyts till personer, ting, företeelser och skeenden som speciellt intresserar barnen. Och orden läggs småningom samman till fraser, meningar och slutligen texter, där man visar läsriktningen genom att peka från vänster till höger. Också vid byggandet av meningar och texter är det barnens eget intresse som styr – ofta är det egna upplevelser som ger stoffet. Via enkla pekböcker och bilderböcker kommer man till slut in på barnlitteraturens kapitelböcker (Söderbergh 1997, p. 267).

På denne måde lærer børnene at læse i en meget tidlig alder. De lærer hurtigt at genkende de nedfældede ord, og ordkortene indgår i deres leg, idet de symboliserer konkrete genstande: Det kort, hvorpå der står »telefon«, holdes op til øret. Det kort, hvorpå der står »dukke«, lægges til at sove i dukkevognen o.s.v. Efter få måneder interesserer børnene sig for de skrevne ords grafiske struktur. De bliver opmærksomme på, at de samme bogstaver indgår i forskellige ord. Deres iagttagelser fører dem efterhånden til opdagelsen af, at de ord, der ser ens ud, ofte også lyder ens, når man udtaler dem. Et af børnene (Söderbergh 1997/71) lærte at læse på det tidspunkt, hvor hun i sit mundtlige sprog var begyndt at etablere den svenske ordbøjning. Genitiv-s blev den markør, der fik barnet til i skriften at skelne mellem og korrekt læse »mamma-mammas«, »Anna-Annas« o.s.v. Olson ville selvfølgelig anføre, at det her kan være skriftsproget, der henleder barnets opmærksomhed på en skelnen i det mundtlige sprog. De helt små børn, som altså præsenteres for ordkort i 9-, 12- og 15-måneders alderen, hvor de endnu ikke har lært at tale, præsenteres for

ord i skriftlig form, som forældrene ved, de forstår, selvom børnene endnu ikke kan udtale dem. Sprogforståelsen styrkes ved, at ordkortene sættes i tæt forbindelse til referenten. De små børn lærer hurtigt at udpege referenten, når de præsenteres for ordkortet. Mitra, som første gang blev præsenteret for ordkort, da hun var 11 måneder gammel, lærte hurtigt at læse ord som hånd, hals, hår, øre, næse o.s.v., idet hun f.eks. pegede på næsen, når hun blev præsenteret for det pågældende ordkort. Verber som danse, vinke, grine, blinke og hoste agerede hun derimod. Agnes begyndte i 15-måneders alderen at observere kontrasterende særtræk ved bogstaverne, idet hun først hæftede sig ved det grafiske forhold mellem O og Ø. Siden udpegede hun p og q (det spejlvendte p) og opfordrede den voksne til at fortælle hende navnene på bogstaverne. En måned senere pegede hun igen spontant på bogstaverne Q, Ø, O, som selvfølgelig alle bygger på cirklen. Derefter C og G (halvcirklen med eller uden tillægsmarkering). Mitra gjorde noget tilsvarende i sin analyse af forholdet mellem h og n. Hun læste både »hej« og »nej« som »hej«, men blev af sin mor gjort opmærksom på forskellen. Derefter pegede hun på de respektive begyndelsesbogstaver og siger for *hej* »stort« og for *nej* »lille«. Hvad der for denne diskussion er interessant, er, at børnene meget tidligt begynder at interessere sig for de enkelte bogstaver. De præsenteres overvejende for dem i sammenhæng, som ordbilleder med en referent og ikke som isolerede bogstaver. Alligevel retter de meget hurtigt deres opmærksomhed imod elementerne, ligesom Kristian i en noget senere alder fokuserede på lyd i forhold til enkeltbogstaver. Söderbergh og Kihl giver os eksempler på, at børn retter deres opmærksomhed imod elementer, som hver især fremhæver grafisk form og lyd.

Både L.S. Vygotsky (1928-1929/1982) og A.R. Luria (1929/1978) havde som udgangspunkt for deres forskning i børns skriftsprogstilegnelse, at man i en vis udstrækning kunne drage en parallel imellem skriftsystemernes evolution og barnets skriftsproglige udvikling. Af artiklen *The development of writing in the child*, som Luria skrev om emnet, fremgår det meget tydeligt, at han betragtede et piktografisk stadium som værende en forudsætning for barnets skriftsproglige udvikling og mente, at for at barnet kunne begynde at skrive, måtte det være nået til en vis erkendelse af, at tegn kan udnyttes som støtte for hukommelsen. Han formodede, at skriftsprogets forhistorie hos barnet gennemløb de stadier, de forskellige skriftsystemer hidtil er blevet antaget for at repræsentere i historien. Dermed gik han også ud fra, at denne forhistorie var uafhængig af barnets socialisering til et bestemt skriftsystem. I sine eksperimenter

fremprovokerede Luria etableringen af symbolsystemer hos børnene. Børnene brugte disse systemer som mnemotekniske hjælpemidler og ikke som forsøg på at tegne sprog.

Vygotsky argumenterede i sin artikel *Skriftsprogets forhistorie* for, at selvom barnets udviklingsproces er indviklet, så foreligger der en ubrudt linie i skriftens historie, som går igennem barnets leg og tegning. Denne linie er karakteriseret ved barnets etablering og udnyttelse af små tegnsystemer, der formes som en del af legen, eller når barnet formulerer sig om de ting, det tegner. Tilegnelse af skriftsprog betyder nemlig for barnet »tilegnelse af et særegent og yderst kompliceret symbolsystem af tegn« (p. 151). Dette system repræsenterer ifølge Vygotsky en symbolisme af 2. grad, der efterhånden igen bliver til symbolisme af 1. grad. Det mundtlige sprog repræsenterer genstande og deres relationer i virkeligheden, mens skriftsproget repræsenterer lyd og ord fra det mundtlige sprog, hvorfor skriftsproget står i et indirekte forhold til virkeligheden.

Efterhånden bortfalder den mellemste eller den formidlende forbindelse, nemlig det mundtlige sprog, og skriftsproget bliver til et system af tegn, der umiddelbart symboliserer de omhandlede genstande og relationerne imellem dem (Vygotsky 1982, p. 151).

Der er tre forhold af interesse for diskussionen i det følgende: For det første viser Söderberghs forskning, at tegning i hvert fald ikke er en forudsætning for at lære at læse. Man må antage, at de børn, der lærer at læse på et så tidligt tidspunkt, lærer at skrive på en noget anden måde end de børn, for hvem læse- og skriveundervisning først tilbydes i 6-7-års alderen. For det andet viser Söderberghs forskning, at de tidlige læsere bruger deres ordkort som symboler for genstande på samme måde, som børnene i Vygotskys eksperimenter lod genstande udfylde symbolske funktioner i deres leg. Forskellen er, at Vygotsky hæftede sig ved, at det var en forudsætning for en genstands egnethed som symbol i en leg, at den kunne indgå i det samme bevægelsesmønster som det, der krævedes for at udføre handlingen i virkeligheden. F.eks. kan en stok repræsentere en hest, for den muliggør de samme bevægelser, som når man rider på hesten. En tøjbylt kan gøre det ud for en dukke eller et lille barn, for man kan vugge den i armene. Spørgsmålet er, om man kan vugge et ordkort? Ifølge Vygotsky kommer betydningen i legen til at ligge i bevægelsen. Hvor ligger betydningen for de børn i Söderberghs forskning, som bru-

ger deres ordkort i leg? For det tredje har Vygotsky børnenes udnyttelse af symbolsystemer af 1. og 2. grad som udgangspunkt for sin diskussion. Giver det mening at opretholde dette udgangspunkt, når børn lærer at læse, før de kan tale?

I et par artikler (1994/1995, 1997) og i sin afhandling om *Skriftsprog og skolestart* (1998) gør Kjeld Kjertmann op med forestillingen om skriftsproget som symbolisme af 2. grad, idet han diskuterer forhold og situationer, hvor skriftsproget på én gang optræder som symbolsystem af 1. og 2. grad. Derimod gør Kjertmann ikke op med forbindelsen imellem denne forestilling og så den bagvedliggende forståelse af skriftsystemernes evolution. Som jeg har diskuteret det i det foregående, er der bundet to forhold sammen i Aristoteles' forståelse af den dobbelte symbolisme: Skrift blev defineret ved det forhold, at ét symbolsystem meddeler noget om virkeligheden igennem et andet symbolsystem. F.eks. omfattedes hieroglyffer af denne definition, fordi de som billeder betragtet kunne opfattes som henvisende til idéer frem for til genstande. Teorien om den dobbelte symbolisme kom til at hænge sammen med forestillingen om alfabetet som kulminationen på en lang række forsøg på at fortrænge billedet som repræsentation af først genstande og siden begreber. Først med alfabetet opfandt man et system af tegn, der på en fuldstændig måde kunne repræsentere det mundtlige sprog. Det er vanskeligt at gøre op med den ene del af denne forestilling uden at rive den anden med i faldet. På den ene side skriver Kjertmann:

Men her overser man betydningen af de mange erkendelsesstadier, der i menneskeheden historie er gået forud for alfabetskriftens raffinerede symbolbrug af det enkelte grafiske tegn som repræsentant for en abstrakt sproglyd, der først i kombination med andre fonemer danner de egentlige sprogtegn, ordene. Når barnet skal lære at læse og skrive, kan vi ikke ustraffet ignorere denne bevidsthedsmæssige evolution i menneskets brug af det grafiske tegn. I billedskriften havde det stiliserede tegn en global, direkte betydning som et symbol for et begreb i den konkrete omverden. I de syllabiske og alfabetiske skriftsystemer fik det en partiel, indirekte betydning som repræsentant for abstrakte sproglyde. Hvis vi tror, at barnet i sin udforskning af sammenhængen mellem det talte og det skrevne sprog springer alle disse erkendelsesstadier over, er det kun, fordi vi ikke bemærker de mange konfrontationer, børn har med skriften hver dag under opvæksten (Kjertmann 1994-1995, p. 59).

På den anden side konkluderer Kjertmann (1997) på baggrund af Söderberghs forskning, at vi her står over for eksempler på, at symbolsystemer af 1. og 2. grad tilegnes samtidig:

Hvis ordet for et kendt og nært begreb skrives på et kort mens det 1½-2 år gamle barn ser på, og det samtidig formidles med en tydelig og engageret udtale i tæt forbindelse med det pågældende konkrete objekt, bliver ordbilledet i barnets bevidsthed knyttet til både det talte ord og referenten (objektet det henviser til) og bliver derfor på én gang et symbol af 1. og 2. grad! (Kjertmann 1997).

Men indbygget i forestillingen om symbolsystemer af 1. og 2. grad er der altså dels en teori om skriftsproget som en repræsentation af det mundtlige sprog og dels en antagelse om et udviklingsforløb i fylogenesen såvel som i ontogenesen. Söderberghs forskning afdækker nogle grundlæggende problemer i hver af disse antagelser, selvom Söderbergh mig bekendt ikke selv diskuterer dem.

Fra *barnets* synsvinkel vil der nemlig ikke være tale om symbolsystemer af 1. og 2. grad, hvis de tilegnes samtidig. Pointen er, at set fra *barnets* synsvinkel vil begge systemer, når de tilegnes samtidig være symbolsystemer af 1. grad, der er semiologisk forskellige. Forældrene kan vælge at lægge vægt på, at ordkortet »Lise« refererer til dukken, eller at lægge vægt på, at det refererer til lyden, når man siger »Lise«. I det sidste tilfælde vil skriftsproget opfattes som et symbolsystem af 2. grad, men det skyldes den fortolkning, forældrene vælger at lægge frem for barnet; den er ikke en forudsætning for barnets identifikation af betydningen, og dermed er dette forhold heller ikke et karakteristikum ved skriftsprog *per se*. Det er nødvendigt at opstille en helt anden teori for at kunne begrebsliggøre, hvad der sker, når barnet tilegner sig et ord som skrifttegn, før det har et tilsvarende i sit talesprog. For hermed tilegner barnet sig sproget – mundtligt og skriftligt – på en sådan måde, at tilegnelsesprocessen ikke kan rummes eller forklares inden for den allerede opstillede ramme. Det har en række teoretiske implikationer, der rækker langt videre, end litteraturen på området endnu har diskuteret.

I sin afhandling har Kjertmann udvidet sin diskussion og forstår her skriftsproget som et symbolsystem som på én gang er af 1. og 2. grad »med to henvisningsfunktioner og to principper for omformning af tale

til skrift« (Kjertmann 1998, p. 22f). Kjertmann foreslår, at skriftsproget har »en begrebshenvisende funktion med det skrevne ord som mindste enhed« (kode 1) og »en udtalehenvisende funktion med bogstavet som mindste enhed« (kode 2). Kjertmann understreger, at hans opdeling skal tjene pædagogiske formål, men skriftsprogets egentlige funktion som kommunikation, også for de børn, der befinder sig i den tidlige tilegnelsesproces, behandles ikke teoretisk i afhandlingen. Derimod har den stor betydning for den empiriske del. Afhandlingen har undertitlen *En effektundersøgelse i to klasser af sammenhængen mellem førskolepædagogik og læse- skriveudvikling i skolestarten*. Kjertmann argumenterer overbevisende for at lade børn i børnehaver og børnehaveklasser »lege-skrive« og »legelæse« og udnytte skriftsproget i forskellige sammenhænge, så de på den måde bliver fortrolige med skriftsprogets funktion og dermed bedre forberedte på undervisningen i skolen. I Kjertmanns forsøgsgruppe blev børnene opfordret til at »læse« og »skrive«, idet pædagogerne gjorde det muligt for børnene at lege posthus, restaurant, lægekonsultation o.s.v. De indrettede en læsekrog og læste ofte højt for børnene. Kjertmann er inspireret af Hagtvæt (1989) og Hagtvæt og Palsdottirs (1992) undersøgelser i Norge. Da forsøgsgruppen kom i 1. klasse, lærte den at læse tidligere og hurtigere end kontrolgruppen, som ikke på samme måde var blevet motiveret for skriftsproglige aktiviteter. Forsøgsgruppen skrev også længere tekster og gjorde det hurtigere end kontrolgruppen. Desuden kan Kjertmann konkludere, at børnene i forsøgsgruppen var bedre til at fokusere på og forstå indholdet af det, de læste, hvad der underbygger hans hypotese om, at det er vigtigt at give barnet indsigt i kode 2 (den udtalehenvisende) ved løbende at tilrettelægge aktiviteter, hvor kode 1 (den begrebshenvisende) bliver styrende for barnets handlinger og forståelse. Derved undgår man »en fase hvor opmærksomheden pludselig rettes mere ensidigt mod omkodningsprocesserne, syntese og analyse af lyde og bogstaver« (Kjertmann 1998, p. 27).

Med sin afhandling har Kjertmann kunnet påvise en positiv *effekt* af børns tidlige udnyttelse af skriftsprog i leg og tegning for deres læse- og skriveudvikling i de første år af skolen. I det følgende afsnit vil jeg i stedet fokusere på, hvordan børnene *forvalter de ressourcer*, de får stillet til rådighed derhjemme eller i børnehaveklassen, og som giver dem den fornødne interesse for og viden om skriftsprog.

Skriftsproglig kommunikation og social organisation

Når man forsker i børns skriftsproglige produktion, kan det være interessant at klarlægge, hvad små børn ved om læsning og skriftsprog. Det har Ria Heilä-Ylikallio (1994) forsøgt. Hun indsamlede et større datamateriale, der kunne belyse, hvordan børn i 6-års-alderen opfatter læsning, hvilken værdi de tillægger den, og hvordan de anvender skriftsprog i form af »legelæsning« og »legeskrivning«. Gert Gamby (1997) har i en artikel redegjort for Ria Heilä-Ylikallios undersøgelse af de 44 finske børnehaveklassebørns viden om skriftsprog og for sine egne to tilsvarende undersøgelser af børn i børnehaveklasser og førsteklasse i Herlev Kommune. Dataindsamlingen i Danmark fulgte den metode, Heilä-Ylikallio havde udviklet til en del af sin undersøgelse: Børnene fik af deres børnehaveklasseleder og lærere følgende instruktion: »Tegn, hvad man gør, når man læser«. Derefter blev børnene bedt om at svare på spørgsmålene: »Hvad gør man, når man læser?« – »Hvad handler din tegning om?« – »Fortæl mere om den, der læser«. Både Heilä-Ylikallio og Gamby vurderede tegninger og bemærkninger samlet. Det var dog tegningerne, der blev styrende for identifikationen af mønstre i børnenes viden om skriftsprog. Tegningerne blev inddelt i fire kategorier: 1) Personer, der læser; 2) Læsemateriale; 3) Indholdet; 4) Kan ikke klassificeres. Den første kategori blev yderligere inddelt i fire, hvoraf kun de første to er relevante for diskussionen i det følgende. Heilä-Ylikallio og Gamby skelnede nemlig mellem tegninger, hvor der optrådte mindst en person, der havde øjenkontakt med læsematerialet, og tegninger, hvor den eller de afbildede personer ikke havde øjenkontakt med læsematerialet. På tegninger, der hørte under kategori 2, var der f.eks. afbildet en opslået bog eller en række af bogstaver, men ingen personer. Kategori 3 indeholdt de tegninger, der ifølge det enkelte barns bemærkninger refererede til indholdet af en bog eller en avis. Under den fjerde kategori kom de tegninger, som ikke umiddelbart kunne bestemmes, og hvor barnets bemærkninger ikke tydede på, at det havde villet eller kunnet løse opgaven. Heilä-Ylikallio viste, at der var en sammenhæng imellem børnenes alder og den kategori, hvortil deres tegning hørte. De ældste børns tegninger hørte overvejende til i kategori 1, og børn i især kategori 1A gav i tegning og kommentarer udtryk for »stor metakognitiv viden om læsning« (Gamby 1997, p. 32). På den måde mener forskerne, at der er et udviklingsforløb at spore, således at de børn, der var mest fortrolige med læsning (og var ældst), fik deres tegninger i kategori 1A, mens de børn, der vidste mindst

om skriftsprog (og var yngre), fik deres tegninger i kategori 4. I de danske undersøgelser kender man ikke børnenes nøjagtige alder – kun deres klassetrin. Alligevel drager Gamby langt videre udviklingspsykologiske konsekvenser af børnenes tegninger og disses forbindelse til bestemte kategorier, end Heilä-Ylikallio gør i sin undersøgelse.

Af interesse for Heilä-Ylikallios arbejde bad jeg min egen datter, som dengang var 5,3 år om at lave en tegning. Hun fik samme instruktion som børnene i den danske undersøgelse. Hun var i begyndelsen ganske uforstående og bad mig flere gange om at forklare, hvad jeg mente. Jeg nøjedes dog med at gentage instruktionen: »Tegn, hvad man gør, når man læser«. I al hast lavede hun derefter en tegning, der forestiller to personer, der har front mod betragteren. Imellem sig holder de en åben bog. Det placerer tegningen i kategori 1B, idet der både optræder en person og et læsemateriale, men personen har ikke øjenkontakt med materialet. Et par uger senere opdager jeg tilfældigt en opstilling, min datter har lavet på gulvet med møbler fra sit dukkehus. Heri indgår en stol og foran denne et bord. På bordet ligger en lille lap papir med flere bølgede blyantstreger, der tydeligvis skal forestille skrift. Lidt derfra med front mod bord og stol står tre andre stole i en halvcirkel. På gulvet foran hver af disse ligger en tilsvarende lap papir. På hver af de fire stole er sat en lille dukke. På spørgsmålet om, hvad hun laver, svarer hun, at hun »leger skole«. Der er altså her en tydelig forbindelse imellem »læreren« og »eleverne« og det »læsemateriale«, som hver af figurerne har liggende foran sig. Denne opstilling svarer altså til de tegninger, der kom i kategori 1A og ikke som barnets egen tegning, 1B. Barnet er 1,3 år yngre end gennemsnittet af de børn, som i Heilä-Ylikallios undersøgelse blev placeret i kategori 1. Med eksemplet vil jeg anføre tre forhold: Det kan være, hvad jeg foreløbig vil kalde en begrænsning i den grafiske formåen, der hæmmer barnets mulighed for at demonstrere sin viden om læsning. Dette er Heilä-Ylikallio også tilbøjelig til at mene, idet hun skriver:

I underkategori 1B har barnet fortsättningsvis fokus på läseren, men läsmaterialet ligger placeret i en sådan vinkel eller så långt från läseren att konventionell läsning inte går att genomföra. Givetvis kan tekniska problem vara orsaken till läsmaterialets placering (Heilä-Ylikallio 1994, p. 97).

Men Gamby er af en anden opfattelse. Om kategori 1B skriver han således:

Det er sandsynligt, at forskellen mellem øjenkontakt til teksten eller ikke øjenkontakt til teksten, som den afslører sig i tegningen, viser *en kvalitativ forandring* i børnenes opfattelse af læsning (Gamby 1997, p. 28, min fremhævelse).

Jeg mener for det første ikke, at der kan være belæg for at sige noget om et barns skriftsproglige udvikling på baggrund af en enkelt tegning og kommentarer hertil. Når alder er en relevant faktor i Heilä-Ylikallios undersøgelse, skyldes det sandsynligvis bare de ældre børns større erfaring med skriftsproglige aktiviteter i skolen. Nogle børn vil nå hertil i en tidligere alder, fordi de får denne erfaring derhjemme.

For det andet er jeg betænkelig ved overhovedet at forbinde sådanne tegninger og kommentarer med en forestilling om barnets mentale »udviklingstrin«, som om der består et direkte forhold imellem et normalt udviklingsforløb og litteraritet på børnehaveklasseniveau. Gamby bruger vendinger som at »Det er rimeligt at kalde disse børn for risikobørn« (p. 31) og »I en stor gruppe må man forvente at finde børn, der viser tegn på at være sent udviklet på området« (p. 34). Den form for perspektivering mener jeg ikke, at hverken den finske eller de danske undersøgelser giver belæg for. Derimod diskuterer Heilä-Ylikallio i et afsnit i sin afhandling tre udvalgte børns viden om skriftsprog, sådan som de har demonstreret den igennem tegning, interview, legeskrivning, legelæsning og i deres vurdering af egen læsefærdighed. Denne del af undersøgelsen viser sig at være mere interessant, for her antydes netop det forhold imellem børnenes sociale og familiemæssige baggrund, deres adfærd i interviewsituationen, resultater af intelligens- og sprogtests og deres viden om skriftsprog, der fører til det henholdsvis »högpresterande« og »lægsta möjliga nivå«, som Heilä-Ylikallio når frem til. Sådanne kategoriseringer kan imidlertid ikke *forklare* den sammenhæng, de antyder, og faren ved at opstille kategorier er, at de forleder til at drage konsekvenser af kategoriseringen, som der ikke er belæg for i materialet.

For det tredje er det vigtigt i undersøgelser som disse, der lægger så stor betydning i børns tegninger, at der redegøres for, hvad der forstås ved en tegning. Heilä-Ylikallio gennemgår flere forskellige teorier om børns »bilspråksutveckling«, og hun tilslutter sig både Piaget og Vygotskys teorier om den kognitive udvikling og fremhæver hermed idéen om, at »barn tecknar vad de vet«. Vygotsky bruger netop dette udtryk i artiklen om *Skriftsprogets forhistorie*, som jeg diskuterede ovenfor:

Som bekendt tegner barnet i begyndelsen efter hukommelsen. Hvis man beder det tegne sin mor, der sidder lige overfor det eller en ting, der ligger lige i nærheden, tegner barnet uden en eneste gang at se på originalen. Det tegner efter hukommelsen og tegner ikke det, det ser, men det, det ved ... Så er der endelig overspringelserne af meget vigtige dele. Når barnet f.eks. tegner benene direkte på hovedet, idet det springer hals og krop over, og kombinationen af tegningens enkelte dele viser, at barnet ... tegner ved hjælp af tale ... Teknikken i barnetegningen viser tydeligt, at tegning netop er en grafisk fortælling, dvs., at den er barnets særlige skriftsprog (Vygotsky 1928-1929/1982 p. 161).

Ikke desto mindre kategoriserer Heilä-Ylikallio og Gamby tegningerne på baggrund af ganske få karakteristiske træk, der har deres *afbildende* kvalitet til fælles. Dermed kommer de uafvidende til at isolere tegningerne fra kommentarerne til dem. Kategoriseringen af tegningerne viser, at Heilä-Ylikallio og Gamby positivt fremhæver de træk, der kan stå alene på bekostning af de træk, hvor de grafiske og de fortællende elementer er gensidigt afhængige. Børnenes kommentarer til tegningerne bruges på en måde, der sikrer, at tegningerne kommer i de rigtige kategorier. De bruges ikke til at vise, hvordan barnet »tegner ved hjælp af tale«. Det betyder, at Heilä-Ylikallio og Gamby opfatter børnenes tegninger som det, Harris refererer til som »mimetic modes of representation«, og netop ikke som det, de i visse tilfælde ér, nemlig »non-mimetic modes of representation«. Det afskærer dem fra at opnå en egentlig indsigt i netop de to spørgsmål, de var interesserede i at undersøge: »Hur tänker barn om läsning?« og »Hur använder barn skriftspråket?« (Heilä-Ylikallio 1994, p. 60). Hvis der er et udviklingsforløb at spore, mener jeg derfor, at det ligger i den måde, børnene anvender de forskellige fremstillingsformer på (Vygotsky 1928-29/1982, p. 160). Der findes nemlig ikke nogen måde, hvorpå børns ekstralingvistiske viden om læsning og skrift kan måles eller vurderes som »trin« i deres kognitive udvikling.

Barnets skriftsproglige udvikling forløber igennem overordentlig komplekse interaktionsmønstre. På den måde forvalter børnene løbende deres viden om skriftsprog eller læsning, både i undervisningsmæssige sammenhænge, i leg og i uformel samtale. Det er disse situationer, der former eller hæmmer den skriftsproglige udvikling for det enkelte barn. Tale, tegning og skriftsprog er forbundne, fordi de som praksisformer aktivt blandes som et led i både leg og undervisning.

Skriftsproget bruges derudover fra et tidligt tidspunkt som en måde at kommunikere på og som en måde at forhandle om forskellige situationers betydning på. Et andet eksempel fra min egen observation af aktiviteterne i en børnehaveklasse kan tjene til at beskrive, hvad skriftsproget bruges til af børnene. Klassen har haft emneuge om »Harald Hårdtand«, som er en gennemgående figur i et materiale, som Tandplejen i Københavns kommune har udviklet. Børnene har hørt om, hvordan man undgår at få huller i tænderne, og har løst forskellige opgaver. Nu er de nået dertil, hvor de i mindre grupper skal blive enige om en »tandhistorie«, som de kan opføre som dukketeater. De skal tale om, hvad historien i stykket skal være. De skal lave hver deres tegning, som derefter i rækkefølge kan indgå som led i historien. Endelig skal de med udgangspunkt i tegningerne diktere historien til én af de voksne, som skriver den ned. Først herefter skal de dramatisere historien. I den gruppe, jeg observerede, var der fem børn: Caroline, Jacob, Jonas, Anders og Maria. Det er anden gang, gruppen er samlet. Første gang forsøgte Jacob løbende at formulere og holde sammen på historien, og han udfordrede de andre til at gøre det samme ved flere gange at minde dem om, hvad de hver især lavede. Anden gang gruppen er samlet, er tegningerne færdige. Jacob spørger, hvad de forskellige dele forestiller eller betyder for den samlede historie. På den måde udviser Jacob et overblik og en forståelse af, hvad formålet med aktiviteten er, og han reflekterer over, hvad der skal til for at nå målet. På et sent tidspunkt får Jonas den samme interesse for projektet og indleder et samarbejde med Jacob for at få historien dikteret til mig. Carolines bidrag – såvel hendes tegning som det, hun siger – indgår uproblematisk i denne sammenhæng. Maria er fraværende den dag, så børnene stykker historien sammen uden om hendes bidrag, således at hendes tegning i første omgang udgår. Anders er ikke optaget af projektet – hverken af sin tegning eller af historien. Han afbryder ofte og forsøger at få de to drenge til at tale om helt andre ting. Da børnene skal forbinde tegningerne, så jeg kan skrive historien ned, forsøger Jonas diskret at skubbe Anders' tegning ud. I stedet introducerer han den fraværende Marias tegning, fordi han er af den opfattelse, at den passer bedre ind i historien. Den måde, Jonas udviser diskretion på, vidner om, at han er meget bevidst om det sårende for Anders i at få sit bidrag afvist.

Episoden viser noget om, hvordan tegning, samtale og skriftsprog i situationer som denne aktivt bruges til at organisere sociale relationer med. Tale og skrift kan ikke adskilles i situationer som denne, for børnene

trækker både på viden om, hvad der karakteriserer en god historie som mundtlig fortælling, og på erfaringer med skriftsproglige genrer, som de har mødt dem i børnelitteraturen. Til materialet om »Harald Hårdtand« indgår f.eks. historier, som klassen har fået læst højt. De tre af børnenes viden om mulighederne for at omdanne det, de tegner og fortæller til skriftsprog – deres viden om relevans, struktur og kohærens blev udnyttet til at vurdere og afvise et fjerde barns bidrag. På den måde har børnenes implicite viden om skriftsprog og deres erfaringer med, hvordan man må formulere sig, for at det, man siger, kan give mening i skriftlig form, en betydning for, hvordan de opfatter og forstår formålet med aktiviteter i skolen i det hele taget, og for hvordan de her vurderer og reagerer på, hvad de betragter som hhv. relevante og irrelevante bidrag til interaktionen. Har det enkelte barn ikke en viden om eller erfaringer med tale og skrift fra sådanne situationer, resulterer det som i Anders' tilfælde i, at hans samtalemæssige formåen eller diskursive kompetence slet ikke kommer til udfoldelse og derfor heller ikke på nogen hensigtsmæssig måde kommer til at danne baggrund for hans skriftsproglige udvikling. Der er nemlig ikke nogen umiddelbar forbindelse imellem Anders' sproglige bidrag og de krav til interaktionen, som formålet med den pågældende aktivitet stillede. På den måde har Anders' manglende forudsætninger for at indgå i situationer som den, jeg her har beskrevet, marginaliseret ham, allerede før han er blevet præsenteret for sin første ABC.

Konklusion

Med denne artikel har jeg foruden at give en oversigt over det relevante forskningsområde villet diskutere to forhold.

For det første er børn mere avancerede og baggrunden for deres skriftsprogstilegnelse mere kompleks, end vi forestiller os. Børnene integrerer samtale, tegning og skriftsprog på en sådan måde, at denne integration hjælper dem med at løse de problemer, der er forbundet med at formidle det, de ønsker at kommunikere. Som Erik Håkonsson gør opmærksom på, er »legeskrivning« et misvisende begreb, på samme måde som »legetegning« ville være det (Håkonsson 1996, p. 17). Børnene konstruerer løbende betydningen af det, de laver, og de forhandler løbende om værdien af det. I dag ser man »legelæsning« og »legeskrivning« som et for-

stadium for opdagelsen af forholdet mellem lyd og skrift. Men ved at anskue denne tidlige form for skriftsproglig aktivitet som en forløber, som noget ufuldstændigt eller endnu ikke udviklet afskærer vi os selv fra en egentlig forståelse af, hvad børnene gør, hvorfor de gør det, hvad de bruger det til, hvilken betydning de lægger i det, hvilke kompetencer de trækker på i deres indbyrdes forhandling om relevans og værdi, og hvordan deres indsigt løbende transformeres henimod det, vi ønsker at lære dem. Harris opfatter forholdet på følgende måde: »Instead of treating writing and reading as activities made possible by the prior existence of written signs, written signs are treated as the communicational products of writing and reading« (1995, p. 7). Denne opfattelse ville være et interessant udgangspunkt for forskningen i børns tidlige udnyttelse af skriftsprog. Dermed ville man nemlig se barnets udnyttelse af skriftsproget som et led i en »contextualized integration of ... activities by means of signs« (1995, p. 4). Hvis man flytter fokus fra barnets *opdagelse* af et system til barnets *konstruktion* af betydning, får man også lettere øje på, hvordan skriftsproget indgår i og får betydning i sociale sammenhænge og for børnenes organisation af sådanne sammenhænge. Dermed bliver det muligt at udforske, hvilken status skriftsproget har for børnene, hvordan de kommunikerer med hinanden og med pædagog eller lærer igennem det, og i hvilken udstrækning deres forvaltning af det passer eller ikke passer ind i den ideologiske ramme, der bærer institutionens funktion og undervisning.

For det andet har jeg villet diskutere de antagelser om, hvad skriftsprog er, der ligger til grund for forskningen i skriftsprogstilignelse, og som er forankrede i en bestemt historisk, filosofisk og udviklingspsykologisk tradition. Den normale udvikling hos barnet går fra det talte sprog over læsning til en egentlig skriftsproglig produktion. Nyere forskning viser imidlertid, at de omstændigheder, hvorunder børn lærer at tale, læse og skrive, giver dem forskellige forudsætninger og får dem til at udvikle forskellige strategier, der alle med tiden fører til en konventionel udnyttelse af skriftsproget. Jeg har villet vise, at de teorier, som forskningen bygger på, er forældede i forhold til den empiri, som dele af området kan præstere i dag. Det betyder, at der er fare for, at det empiriske materiale kommer til at underminere den teori, det blev indsamlet på baggrund af, uden at dette forhold erkendes fuldt ud. Jeg mener, det er nødvendigt for forskningsområdet videre udvikling, at det problematiserer og diskuterer implikationerne af denne diskrepans.

Litteratur

- Barr, Rebecca, Kamil, M. L., Mosenthal, P. og Pearson, P. D. (red.) (1991): *Hand-book of Reading Research*, Vol. II. New York: Longman.
- Barton, David (1992): The emergence of sounds: Parallels between learning to read and learning to speak. I Ferguson, C. A., Menn, L. og Stoel-Gammon, C. (red.) *Phonological Development: Models, research, implications*. Timonium: York Press.
- Barton, David (1994): *Literacy: An introduction to the ecology of written language*. Oxford: Blackwell.
- Bissex, Glenda L. (1980): *Gnys at Wrk: A Child Learns to Write and Read*. Cambridge: Harvard University Press.
- Borstrøm, Ina, Petersen, D. K. og Elbro, C. (1999): *Hvordan kommer børn bedst i gang med at læse? En undersøgelse af læsebogens betydning for den første læseudvikling*. Manuskript, Center for læseforskning, Københavns Universitet.
- Chafe, Wallace L. (1985): Linguistic differences produced by differences between speaking and writing. I D.R. Olson, Torrance, N. og Hildyard, A. (red.) *Literacy, Language, and Learning: The nature and consequences of reading and writing*. New York: Cambridge University Press.
- Christie, James F. (red.) (1991): *Play and early literacy development*. New York: State University of New York Press.
- Clark, Margaret M. (1976): *Young Fluent Readers*. London: Heinemann.
- Clark, Romy og Ivanic (1997): *The politics of writing*. London: Routledge.
- Clay, Marie M. (1967): The reading behaviour of five year old children: A research report. *New Zealand Journal of Educational Studies*, 2, 11-31
- Cope, Bill og Kalantzis, Mary (1993): *The powers of literacy: A genre approach to teaching writing*. London: The Falmer Press.
- Durkin, Dolores (1966): *Children who read early: Two longitudinal studies*. New York: Teachers College Press.
- Dyson, Anne Haas (1982): The Emergence of Visible Language: Interrelationships between drawing and early writing. *Visible Language*, 16, 360-381.
- Dyson, Anne Haas (1993a): From Prop to Mediator: The Changing Role of Written Language in Children's Symbolic Repertoires. I Spodek, B. og Saracho, O.N. (red.): *Language and Literacy in Early Childhood Education*. New York: Teachers College Press.
- Dyson, Anne Haas (1993b): *Social Worlds of Children Learning to Write in an Urban Primary School*. New York: Teachers College Press.
- Dyson, Anne Haas (1997): *Writing superheroes: Contemporary Childhood, popular culture, and classroom literacy*. New York: Teachers College Press.
- Elbro, Carsten (1990): *Differences in Dyslexia. A Study of Reading Strategies and Deficits in a Linguistic Perspective*. København: Munksgaard.
- Elbro, Carsten, Liberg, C., Magnusson, E., Naucélér, K. og Wiggen, G. (red.) (1990): *Læsning og skrivning i sprogvidenskabeligt perspektiv*. Frederikshavn: Dafolo Forlag.
- Elbro, Carsten, Møller, S. & Nielsen, E.M. (1995): Functional reading difficulties in Denmark. A study of adult reading of common texts. *Reading and Writing: An Interdisciplinary Journal* 7, 1-20.

- Ferreiro, Emilia (1996): Luria on Writing: Historical and psychological reconsideration. Indlæg ved *IInd Conference for socio-cultural research 1896-1996, Vygotsky - Piaget*, Université de Genève, 11-15 september 1996.
- Ferreiro, Emilia og Teberosky, Ana (1982): *Literacy before Schooling*. Exeter, New Hampshire: Heinemann.
- Forskningstidsskrift fra Danmarks Lærerhøjskole (1997): Tema: *Læsning og læsevanskeligheder*, 1.1.
- Forskningstidsskrift fra Danmarks Lærerhøjskole (1999): Tema: *Vej ind i skriftkulturen*, 3.3.
- Frost, Jørgen (1997): *Læsepraksis - på teoretisk grundlag*. København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Frost, Jørgen, Sletmo, A. og Tønnessen, F.E. (1997): *Skriften på veggen: Hva skjer med vår leseferdighet?* København: Dansk Psykologisk Forlag.
- Gamby, Gert (1997): Børns opfattelse af læsning ved skolegangens begyndelse. *Forskningstidsskrift fra Danmarks Lærerhøjskole* 1, 1, 25-36.
- Gee, James P. (1996): *Social linguistics and literacies: Ideology in discourse*. London: The Falmer Press.
- Goelman, Hillel, Oberg, A.A. og Smith, F. (red.) (1984): *Awakening to Literacy*. Portsmouth, New Hampshire: Heinemann.
- Hagtvet, Bente Eriksen (1988): *Skriftspråkutvikling gjennom lek*. Oslo: Universitetsforlaget A/S.
- Hagtvet, Bente Eriksen og Pálsdóttir, Herdis (1992): *Lek med språket*. Oslo: Universitetsforlaget A/S.
- Halliday, M.A.K. og Martin, J.R. (1993): *Writing Science: Literacy and discursive power*. London: The Falmer Press.
- Hansen, Elisabeth (1989): *Forældrenes møde med procesorienteret skrivning og tekstbehandling*. Prodata, delrapport. København: Danmarks Lærerhøjskole.
- Hansen, Elisabeth (1991): *Elever og lærere arbejder med procesorienteret skrivning og tekstbehandling. Forløb og erfaringer*. Prodata, delrapport. København: Danmarks Lærerhøjskole.
- Hansen, Elisabeth (1999): Sammenhæng mellem læsning og skrivning. *Forskningstidsskrift fra Danmarks Lærerhøjskole* 3, 3, 11-27.
- Hansen, Vagn Rabøl, Jansen, M., Lau, J. og Robenhagen, O. (red.) (1992): *Tidlige læsere*. København: Danmarks Pædagogiske Institut.
- Harris, Roy (1986): *The Origin of Writing*. London: Duckworth.
- Harris, Roy (1995): *Signs of Writing*. London: Routledge.
- Harris, Theodore L. og Hodges, Richard E. (red.) (1995): *The Literacy Dictionary*. Newark, DE: International Reading Association.
- Heath, Shirley Brice (1983): *Ways With Words*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heilä-Ylikallio, Ria (1994): *Mönster i förskolbarns möte med skriftspråket*. Pedagogiska Fakulteten vid Åbo Akademi.
- Heilä-Ylikallio, Ria (1997): *Vad berättar barnexter? Mönster i texter skrivna av barn i åldern sex och åtta år*. Åbo Akademis Förlag.
- Holmen, Anne og Jørgensen, Jens Normann (red.) (1989): *Skriftsproget og de sproglige mindretalelever*. København: Danmarks Lærerhøjskole.
- Hvidbog fra Fredensborgkonferencen* (1987, 1989, 1991). Frost, Jørgen (red.) Bornholms Amtsentral.

- Håkonsson, Erik (1989): *Lærebogsfri undervisning i læsning*. Licentiatafhandling. Danmarks Lærerhøjskole.
- Håkonsson, Erik (1996): *Indgangen til læsning. Om opbygningen af forudsætninger for en god læseudvikling*. Vejle: Kroghs forlag.
- Ketscher, Lis (1984): *Omkring identifikation af førskolelæsere*. København: Danmarks Pædagogiske Institut.
- Ketscher, Lis (1985): *Mindre børns begreber om skriftsprog*. København: Danmarks Pædagogiske Institut.
- Kihl, Preben (1988): *En skoledrengs staveregler. En undersøgelse af strukturen i og motiverne til 700 stavfejl i 1200 ord stavet af et 7-8 årigt barn i løbet af 2. klasse*. Odense: Odense Universitetsforlag.
- Kjertmann, Kjeld (1994-1995): *Naturlig skriftsprogudvikling*. Selskab for Nordisk Filologi: Årsberetning.
- Kjertmann, Kjeld (1997): Legelæse eller læselege? Den lille forskel med den store virkning. *Forskningstidsskrift fra Danmarks Lærerhøjskole* 1, 1, 11-23.
- Kjertmann, Kjeld (1998): *Skriftsprog og skolestart. En effektundersøgelse i to klasser af sammenhængen mellem førskolepædagogik og læse-skriveudvikling i skolestarten*. Ph.d.-afhandling. Danmarks Lærerhøjskole.
- Kress, Gunther (1997): *Before writing: Rethinking paths to literacy*. London: Routledge.
- Lemke, Jay L. (1995): *Textual Politics: Discourse and Social Dynamics*. London: Taylor & Francis.
- Liberg, Caroline (1993): *Hur barn lär sig läsa och skriva*. Lund: Studentlitteratur.
- Luke, Allan (1996): Genres of Power? Literacy education and the production of capital. I Hasan, Ruqaiya og Williams, Geoff (red.) *Literacy in Society*. London: Longman.
- Luria Alexander R. (1929/1978): The Development of writing in the child. I Cole, M. (red.) *Selected Writings of Luria*. New York: M.E. Sharpe Inc.
- McGee, Lea M. og Purcell-Gates, Victoria (1997): So what's going on in research on emergent literacy? *Reading Research Quarterly*, 32, 3, 310-318.
- Maul, John (1995): *Studier i mulige sammenhænge mellem læsevanskeligheder og rytmisering: En analyse af et »rytmisk-sekventielt« tema i dysleksi*. Ph.d.-afhandling. Aalborg: Danmarks Lærerhøjskole.
- Maul, John (1996): En af læseundervisningens helt store myter: Sammenhængen mellem bogstav og lyd. I *Tidsskrift for sprogpsykologi* 3, 2, 16-32.
- Mitchell, Candace og Weiler, Kathleen (red.) (1991): *Rewriting Literacy: Culture and the discourse of the other*. Westport: Bergin & Garvey.
- Olson, David R. (1994): *The World on Paper*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Olson, David R., Torrance, N. og Hildyard, A. (red.) (1985): *Literacy, Language, and Learning: The nature and consequences of reading and writing*. New York: Cambridge University Press.
- Ongstad, Sigmund (1996): *Hva gjør vi med sjangrene – og de med oss?* Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Perregaard, Bettina (1997): *Forskning og undervisning i skriftsprog: Kritiske studier i forholdet mellem social interaktion, kognitiv udvikling og skriftsproglig kompetence*. Ph.d.-afhandling. Københavns Universitet.

- Perregaard, Bettina (1999): Forskningsmæssige perspektiver i forsøg med undervisning i skriftlig fremstilling. *Skolefag, læring og dannelse, Arbejdsrapporter 15*. Danmarks Lærerhøjskole.
- Pontecorvo, Clotilde (red.) (1997): *Writing Development. An interdisciplinary view*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Ruddell, Robert B. Ruddell, M.R. og Singer, H. (1994): *Theoretical models and processes of reading*, fourth edition. Newark: International Reading Association.
- Smith, Frank (1988): *Understanding reading*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum.
- Söderbergh, Ragnhild (1977/1971): Reading in early childhood: A linguistic study of a preschool child's gradual acquisition of reading ability. Washington D.C.: Georgetown University Press.
- Söderbergh, Ragnhild (1997): Tal och skrift i samspel i den tidiga språkutvecklingen. I Söderbergh, R. (red.) *Från joller til läsning och skrivning*, 264-277. Malmö: Gleerups Förlag.
- Tannen, Deborah (1985): Relative focus on involvement in oral and written discourse. I Olson, D.R., Torrance, N. og Hildyard, A. (red.) *Literacy, Language, and Learning: The nature and consequences of reading and writing*. New York: Cambridge University Press.
- Teale William H. (1978): Positive environments for learning to read: What studies of early readers tell us. *Language Arts*, 55, 922-932.
- Teale William H. (1980): *Early Reading: An annotated bibliography*. Newark, DE: International Reading Association.
- Teale, William H. og Sulzby, Elizabeth (red.) (1986): *Emergent Literacy: Writing and Reading*. Norwood, NJ: Ablex.
- Uhrenholdt, Gorm (1992a): *Læsning i skolen*. Vejle: Kroghs Forlag.
- Uhrenholdt, Gorm (1992b): *Læsning – kvalificerende praksis på forskellige alderstrin*. Vejle: Kroghs Forlag.
- Uhrenholdt, Gorm (1994): *Fra læsning til skriftlig fremstilling*. Vejle: Kroghs Forlag.
- Uhrenholdt, Gorm (1995): *Læsning på tværs*. Vejle: Kroghs Forlag.
- Uhrenholdt, Gorm (1996): *Tidlig skrive/læseudvikling*. Vejle: Kroghs Forlag.
- Vygotsky, Lev Semenovich (1928-1929/1982): Skriftsprogets forhistorie. I Vygotsky, L.S., Leontjev, A.N., Levina, R.E. og Luria, A.R.: *Om barnets psykiske udvikling*. København: Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck.
- Wiggen, Geirr og Elbro, Carsten (red.) (1994): *Språkvitenskapelige beskrivelsesmodeller i studiet av læsning og skrivning*. Oslo: Universitetet i Oslo, Senter for lærerutdanning og skoletjeneste.

Barokken i dansk digtning

En receptionshistorie

Af Torben Jelsbak

Le temps de la réhabilitation semble venu: notre âge
éclectique et anxieux s'ouvre lentement à la beauté
du baroque; tout une zone de l'art et de la poésie,
plongée jusqu'ici dans la pénombre remonte au jour.

(Jean Rousset: *Circé et le Paon*, 1953)

Barokken, barokforskningen og dens bevægelser

Barokken er på mange måder litteraturvidenskabens enfant terrible. Som epokal betegnelse refererer den til en periode i de europæiske litteraturer (o. 1570-1750), som eftertiden af forskellige grunde altid har haft svært ved at forholde sig sagligt til. Hidsig afstandtagen og hed inklination er de periodiske ekstremer i receptionen af barokken, som i sig selv formentlig udgør det bedste eksempel på terminologisk instabilitet i litteraturvidenskaben.¹

Begrebet om barok udgår fra begrebet om renæssance. Allerede det sene 18. århundredes nyklassicistiske kunstvidenskab har barok som samlende prügelnabe-udtryk for forskellige unoder i efterrenæssancearkitektur og post-rafaelisk maleri: grandiositet, affektion, unatur. Samme anker retter geni-tidens poetik mod retorikken og den retoriske renæssance-poesi, hvis kombination af lærdom og håndværk ikke harmonerer med en ny tids idealer for en ren og umiddelbar poesi uden formål og interesse. Nyklassicisme og geni-æstetik er de væsentlige smagsingredienser i romantikkens store frembringelse, litteraturhistorien, der i løbet af det 19. århundrede ophæver de kritiske domme til institutionelle sandheder. Herfra stammer billedet af europæisk senrenæssance som kunstleri, intellektuel forstillelse og unaturlig retorik: engelsk euphuisme, spansk gongorisme, italiensk marinisme, fransk præciøseri og germansk svulst er de nationale anomalier, som i det tidlige 20. århundrede samles i en europæisk symfoni under betegnelsen barok.

Undervejs indtræder det vi kunne kalde den nietzscheanske vending i barok-receptionen. Mest lavmælt og som en kontinuerlig proces i kunstvidenskaben, hvor Basel- og Wienerskolernes kunsthistorikere² arbejder sig frem til en opfattelse af det barokke som immanent tendens i det klassiske og ser overgangen som en lovmæssig form-udklækning – i og med Heinrich Wölfflins *Kunstgeschichtliche Grundbegriffe* (1915) mere eller mindre metoden i disciplinen stilhistorie. Mere højtråbende og med epokal hammer hos filologen Nietzsche, der i en tidlig skitse, *Über Barockstile* (1879),³ i sit obligate opgør med geni-tidens natur-illusioner gør det barokke til princip for al kunst ud fra det velkendte argument, at der ikke gives nogen sprogets uretoriske naturlighed, at kunst altid allerede beror på retorik.⁴

Denne barok-receptionens Nietzsche opdages dog først senere, hvorimod den dionysiske Nietzsche spiller en vis rolle i det veritable baroksværmeri i 1920'ernes tyske syntese-forskning, hvor hele civilisationshistorien rekapituleres i barokkens spejl.⁵ E.R. Curtius reagerer på både det terminologiske misbrug og selve rehabilitationen, når han i *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter* (1948) foreslår barok erstattet af manierisme, atter med behørig distance til, hvad han i en helt tredje terminologi ikke viger tilbage for at kalde entartet.⁶

Efterkrigstiden markerer en art ny saglighed i den litterære barokforskning, der langt om længe har nået et punkt, hvor stillingtagen ikke kommer før læsning og karakteristik. I tysk forskning samles trådene i et nyt litterært barok-begreb, der har det nietzscheanske perspektiv indarbejdet, og barok-litteraturen læses nu i lyset af nytilegnet klassisk retorik,⁷ udvidet med bl.a. emblematik.⁸ Endelig har en hermeneutisk evaluering af litteraturvidenskabens lyrik-begreb ført til et opgør med en tradition, hvis opfattelse af lyrisk kvalitet som lig med personlig intensitet har sin væsentlige normative baggrund i romantikkens oplevelses-æstetik; resultatet er en »okkasionalitets-æstetik«, der forsøger at læse den forkætrede lejlighedspoesi og overhovedet barokkens ikke-subjektive udtryk i deres egen ret.⁹

Barokken og barok-forskningen har nu tilsyneladende overstået pubertetsstadiet og fundet vej ind i hjertet af om ikke den vestlige kanon, så i hvert fald den almindelige litteraturhistoriske bevidsthed.

Barokken i dansk digtning. Kanon og poetik

Barokken i Danmark er først og fremmest en del af den modersmålsbevægelse, som med udgangspunkt i Italien og siden Frankrig fører til opdagelsen af, at *lingua vulgari* kan anvendes til andet end vulgære formål; da opstår digtningen på nationalsprogene, og latinsk middelalder bliver til europæisk renæssance. Det er ved indgangen til det 17. århundrede, at Danmark er moden til at træde ind i dette moderne europæiske fællesskab. En interesse for rigsmålet er vakt og skærpes af mere lokale, pragmatiske krav såvel som honnøtte ambitioner: en lutheransk kirke med et behov for en salmesang, der kan bringe lidt mere musik ind i menigheden, og ønsker på højeste (verdslige) sted om at se de store europæiske kunst-genrer repræsenteret på dansk. Resultaterne er de velkendte: nye salmeparafraaser efter europæisk mønster, en metrisk reform: accentprincip og alternationslov, nye versmåle, omfattende prosodisk og metrisk litteratur efter de tyske barok-skolers eksempel og endelig nok en gendigtning: Du Bartas' skabelsesepos, Arrebos *Hexaëmeron* fra 1630'erne. Portalen til den danske barok.

Dette er begyndelsen. Men hvornår begynder receptionen af barokken? Det gør den så at sige *in situ*. Kilderne er samtidens fortællinger, hyldestdigte, litterære satirer og teori. Takket være tidens hang til processer og iscenesættelser: ceremonier, hyldestråb, kroninger og rettergange, bliver der løbende målt og vejret, og takket være en samtidig encyklopædisk glæde ved at registrere, navnlig navngive fænomener, bliver dommene afsagt præcist og med et klassisk vokabulars pondus. Vel skal litteraturhistorikeren bevæbne sig med en vis blaserthed over for nok en fortællers panegyriske udnævnelse af den seneste digterspire til lokal Homerus eller Pindarus, men de centrale af periodens domme over sig selv har ikke desto mindre vist sig konsistente – dvs. ækvivalente med eftertidens. Arrebos *Hexaëmeron* er i kraft af Hans Mikkelsen Ravn i *Ex Rhythmologia Danica* (1649)¹⁰ udnævnt til hovedværk allerede inden sin udgivelse i 1661, hvor ingen af *Anhangets* 50 siders ærevers behøver være i tvivl om, at dansk poesi i mere end én forstand har fået sit skabelsesepos.

Flemming Conrad har fremholdt kontinuiteten og det videre forløb i denne det 17. århundredes kanon-dannelse.¹¹ Dels i den metriske litteratur, fra Ravn og Søren Poulsen Gotlænder Judichærs *Synopsis Prosodiæ Danicæ* (1650) og *Prosodia Danica* (1671) over Peder Syvs *Nogle Betænkninger om det Cimbriske Sprog* (1663) og *Den Danske Sprog-Kunst* (1685) til Henrik Gerners *Epitome Philologiæ Danicæ* (1690); dels og

parallelt hermed i de omtalte rettergange på vers, fra *Hexaëmeron*-æreversene (1661) over Poul Pedersen Philedors fortale til *Don Pedro af Granada* fra 1690'erne til Tøger Reenberg's *Forsamling paa Parnasso* (o. 1696) og *Ars Poetica* (o. 1701) samt Jørgen Sorterups satire *Cacoethes Carminificum* (1701). Gennem dette forløb formår periodens smagsdommere at destillere en litterær offentlighed af digtere så talrige som fluer i september ned til trekløveret: »Triumviri Poetarum Danicorum«: Arrebo-Kingo-Bording¹² – en kanon, der lige siden har været selve legemliggørelsen af begrebet om dansk litterær barok i dens forskellige faser og toner, med Arrebo som den første, Kingo som den store fuldfører og Bording som det lette sidespor. Samme triumviri danner en art prisme for receptionshistorien.

Såvidt kanonen og kanonen over kanonen, der ikke indbyder til diskussion, men tværtimod antyder sin bredde og konsensuskabende funktion ved at have både tyskerskole-clever (Opitz eller Harsdörffer alias Syv, Hoffmannswaldau alias Philedor) og nyklassicister (Boileau alias Reenberg) som grundlæggere. Spørgsmålet er nu, hvad de samme tekster kundgør af æstetiske principper og stilistiske præferencer bag om den kanoniske enighed. På hvilket grundlag funderes kanonen, hvad er dens poetik?

Som titlerne antyder, er det 17. århundredes teoretiske interesse for litteratur sproglig og vice versa. Det gælder, som hos Judichær med en vigtig term, udviklingen af et »reen oc siirlig Danske«¹³ og dette nye sirlige sprogs centrale form: det metrisk regulerede vers. Periodens metrikker og prosodier forløber som elementære ordninger af sprogets og versets råstof og ytrer ikke meget om specifikt poetik. Men en række gennemgående temaer lader sig sammenfatte.

1. Om nogen filosofisk poetik er der begribeligvis ikke tale. Det filosofiske islæt begrænser sig til yderst sparsomme erklæringer om poesisens prima causa, det klassiske spørgsmål om inspiration og den rette dosering af ingenium og studium, af guddommelig furore og håndværksmæssig kunnen, med referencer til Platons *Ion* og Horats. Og det, der siges, er de rene almindeligheder, som snarere udtrykker principløshed end nogen barok position i spørgsmålet. Gerner udtrykker i *Epitome Philologiae Danicae* hele århundredets syn på sagen: »Denne Verse-Konst kaldis vel en Konst/ men er ey allene en Konst/ men fornemmeligen Naturens besynderlig Gave/ En Gave bepryded oc æred af Konsten. Oc en Konst forbedred ved Øvelsen«. ¹⁴ Således helgarderet kan synspunktet ik-

ke strammes meget til uden at føre til prægnante modsigelser, som når det med en typisk gernersk kiasme hedder om de bedste poeter, at »de kand icke skrive naar de vil/ mend de skal skrive naar de kand« (sst.); her er teoretikeren på linie med en senere tids geni-poetik, men ikke med sin egen tids vigtigste verdslige genre, lejlighedsdigtet.

2. Den historiske bevidsthed er en væsentlig komponent i den ny kunstpoesis selvforståelse. Almindeligt udbredt er Judichærs begreb om en litteraturhistorie i 3 faser:¹⁵ den »gamle«, dvs. skjaldenes allitterationsdigtning og runepoesien, som omtales med respekt; den »gemene« og kunstløse nedgangsperiode med folkeviser og salmesang, der hverken gav agt på rim eller stavelsestal; og endelig digtningens genrejsning i og med den »Kunstriige/ fuldkomne/ oc ny Maade« (s. 133). Tolerancen over for den ældre litteratur varierer, Ravn har eksempelvis betydelig bedre øre for den end Judichær, men periodiseringen er konstant og dermed den klare bevidsthed om nutiden som en art renaissance. Den repeteres (af Ravn) i anledning af *Hexaëmeron*¹⁶ og genfindes i Syvs *Betenkninger* (1663).

3. Fundamentet for den nye poetik er metrikken. I den tidlige fase (Judichær) gælder bestræbelsen på et sirligt sprog i alt væsentligt den metriske regulering i og med alternationsloven. Siden bliver smagen mere differentieret, og hos Ravn (1649) samles en god del af interessen om den nye poesis ypperste former, de »heroiske« verssmål, herunder alexandrineren, hvor hovedpersonen er Arrebo og eksemplet *Hexaëmeron*.¹⁷ Barokkens anden prominente nyhed, Bording-strofen, optræder i Bordings bidrag til *Hexaëmeron*-udgaven, hvor den udgør et frisk korrektiv til de øvrige æredigtes heroiske metra, der forsøger at hylde Arrebo ved at overgå ham. 4-fods jamben akkompagnerer her desuden hyldest-*Anhangets* eneste kritisk-pessimistiske suk, da Bording begræder, at digtekunsten siden Arrebo er blevet »saa tung oc slet«. ¹⁸ Men Bordings lette alternativ må man imidlertid kigge langt efter i den samtidige teori. I Syvs *Betenkninger*¹⁹ er målet et harmonisk vers, der trods den metriske stilisering kan forekomme læseren »let og uden umage giord« (s. 194), men denne bestræbelse ender ikke i nogen invitation til 4-fodsjamben. Idealet er umiskendeligt arreboisk: cæsuren er »en stoor siirat« og alexandrineren det »fornemste Vers« (s. 195, 199). Syvs normative synspunkt peger frem mod Kingo, der konsoliderer alexandrineren som barokkens hovedvers.

4. Stilen bliver den nye poesis afgørende skridt ud over den metriske reform. Syvs afsnit »Om Poeteri hoos de Cimbrer« rummer i sin koncise gennemgang af formproblemer i den aktuelle poesi markeringer, der be-

fæster ham som barok-stilens teoretiske fortalere og forvaltere af sirlighedens ideal. »Her skal skyes ufine oord/ elder og høfligen beskrives« (s. 196), udvælges »bekvemme og fyndige tillægsoord« (s. 197) og »anvendes flid paa gode Poetiske beskrivelser efter fremmede Poeters maneer« (sst.) – hedder det helt på linie med det frugtbringende forbillede, Opitz. Ny og mere interessant er derimod følgende lille hymne til omskrivningen, som afslører Syvs andet forlæg, Nürnberger-poetikerens Harsdörffer:²⁰

Et Vers siires og herligen af lignelser. Man forundrer sig ikke over en arm paldted betler/ men over hans billede/ om det af en good mester er treffet. Lignelser ere tidt mere angenemme end tingesterne selve; dog at de ikke ere aldt for gemeene/ tvungne eller bruges for tidt; at de komme overeens med Personer/ steder og anden omstændighed. (s. 198-99).

Nürnberger-skolens »Alles zum Nutzen« er her omplantede i den klareste formulering af l'art pour l'art i dansk barok, endda med konkret stilistisk brugsvejledning og et æstetisk eksempel, der kan være interessant at sammenholde med Kingos *De Fattige udj Odense Hospital* (1683/84), hvor netop arme betlere behøver præcis ornamentering for at vække kongelig forundring.²¹ Om et andet prominent stilfænomen, kompositummet, hedder det, at det bør omgås »i måde«; men heller ikke her ligger der nogen henstilling til stilistisk moderation à la evt. en Bordings facile pen. Syvs eksempel blandt Arrebos »mange vel-sammensatte oord«: »Dend krigs-blood-tørstig Mars« (s. 196) afslører tværtimod, at denne »måde« snarere indebærer et fornyet carte blanche til sirat i den arreboske variant; og også her går stafetten til Kingo, hvem Syv allerede i *Sprogkunsten* (1685) har som »den Ædle og fornemste Danske Poet«.²²

Når denne skitse til det 17. århundredes poetik som annonceret har kørt Bording ud på et sidespor, betyder det så meget som at hans lette stil og metriske indsats ikke nyder samtidens teoretiske bevågenhed; hvad f.eks. Gerner i 1690 forstår ved »en kort Stil oc fyndig«²³ er snarere skarpsindige kiasmer og sofismer end noget på nogen måde bordingsk. De teoretiske positioner aftegner derimod konturerne af en hovedlinie i dansk barok: Hos Arrebo henter Syv den afgørende normative eksemplifikation til et program for en tysk inspireret sirlig poesi på alexandrinere med omskrivningen som den poetiske kerne og epitheta ornans og komposita

som prægnanteste syntaktiske stilbærere; yderligere tysk inspiration flyder til, men Kingo virkeliggør dette program og danner skole i den religiøse poesi. Denne skole sætter sig manifest igennem med Vinterparten af *Danmarks og Norges Kirkers Forordnede Psalmebog* (1689) og fremprovokerer receptionshistoriens første dramatiske sammentræf. Selve trakasserierne omkring »hudefletningen« af Kingos bog er velbelyste²⁴ og falder ved deres vilkårlige blanding af hof-intrige og boghandlerspekulation uden for emnet her, hvor vi alene vil opholde os ved det principielt æstetiske i Kingo-modstanden, som den artikulerer sig i den kongelige forordning af 1696. Striden står tydeligvis om det stilistiske niveau, når det forordnes en ny redaktion at undgå »alle nyligen indførte Psalmer, som enten af Indhold eller Stiil kan synes ubequemme til gemeene og eenfoldige Christnes Andagt at opvække« og være uden »nogen unyttig Forandring, efter verdslig Veltalenheds Regler, eller Poesi«. ²⁵ Ud af den oprindelige metriske harmoniserings-bestræbelse er kommet en digtning, som er i splid med samme reforms pragmatiske sigte.

Sideløbende med dette danner Bordings facile pen og lette jamber skole i lejlighedsdigtningen, hvilket med denne genres teoretisk prekære status in mente nok allerede forklarer, at disse inventioner ikke nyder den teoretiske receptions bevågenhed. At også Bording ikke desto mindre nyder anerkendelse in situ, kan bl.a. aflæses af Ole Borchs *Dissertatio I-VII de poëtis* (1681), et tidligt forsøg i genren *The Western Canon*, der fremhæver ham som den danske poet, der ved sin »Colorit og Kraft« ²⁶ sikrede den nye poesi en større udbredelse. Men positionen på Parnas er endnu ganske perifer og kanoniseringen først en senere tillivelse, som savner rygdækning i den danske højbarok ved slutningen af århundredet. Paradoksalt nok er det faktisk Philedor, hvis kolorit og kraft må siges at være af anden karat, der i sin fortale fra en gang i 1690'erne finder det nødvendigt at slå til lyd for, at Bordings »reentlydendes« vers sikres fra »Forglemmelsens Mørke«. ²⁷

Bording og rokoko: barokken i Holbergs tidsalder

Fra århundredeskiftet og den overgang, der litteraturhistorisk gerne ses som solnedgangen for den tyske dominans og begyndelsen på en ny gallsk æra, tager denne bevægelse fart. Det sker typisk nok i og med en række litterære programskrifter og satirer efter fransk mønster, der til-

lemper koncis ésprit og kritik til lun og let middelmådighed og dermed konverterer fransk klassicisme til dens danske modus, bedre kendt som Holbergs tidsalder.

Den vigtigste skikkelse i denne overgang er Tøger Reenberg, der i drømmefiktionen *Forsamling paa Parnasso* (o. 1696)²⁸ holder rettergang over aspiranter til det ledige sæde på det litterære parnas efter den nu allerede svagt fossile »Aröboc, vor Mose-Tolk« (vers. 177). Forlægget er Boileau, men idealet, der i inspirationens fravær anræbes med et apostrofisk »enseigne-moi«, er Bording (vers. 1-2, 125), som satiren samtidig hylder med sine korte jambiske vers. På trods af et nådeløst revu af bjergets poeter er teksten dog fattig på egentlige principielle markeringer, men det er kendetegnende, at Kingo slutteligt kun forbeholdent indsættes i det ledige sæde; i en tekst-variant endda med et interessant kritisk hug for salmebogs-moderniseringen, hvor Reenberg i polemikkens hede spontant ønsker sig helt tilbage til tiden før den metriske reform.²⁹

I hovedværket *Ars Poetica* (o. 1701)³⁰ fortsætter rettergangen med henblik på samme tomme sæde, nu som en pars pro toto for en generel krise-tilstand i poesien, og det står klart, at Reenberg selv har et program for udfyldning af tomrummet. Dette program, som er frit kalkeret efter Boileau, har som vigtigste nyhed en stilistisk ny-orientering:

Vor Stil maa være jevn og slet,
Og stedse bør at blive
Sig liig; men rettet efter det,
hvorom vi Verset skrive.
En ziirlig Skik, med Fynd og Klem,
hvor alle Parter falde
Udi sin Orden angenem,
Proportion vi kalde (s. 4)

Reenbergs klassicisme med fynd og klem melder sig som nyt stil-ideal for fortsættelsen af den »sirlige« bestræbelse fra Judichær, og det er interessant at følge ordvalget, som punkt for punkt modsvarer temaerne i Syvs poetik og fører til et sigende lille sammenstød mellem den germaniske arv og det nye lys fra Boileau: det gælder fortsat om at gøre tingene angenehme; blot er Syvs frie ornatus nu tydeligvis underlagt proportionens aptum: en tidlig formulering af den franske genrelære på dansk. For dette nyvundne blik for større helheder og proportioner tager samtidens digtning sig alt andet end passende ud: »Endeel vi finde plaged er / Med

særlige Capritzer (..) Forkaste det, som er gemeent (..) Udspidse Hiernen, tvinge Ord« (bl.a. i 3-dobbelte sammenknibninger! s. 23); de fremkomne »Oplæste Gloser« er sikre symptomer på »En Geist, der ingensteds har hjem / Og alt for flygtig Hierne« (s. 25). Sådan forløber den principielle kritik af barok-poesien mellem detail-iagttagelser af afvigelser fra det naturlige sprog (omskrivninger, komposita mv.) og en generel patologisering af den digter, der står bag. Hvem der konkret er syg, står hen, da Reenbergs kritik bortset fra nærmest rituelle hak til lejlighedsdigtningen forbliver uadresseret. Men det står klart ud fra de principielle anker, at kritikken teoretisk er et opgør med Arrebo-Kingo-linien i dansk barok. Dette finder dog en yderst moderat udgang, da *Ars Poetica* henimod slutningen i god ro og orden opstiller det kendte trekløver, nu dog i kritisk belysning som digtere, der naturligvis kan fejle, og som den moderne poet, udstyret med både »Geist« og fantasi (s. 57), derfor ikke kan tage som normative eksempler.

Tilsvarende er forløbet i Jørgen Sorterups satire »Verse-mager-epidemien«, *Cacoethes Carminificum* (1701).³¹ Her er kritikken mindre principiel, men samtidig mere eksplicit. Dens hastige revy af ca. 70 navngivne poeter kan være svær at holde rede på, men som Flemming Conrad har vist, er tendensen en privilegering af det lette og gammelagtige på bekostning af det højbarokke.³² Og facit er som nævnt ovenfor det obligate *Triumviri Poetarum Danicorum* – »de Fornemmeste blant alle Poeter i Danmark« (s. 741), idet Sorterup endda går i rette med Reenberg for at »med Magt støde Bording need af Parnasso« (s. 734). Denne – i lyset af Reenbergs hele indsats – noget besynderlige beskyldning kan dårligt udlægges anderledes end som et led i en kamp om ophavsretten til Bording, som det er blevet moderne at være i stue med for en satiriker af det tidlige 18. århundrede. Samme smagsændring, der for Ejnar Thomsen udgør »et tidligt varsel på barokkens overgang til rokoko«,³³ manifesterer sig i den moderne versmæcen Frederik Rostgaards samtidige interesse for Bording som udgivelsesprojekt; en interesse, der noget senere i øvrigt fører til dansk litteraturs første eksempel på genren Samlede skrifter.

Fra de følgende årtier findes der flere eksempler på både principiel-kritisk og satirisk omgang med barokken. Eneste principielle behandling af kanonen falder dog allerede hos Rostgaard i *Smaa Erindrings-Poster om Danske Vers* (1717),³⁴ hvis normative »lectionem bonorum poematum« for poeter in spe (s. 55) inkluderer Kingo, men ikke Arrebo. Helten er naturligvis Bording, »hvis lige Danmark aldrig saae for hans Tid, og vel

neppeligen skal faae at see efter hannem.« (s. 54). Principielt-poetisk advarer Rostgaard mod at sætte ordene på skruer for en højtflyvende tankeskyld (s. 63), og han har et vågent kritisk øje til lignelsers og allegoriens hyppige afarter, »acyrologiæ eller catachreses« (sst.), og andre udtryk, som er »contra principia physica« (s. 66). Endelig fraråder han at »smidde nye Ord, eller at gjøre nye Composita og Decomposita«, før man har nået den fornødne modenhed – dvs. er i stand til at bedømme, »om Kingo med sine Compositis har fortient en deiligere Lauream Apollineam end Bording med sin jævne danske Stil« (s. 63).

Med denne dialogiske åbenhed med hensyn til Kingos eksempel peger Rostgaard mere tilbage end umiddelbart frem. I de følgende årtier forsvinder Kingo ud af billedet og danner f.eks. ikke mål for de satiriske barok-karikaturer hos Christian Falster og Frederik Horn fra 1730'erne, der – hvad litteraturhistorikeren godt kan beklage³⁵ – overhovedet ikke tager sigte på barokkens ypperste frembringelser, men begrænser sig til lejlighedsdigtningens små formater. Prioriteringer som disse, der var implicitte allerede i Reenberg's og Sorterups paradoksale konsolidering af en kanon, som var ude af trit med deres principper og øvrige domme over samtiden, er kendetegnende for barok-receptionen henimod århundredets midte. Den franske smag er ikke i tvivl, når det angår principiel eller satirisk kritik af barok, men vakler betydeligt mere, når talen falder på barokken: mester Arrebo, som ikke længere rigtig læses, men ikke desto mindre anerkendes som traditionens fader, og Kingo, der ikke kan læses med den ny lette franske stils briller på næsen, men som nyligt afdød digterbisp og doctus poëta i adelsstanden med en Pegasus og 3 stjerner i våbnet er sakrosankt. Tydeligst viser dette sig måske hos Holberg. I sine parodier kommer han omtrent hele vejen rundt om det barokke formsprog (omskrivninger, mytologiske figurer, drastiske sammenligninger, tautologiske tredoblinger, neologismer etc.), men som Ulla Albeck har bemærket,³⁶ går netop de store kingoske antiteser ram forbi. Her går tilsyneladende en vigtig grænse for kritikken hos Holberg, der samtidig i *Dannemarks Riges Historie* (1732-35) med pligtskyldig reverens har Arrebo som »den som allerførst haver skrevet ziirligen i dansk Poesie«. ³⁷ Disse »kanondannelsens hovedkræfter: traditionens og inertiens magt« ³⁸ gør 1700-tallets barok-reception perifer og uden fokus, eneste konstante prægelnabe er lejlighedsdigtningen, som allerede var hjemmelløs i barokkens egen poetik.

En central begivenhed og en art kulmination i denne omkalfatringens fase af receptionshistorien er naturligvis udgivelsen af Bordings *Poetiske*

Skrifter (1735). Det afgørende dokument er her udgiveren Hans Grams kasserede fortale,³⁹ en lang og lærd afhandling i anledning af indsættelsen af Danmarks største digter i det rette sæde. Den giver en radikal løsning af kanon-problemet ved at neutralisere Arrebo som uoriginal »oversætter« og samtidig helt ignorere Kingo og den øvrige barok; resultatet er en lakune af lokalt hukommelsestab midt i den ellers nøgterne og navnerige »mynstring« af hele den europæiske litterære tradition. Tilbage står Bording, original og uberoende af Arrebo i sin »rene og naturlige siirlighed« (s. 220). Han er den danske kunstpoesi i én person, hvorfor det må beklages, at magelighedsgrunde gjorde ham til digter i de små formater på bekostning af de større genrer (s. 221); men selv *Mercurius* viser hans styrke (s. 242). Grams kritiske navigeren mellem (virtuel) storhed og faktiske petitesser lægger sig her i mønsteret fra de forudgående årtiers barok-kritik og satire, som aldrig tog mål efter kanonens problematiske 2/3. I dette lys behøver Kingos skrigende fravær, den diskrete traditions-ikonoklasme, måske ikke nødvendigvis være en tendentiøs fortielse. Den kan lige såvel ses som et tilspidset litteraturhistorisk udtryk for, hvad der læses og navnlig ikke læses i denne fase af det 18. århundrede, rokokoen i dansk barok-reception.

Smagskritikkens og den tidlige litteraturhistories barok

At ikke hele den litterære offentlighed ved midten af det 18. århundrede kan lide af notorisk hukommelsestab, viser dog J.E. Schlegels litterære artikler i *Der Fremde* fra 1745-46,⁴⁰ der normalt regnes for starten på en principiel litterær kritik i Danmark. Her finder man et mindre konjunktur-bestemt, mere uvildigt syn på den danske kunstpoesi fra begyndelsen til nutiden. Nr. XXX rummer en nyskabende og distingveret kritik af Arrebo. Han roses for sin stærke og øjenåbnende metaforik, hvormed han »entdeckt Ähnlichkeit zwischen Dingen, den man nicht eher gewahr wird, als er mit den Fingern darauf weiset, und die man hernach doch richtig findet« (s. 268), mens nogle mindre flatterende træk med den smagende kritikers skråsikre præcision udlægges som tilgivelige udtryk for tiden, »die Kindheit des guten Geschmacks« (s. 269). I nr. XXXVIIf (s. 317-47) indledes en underholdende, fiktiv »Gerichtstag« over dansk digning fra Arrebo til Holberg. Formen er en række symposie-agtige scener, hvor enkelt-værker bogstaveligt genoplives og evalueres i en un-

derfundig detail-kritik med »Poesien«, »Naturen« og de direkte implicerede figurer som agerende stemmer. »Beltet« anklager her Bording for hans hyperbolske brug af hende som billede på gråden i et dødedigt – ledsaget af en ætsende bemærkning til lejlighedspoeten om, at han hellere skulle bekymre sig for menneskers sind end for deres fødsels- og bryllupsdage (s. 223f); en »Trompet« toner frem og lader Kingo høre for hans usikre stilfornemmelse: hans ikke sjældne blanding af »die edelsten Tönen« med simpelt »Nachtwächter-Horn« (s. 325).

Schlegels uhøjtidelige og veloplagte kritik af barokpoesien har, foruden sine eksplicite adressater, en konsekvent tematisk linie. Han har et klart blik for de billedsproglige potentialer (navnlig hos Arrebo), men er nådesløs over for hyperbolik (in casu Bording), da den forbyder sig mod »smagens« sans for knaphed. Hver eneste af hans domme er nøje afmålt genrelærens regler for stil-adskillelse, og helt uden for dette system falder lejlighedsdigtningen som en genre uden teoretisk legitimation eller synderlig værdi. Detail-iagttagelserne og dommene i dette smagstribunale midt i rokokkens Danmark er centrale og får virkningshistorisk stor betydning i kraft af den tidlige litteraturhistorie, der stort set overtager dem alle sammen.

Knud L. Rahbek og Rasmus Nyerups *Bidrag til den danske Digtekunsts Historie* (1801-8) markerer litteraturhistorie-genrens debut i Danmark, for så vidt som den giver en samlet fremstilling af den danske litteratur. Om syntese-byggende historisme er der ikke tale; værket forløber som en kronologisk ordnet række af elegant pointerede, kritiske forfatterportrætter i skifteholdsarbejde mellem bibliografen Nyerup og æsteten Rahbek. Det teoretiske synspunkt er klassicistisk smags-æstetisk med højt til loftet; uden nogen slet skjult dagsorden eller determinerende litteraturpolitisk sigte udfolder kritikken sig interesseløst fra forfatter til forfatter, som alle måles med »smagens« målestok for elegance, korrekthed og knaphed.

Fra dette synspunkt og med denne metode bliver Grams underdisponeringer af Arrebo og Kingo grundigt rettesatte, idet Schlegels kritik indarbejdes. Arrebo er »Vor danske Digtekunsts Fader« (bd. II, s. 286), og spørgsmålet om hans originalitet bør rettelig føres omkring hans »Digteraand eller Digtersprog« (s.285), hvor der ikke er nogen tvivl; intet andet sted, bortset fra Kingo, finder man sammenføjninger som hos ham (sst.).

Indrømmes Arrebo hermed sit, er Bording dog den, der »gjør Epoche i

den danske Poesies Annaler« (bd. III, s. 109). Han er ingenlunde ufejlbarlig, og bl.a. anholder Rahbek hans tendens til snakkesalighed og i øvrigt usikre stilfønmelse (s. 135). Men Bordings hovedindsats i dansk digtning er uangribelig: han har »trukket den Tone og Aands vending der fremfor andre synes os egen« (s. 146): »vor poetiske Nationalcharacter, den spøgende Satires, og den bon hommistiske Jovialitets« (s. 138); synes han i dag glemt, er det blot et udtryk for, at gælden til ham er for stor.

Et princip for kritikken i *Digtekunsten* er således Bordings allestedsnærværelse som den essentielle pioner, ved hvem dansk litteratur og ånd har fundet sig selv. Dette indebærer dog ikke, at der ikke også er plads til Kingo, som tværtimod via Nyerups bio- og bibliografiske afsnit køres frem i al sin adelige og gejstlige pragt som en art Center of the Canon. Rahbeks æstetiske kritik indledes efter bogen med en lang opregning af forbrydelser mod den nye æstetiks regler: stilbrudene og Kingos kedelige evne til at forvandle sine fyrige begyndelser til prosaiske læredigte, hvor dogmatismen kun er som den nødvendigvis måtte være på hans tid (bd. III, s. 252). Men hen imod slutningen har smagsæstetikerens alligevel opdaget noget mere i Kingos åndelige digte:

Det man især hos Kingo finder i Overflod, er deilige gnomiske Vers, der indeholde sand Levevisdom, som oftest foredraget med en Inderlighed, der gjør den høist poetisk (s. 254).

Her finder Rahbek »for meget for sit Hierte, til at kunne gaae i Rette med Ord og Talemaader« (s. 256), og udfaldet er en suspension af smagens direktiver i anledning af Kingo, som »er langt lettere at dadle og mestre, end at opnaae, end sigte overgaa« (s. 260). Med dette je-ne-sais-quoi ender mønstringen i kritikerens indrømmelse af en vigtig inderste grænse for sin egen og den klassicistiske smags-kritiks råderum og autoritet.

Det 19. århundredes næste væsentlige litteraturhistoriske værk, N.M. Petersens *Bidrag til den danske Litteraturs Historie* (1853-61), har i bindet om »det lærde Tidsrum« (1560-1710) viet et kapitel til trekløveret under den kanoniske titel »De største lyriske Digtere«. ⁴¹ Dog er der heller ikke her tale om syntesc-bygning, snarere har kapitlet karakter af en pligtskyldig mønstring af 3 digtere, der af forskellige årsager kalder på særbehandling.

Mest uforbeholden er begejstringen for Arrebo. Det skyldes hans lykkelige tilstand af »naturlig Enfoldighed« (s. 622), der bl.a. afsætter den første naturbetragende digtning på dansk (eksemplet er de norske skil-

derier fra *Hexaëmeron*); frem for alt er han »uden al Bram og Svulst, som hans Efterkommere satte saa megen Priis paa« (sst.).

Blandt disse efterkommere følger nu, med alle stilhistoriens konjunkturer imod sig, Kingo: »Hans Levetid falder ind i en Periode, hvor højt-ravende Svulst var bleven Mode, hvor Hoffmanswaldau og Lohenstein bleve beundrede (..) Denne Tid kjendte hverken Vid eller Smag« (s. 644). Kingo er derfor »ikke en Digter for os« (sst.), men N. M. Petersen er opmærksom på problemet ved at dømme på denne baggrund og forsøger derfor at tænke sig fri af smagens vid for at distingvere det værdifulde i Kingos værk. Dette finder han ligesom Rahbek i det åndelige forfatterskab, hvor nemlig det højtravende stiludtryk har en rimelig resonansbund i »en dybere kristelig Følelse« (s. 637): de åndelige Digte »have et uforgjængeligt Liv i sig, fordi de ere fremgaaede af en stridende og troende Kristens virkelige Liv« (s. 656).

Efter dette højtidelige arntag med Kingo er stemningen ikke til bordingske bagateller. N. M. Petersen omtaler reserveret receptionshistoriens celebre Bording og noterer tørt, at »Denne Digterhæder svinder betydelig ind, naar man af Digteren kræver mere end lette Vers, nogen Begjstring og Vid« (s. 663). Og dette er den ufravigelige fordring i den stofligt accentuerede smags-kritik, hvor ingen bon hommistisk jovialitet kan redde Bording; kun to ting giver ham værdi: hans kærlighed til sproget og hans lethed (s. 664, 665).

I en hurtig sammenligning af kanonens mønstring i de to tidlige faser af litteraturhistoriens historie kan man notere sig forskydningen mellem to nationale variationer af den klassicistiske smags-æstetik med inspiration i Schlegel. De sætter to forskellige normer for barok-receptionen: en Bording-influeret smag for lethed hos Rahbek og en Arrebo-baseret smag for ædel enfold udvidet med »Vid« hos N.M. Petersen. I begge tilfælde stilles en smagsnorm over for udfordringen fra Kingo, hvis svulst er hinsides enhver kategori for det passende, og i begge tilfælde er udfaldet det samme: Kingo integreres – i kraft af sin inderlighed, sin religiøse livsfølelse – på kanten af æstetikken – som Danmarks store religiøse poet. En status, der ubestridt har været hans lige siden.

Hverken hos Rahbek eller N.M. Petersen foregår disse forskydninger inden for nogen samlet litteraturhistorisk ramme. De har endnu karakter af kritiske fortolkninger af forfatterskaber, uden anden ordning end kronologiens og (hos N.M. Petersen på eklatant vis) trekløver-konventionens bestemte rum.

På sporet af renæssancen: komparatistisk barok-reception

Begyndelsen til samlede, syntetiske fortolkninger af barok-poesien falder sammen med en fornyet interesse for den danske digtnings fødsel og wie es eigentlich gewesen sei i anden halvdel af det 19. århundrede. De to væsentlige bidrag til denne rekognoscering af en renæssance i dansk digtning er Gottfred Rodes *Renaissancens tidligste eftervirkning på dansk poetisk litteratur* (1866) og første bind af Julius Paludans *Fremmed Indflydelse paa den danske Nationallitteratur i det 17. og 18. Aarhundrede* (1886). Begge er komparatistisk anlagte: de søger eftervirkninger og indflydelser fra renæssancerne rundt om i Europa på denne modersmålsbevægelses danske gren fra og med Arrebo og den metriske reform.

Rode begrænser sine eftervirkninger til en syntese af det 17. århundredes første halvdel. Dvs. foruden Arrebo, de to »oversættere«, Wichman og Terkelsen, samt de tidlige prosodiske opgørelser af Ravn og Judichær fra 1649 og 1650. Initiatoren er Arrebo. Det er endnu middelalder i dansk poesi, da han med accent-princippet og sine alexandrinere skaber det, der bliver den europæiske renæssances danske formel. *Hexaëmeron* fortjener således at mindes: »midt i den formløse brede, som skyldes grunddigtet og tiden, gemmer det livfulde udbrud af Arrebos eget digtergeni, der til alle tider ville bevare deres skønhed« (s. 74). Samtidig fortolkes imidlertid den metriske reform som et »sørgeligt overgreb« (s. 62) mod det danske sprogs germanske idiomatik og de frie og varierede knittelvers, der måtte lade livet for de metrisk regulerede former; alexandrineren blev direkte skæbnesvanger for dansk litteratur, da den i stedet for det romanske forbilledes dynamik satte 6-fods jambens pedantiske stivhed og en »dræbende kedsommelighed« som »lænkebandt al højere flugt« (s. 73). Arrebos eget digtergeni var godt nok, men navnlig det han gjorde, var forkert. Spørgsmålet om en dansk renæssance må besvares negativt. Den er ikke en naturlig genfødsel, da den ingen (nationale) rødder har, men påføres os udefra som »»en evropæisk nødvendighed«« (s. 51);⁴² en genuin poetisk renæssance finder derimod først sted med Oehlenschläger (s. 63, 111).

Ikke mindre er ambivalensen i Julius Paludans syntese, der omfatter hele århundredet og er det længste, der er viet perioden i nogen fremstilling. For en komparatist i hans vægtsklasse turde den tysk påvirkede renæssan-

cebevægelse være gefundenes Fressen, men allerede fra første side ytrer der sig ikke desto mindre en tvivl og slet skjult lede ved opgaven. Er det overhovedet værd at beskæftige sig med, vil perioden overhovedet kunne interessere nogen. Paludan har sin tvivl og forsøger at antyde problemet ved et idéhistorisk signalement, der munder ud i den totale afstandtagen: »Tidsaanden ligger vor egen fjernt; dens Poesi forekommer os prosaisk, dens Vid aandløst og tvungent; bornert Orthodoxi og stivt Pedanteri ere herskende Træk i Slægten« (s. X). Årsagen til komparatistens aprioriske spleen er som hos Rode: bevægelsen er fra begyndelsen rød-løs, da den forkaster sin egen grundvold, middelalderen og den nordiske oldtid, og den metriske reform er unaturlig, da den henter sine principper og hovedformer fra fremmede sprog og litteraturer. Denne vurdering kan Paludan belægge med regimente efter regimente af galt afmarcherede danske epigoner. Tilbage står blot trekløveret og kalder på nænsommere behandling.

Arrebo som den første og største, hvad angår »en friere og nationalt tillempet Tilegnelse af det fremmede« (s. 161), der hos ham får en »national dansk Klangfarve« (s. 154). Paludan har ligesom N.M. Petersen et godt øje til lokal-farven i de norske partier af *Hexaëmeron*, som viser Arrebos inderste natur under de fremmede gevandter og uheldsvangre alexandrinere. Arrebos tone er inderst inde folkelig (s. 155, 160).

Bording »ikke alene er national i Sprog, men ogsaa i Form og Tanke« (s. 223); han gør sin metriske invention ud fra en »instinctmæssig Følelse af, at dette jævne Versemaal langt bedre end Alexandrineren eller andre endnu kunstigere moderne Rhythmer egner sig til Bærer af den godmodige, ægte danske Humor« (sst.). Her er Paludan helt på linie med Rahbek og kan endda udvide klima-læren til et lille lokalt forsvar for lejligheds poesien: Bording holdt sig til den »letteste og mest dagligdags Poesi«, stræbte ikke »højere end hans Vinger rakte (...) – ogsaa det er jo et ægte nationalt Træk« (s. 225).

Kingo er en original begavelse af højere art, dog »Vistnok (...) ogsaa et Barn af sin Tid og ingenlunde fri for dens Pletter« (s. 267). Hans salmer er efter omstændighederne fuldendte og har »Selverfaringens dybe Klang« (s. 268). »Directe laaner han intet fra Tyskerne i Tanke og Indhold« (s. 269), det er på stilen og udtrykket, at den uheldige tyske indflydelse sætter sig i gennem.

Således navigeres der i 3 digterkarakteristikker og i hele det 17. århundrede. Dommene er ikke nye, men påfaldende intetsigende til et portræt af en litteraturhistorisk bevægelse. Systematisk privilegeres det indre, in-

dividuelle, naturlige eller nationale, på bekostning af dette ydre, omstændighederne, tiden, og resultatet er noget, der ikke kan udgøre en periode i positiv forstand. Metoden er en apologetisk historisme,⁴³ der røgter kanonens enkeltdigtere på baggrund af tidens mangler. Selve valoriseringen umuliggør en syntese, der kan bringe Arrebo, Bording og Kingo på en positiv formel, fordi alt det, der er værd at fremhæve, netop opstår på trods af det, der er fælles. Det folkelige hos Arrebo, det nationale hos Bording og det originale hos Kingo er sådanne indre entiteter, der netop findes og forløses i andre perioder, men her snarere optræder som de undtagelser, der bekræfter, at århundredet i reglen ikke er værd at beskæftige sig med.

Mens Paludan og Rode diagnosticerer den danske renæssance som et rodløst forhavende, et *contradictio in adjecto*, da den ikke har noget at genføde, er accentueringen en noget anden i Vilhelm Andersens afhandling *Den ziirlige Stil* (1892).⁴⁴ Modersmålsproblematikken er her nedtonet til fordel for fænomenet som et intentionelt stiludtryk og generelt europæisk senrenæssance-fænomen. Men dommen er den samme. Renæssance-poesien præges af en »Ufriskhed, der gør den lidet skikket til umiddelbar poetisk Nydelse« (s. 56), og det skyldes særligt dens hang til omskrivningen, hvor udtrykket forholder sig til meningen som gåden til sin løsning. Resultatet er en pedantisk-pyntet stil, som Andersen med bevægelsens egne ord kalder ziirlig, fordi den har devulgariseringen, modstanden mod det simple som impuls. Den opstår rundt omkring i Europa, da den ældre renæssancestil er nået til et så indarbejdet punkt, at den virker trivielt og derfor kalder på nye billeder og sammenligninger: »I Overdrivelserne og Udskejelserne ligger Begyndelsen til Poesiens Emancipation« (s. 62).

Andersen sigter ikke efter syntesen, men fremlægger et sandt Wunderkammer af troper fra Arrebo til samtiden. Hermed viser han en radikalt anden metode til stof-samling og repræsentation af det 17. århundrede end Rode og Paludan. Der ligger samtidig træk af transhistorisk stil-typologi i hans definition af den sirlige stil. Det fremgår klart, da Oehlen-schläger gøres til gennembrudet for den »Oprindelighed«, der vil gøre det sirlige til et »forbigaaende Fænomen« (s. 91), samtidig med at Andersen i sin samtid aner stilens genkomst i symbolismen. Vi ser her konturerne af en stil-typologi, som i det 20. århundrede systematiseres hos E.R. Curtius. Den sirlige stil er Curtius' manierisme: det klassiskes nødvendige og lovmæssige »Entartungsform«.⁴⁵

Trods forskelle i metode og temperament tilhører forsøgene på litteraturhistorisk armtag med det 17. århundrede hos Rode, Paludan og Andersen dog umiskendeligt samme periode i barok-receptionen. De er repræsentative for romantikkens nationalt farvede litteraturhistoriske projekt. De er forankret i geni-æstetikken og afvisende over for enhver tendens i retning af det upersonligt-retoriske, det teknisk lærbare, hele digterskolefænomenet og lejligheds-præget i barokken. Derfor bliver deres periodebegreb defineret negativt ved den mangel på natur, oprindelighed, originalitet, som de kender fra omgivende perioder og genfinder som *dissecta membra* hos de kanoniserede overleverere. Renæssance-syntesen ender blindt, da der fra en national betragtning ikke er tale om nogen, og der udvikles ikke en ny, da bestræbelsen går i just den modsatte retning: at accentuere det resistente, der ikke er perioden, men overskrider den. Et positivt begreb om perioden forudsætter en smags-ændring.

Barok-begrebets inaugurering: dekorativ barok

Indførelsen af barok-begrebet i dansk litteraturvidenskab falder sammen med en sådan smagsændring. Det er dog en mand af den gamle orden, der tidligst indvarsler den terminologiske fornyelse, nemlig Paludan, som i andet bind af *Fremmed Indflydelse* (1913) observerer uheldige reminiscenser af »Barokstil« i Holbergtidens ellers sunde miljø.⁴⁶ Barok anvendes her detail-pejorativt og sætter ikke noget heuristisk modbegreb til den fortabte renæssance, der i stedet endnu er rammen om Paludan-eleven V.J. v. Holstein Rathlous antologi af efter-arrebosk poesi *Dansk Renaissance Digtning* (1914). Samme Rathlou's disputats fra 1917 om Kingos verdslige digtning⁴⁷ bidrager heller ikke til sagen, men praktiserer tværtimod lærerens apologetiske historisme på det intimeste. Den fremlæser en Kingo, som fri for tidens »Affectionsbaciller« (s. 144) »ubestridt bærer prisen mellem de før-Holbergske poeter« (s. 157); så ubestridt at han i alt det væsentlige er original og ganske uberoende af Arrebo, tyskerne og sin samtid, som et »dybt og lidenskabeligt menneske« (s. 164), der har efterladt »menneskelige documenter« på linie med Eleonora Christine (s. 6). Hvis stilen var manden, blev man derimod hurtigt færdig med Kingo, erklærer Rathlou: »Man analyserer ikke en digter ret ved kun at pille med gloser« (s. 153).

Som at opleve et litteraturteoretisk paradigme-skifte er det herefter at

komme til Valdemar Vedels arbejder *Den digteriske Barokstil omkring Aar 1600* (1914)⁴⁸ og *Barokken i italiensk og spansk Aandsliv* (1918). Uden at kende Wölfflin tager Vedel sit udgangspunkt i det maleriske hos Rubens og anbefaler et lignende rent »dekorativt« syn på Shakespearetidens og den begyndende franske klassicismes digtning – dvs. at

se bort fra det reale Indhold, det, som Digtningen egentlig vil meddele, og holde os til Tonen, hvori det siges, Ordene, der vælges, Farven over Fremstillingen, Billederne, der af sig selv melder sig som Tankernes Udtryk (s. 19).

Vedels formulering er receptionshistoriens nøjagtige pendant til Syvs harsdörrferske formulering af l'art pour l'art: hvor sidstnævnte udtrykte en æstetisk strategi for produktiv omgang med virkeligheden, antyder Vedel nu en læse-strategi for adækvat tilgang til produktet. En lignende dekorativ barok-konception bliver revolutionerende i tysk forskning ti år senere med Cysarz, hvis deskriptivt funderede rokokko-barok indstifter en »Neue Sachlichkeit« efter de tidligere ekspressionistisk farvede baroksværmerier.⁴⁹ Hos Vedel er der tale om en genuin og empatisk tilegnelse af barokken gennem et kongenialt temperament:

Fantasiaen overranke og overskygger Virkeligheden med sit Liv. Det er ogsaa dette, at der er en saa levende Følelsesbetoning over alle Forestillinger, saa de uvilkaarligt omformes, forvandles til saadanne Billeder, som kan give Følelsen det stærkest, prægnantest mulige Udtryk; det er et symbolistisk Billedsprog (s.22).

Snarere end en ny saglighed markerer barokkens rigtige premiere i dansk litteraturvidenskab en ny formafføgende sensibilitet, en symbolistisk barok-interesse.

Da Carl S. Petersen og Wilhelm Andersens *Illustreret dansk Litteraturhistorie* i 1926-29 under R. Paulli når til det 17. århundredes kunstpoesi, er barokken med Vedel og Cysarz som referencer gledet ind i dansk litteraturhistoriografi. Her optræder den endda som en kærkommen og bevidst løsning på problemet med den danske renæssance. Petersen bemærker i sin oversigt, at betegnelsen »Renæssancebevægelsen« trænger til en nærmere begrænsning (bd. I s. 493). Det, der kommer til Danmark med Arrebo, er senrenæssancen, som i norden i al væsentligt er en »Efterlig-

ning af fremmede Forbilleder« (s. 494); først i århundredets anden halvdel findes en original digtning på modersmålet. Arrebo er altså for tidligt ude, det metriske reformarbejde koster ham simpelthen læseligheden i nutiden, for hvem *Hexaëmeron* er en »lukket bog« (s. 509). Men hans anstrengelser var nødvendige og viser sig frugtbare i netop det 17. århundredes anden halvdel, som nu samles under betegnelsen »Barokpoesi og gryende Klassik« (s. 914ff).

Skønt syntesen indebærer Arrebos exit, betoner Paulli kontinuiteten i perioden. Barokken sorterer under senrenæssancen som samlende kulturfænomen, hvor den dekorativt indtager plads som rent æstetisk fænomen, som kunstretning og stil (s. 936). Barokke er først og fremmest Bording og Kingo. Bording som den verdslige og Danmarks første professionelle poet, der i kraft af sin »eminente versifikatoriske Færdighed« (s. 927) indarbejder den metriske reform til et punkt af lethed og overlegenhed, hvor enhver stemning kan udtrykkes klart og ukunstlet; han indtager »et lykkeligt Mellems stadium, idet han har smøget den foregaaende Generations Ubehjælpssomhed af sig, uden at den senere Barokstils Vildskud endnu kommer til fuld Udfoldelse« (s. 928). Kingo repræsenterer den religiøse barok og står ved sin »forcerede Udtryksmaade« i pagt med den internationale barok-poesi (s. 945); men hans bemestring af antitesen er »et levende Vidnesbyrd om den store Barokstils Anvendelighed i gejstlig Poesi« (s. 955), og det »ubændige i hans Karakter« harmonerer således fortræffeligt med barokstilen (s. 968).

Dette er protagonisterne, der ikke er så meget i splid med deres tid som hos Rode og Paludan. Privilegeringen af geniet på bekostning af tiden findes endnu i *Illustreret dansk Litteraturhistorie*, men fremstillingen viser samtidig tendenser til at fylde det nye begreb med positiv viden. Sammenhængen i dansk barok bliver klar med Elias Naur, der samler elementer fra Bording og Kingo til det mest typiske barok-udtryk i Danmark, en barokpoesi »af reneste Vand« (s. 976). Hele perioden kan nu sammenfattes i den berømte vækst-metafor: »Vi saa hos Bording Barokkens første Spirer, hos Kingo dens udfoldede Blomster, men hos Naur er det dens overmodne Frugter, der præsenteres i fulde Skaaler« (s. 975). Som et organisk hele munder barokken ud i en højbarok, der som centripetal kraft integrerer marginale eller endog antagonistiske figurer. Sorterup revser således »den Kunstretning, som han i Virkeligheden selv tilhørte« (s. 998), og Reenberg står på skuldrene af Bording: »Vi har da det Særsyn, at den samme Mand, der indvarsler noget nyt, vil kunne betegnes som et stort Stykke af en Epigon« (s. 1003).

De overordnede værdi-forestillinger og hierarkier i *Illustreret dansk Litteraturhistorie* er naturligvis ikke til barokkens fordel. På dette punkt står Paulli endnu i traditionen fra det 19. århundredes litteraturhistoriografi med guldalderen som den forklarende olymp, hvorom fremstillingen struktureres. Det nye og i vores sammenhæng centrale er, at barokken ikke alene bliver døbt; den bliver tillige, under afgivelse af et vis territorium, til en periode, der er defineret i kraft og ikke på trods af det bedste, den indeholder.

Barokken i 30'ernes syntese-forskning

Det efterfølgende årti, 1930'erne, er det helt store i barokforskningen. Erik Lunding besvarer i 1934 en medaljeafhandling om *Tysk Barok og Barokforskning*, hvori han gør boet op efter den tyske litteraturvidenskabs ekspressionistiske højkonjunktur i 20'erne og fremlægger sin egen kulturhistorisk bredt favnende syntese. I 1935, da Københavns Universitet ser sig nødsaget til at udskrive den famøse konkurrence om et professorat i nordisk litteratur, ligger emnet ligefor. Fire aspiranter, Georg Christensen, Emil Frederiksen, Henning Kehler og Ejnar Thomsen, forfatter ansøgning med hver deres syntese af »Barokken i dansk Digtning«. Deres arbejder giver tilsammen et godt indtryk af områdets status og forskningens formåen – på sådan ydre foranledning.

Georg Christensen⁵⁰ afviser den dekorative tilgang og sætter sig for at finde en indre »livsvilje« i barokken (s. 6), men må konstatere, at den danske barok på grund af sine manglende forudsætninger var »en endnu mere stofløs formkunst end i Italien og Spanien« (s. 28). Vedels øre for det barokke formsprog har han ikke:

Dette skjulte mellemed, som er den ægte metafors hemmelighed, hvorved ydre og indre, legemligt og sjæleligt smelter sammen på en måde, der giver forestillingen dybde, klarhed, varme – det kender barokken i virkeligheden ikke (s. 34).

Fremstillingen forløber efter genrer – »det svageste« i barokkens praksis (s. 43), hvor alene Kingo viser originalitet. Dog kan der fra Arrebo til Kingo påvises en central udvikling: »Den følger to linier (..) dels en

kamp for at stemme sproget til udtryk for det store, det ophøjede, det glansfulde og det lidenskabelige – dels en stræben efter at gøre det let og smidigt og i stand til at lege med alle ordets muligheder« (s. 42). I denne afstemning af sproget ligger barokkens bedrift. En egentlig periode i dansk litteratur lader sig kun afgrænse som en »kulmination og kumulation af sproglige virkemidler«, og en sådan »kvantitetsforskel« er ikke relevant i åndsvidenskaben (s. 106). Christensen lader i stedet syntesen ende holistisk med ansatser i den ny situation, som enevældens konsolidering og det religiøse livs radikalisering indstifter fra ca. 1670. Under den synsvinkel kulminerer barokken under Christian V og er først helt forbi, »når også den højere poesi bæres af iagttagelse og indre oplevelse, og digtningen bliver udtryk for den individuelle personlighed« (s. 108), dvs. i og med Ewald.

At fremlæse en indre livsvilje bag barokkens ekscesser er ligeledes bestræbelsen hos Emil Frederiksen.⁵¹ Hans syntese er udførligt bygget op omkring det religiøse og sociale liv. Barok er absolutisme og navnlig modreformation, hvilket indebærer »Genoprettelsen af Systematikken og Organisationen i den religiøse Verden og Agitationen for praktisk religiøst Liv« (s. 21). Fænomenet er generelt europæisk, men får sin udformning i Danmark omkring midten af 1650'erne, hvor en stærk gejstlig og verdslig centralisering er baggrunden for statsreligionens barokke forening af luthersk virkelighedstrang og selvfjendskab, livsbegær og pønitense (s. 98). Modreformationen har Kingo som absolut protagonist og pars pro toto: »Intet viser bedre end Kingos Salmedigtning, at Barokken er mere end en Stiltype« (s. 93). Fra Kingo udgår tre linier i dansk barok: en religiøs (Naur), en heroisk (Sorterup) og en folkelig (fra Sehested til Sorterup) »med stærk sproglig og glose-materialistisk Interesse« (s. 118). Det er inidlertid denne digtnings egentlige indsats at pege frem mod og levere genstanden for Holbergs parodier, hvorimod Kingos »religiøst-nationale Begejstring« (s. 178) bliver en afgørende positiv inspiration for Grundtvig. Den religiøse Kingo giver overhovedet som den eneste noget at tænke over: Sjungekorene er i sig selv »en afgjort Hindring for en negativ Opfattelse af dansk Baroklitteratur eller en kun historisk Betragtning af den« (s. 180).

Henning Kehlers⁵² syntese tangerer en sådan »kun historisk« betragtning, der lægger lige stor afstand til de umiddelbare foregængeres dekorative smag og det 19. århundredes national-romantiske afsmag for ba-

rokken. Tonen over for foregængerne er overhovedet polemisk, men i særlig grad når det gælder Paullis autonome barokstil, som Kehler afviser som en illusion. Stilen står tværtimod i et determineret og funktionelt forhold til tiden:

den religiøse Ortodoksis overmætte og samvittighedsskrantne Tid, den absolutistiske Enevældes »heroiske« Tid, bag hvis drapperede og udsmykkede Facade en ny, borgerlig Elite erobrer en Forrangsstilling i Samfundet (s. 221).

Kehlers barok er modsat Frederiksens verdsligt accentueret, hvilket indebærer et bemærkelsesværdigt stofvalg, hvor netop lejlighedspoesien kommer til sin ret og fylder mere end Kingos salmer. Digtingen grupperes og gennemgås efter »motiv« (dvs. tendens), »funktion« og »genre«, mens et afsnit om stilen ligger som appendiks sidst i afhandlingen. Her afvises det antitetiske og sirlige som samlende betegnelser for barok i modsætning til renaissance, og Kehler påviser i stedet hos Kingo dels en naturalistisk barok i smagen for det kødelige og effekt-skabende og dels en distanceret heroisk barok med resonansbund i absolutismens forestillinger om »Jordeguden« (s. 220). Barokkens ekscesser får på den måde »en æstetisk Værdi ved at blive sat i Forbindelse med Tidsalderens Motiver, den poetiske Funktionalisme og dens overlagte hensigtsmæssige Stilbestræbelser« (s. 223). Barokken både fornøjer og gavner – politisk var den »Liberalismens nødvendige, ja uundværlige Forudsætning, Forskolø og Springbræt« (s. 222).

Trods åbenlyse forskelle i accentuering er synteserne hos Christensen, Frederiksen og Kehler alle domineret af en intention om at forankre og kontekstualisere barokken, spacialt ekstra-litterært til religion og samfund, såvel som temporalt i forhold til efterliggende perioder (Christensen til Ewald, Frederiksen til Grundtvig, Kehler til liberalismen). Feltets fjerde deltager, Ejnar Thomsen, går den anden vej og begriber barokken sui generis i forlængelse af Vedel og Paulli. Han vinder »barokprofessoratet«, og hans syntese, *Barokken i dansk digtning*, er endnu i dag standardværket om perioden.

Thomsen omtaler i sin indledning den »meget nærliggende fristelse« til at fremvise den danske barokpoesi som et »stilistisk raritetskabinet og til at udsondre periodens vitterlig stedsegyldige værdier fra barokpræget«

(s. 4-5). Såvel Andersens barokke Wunderkammer som Paludans apologetiske historisme frister, men han forpligter sig – »Selv med fare for at få det mindre morsomt« – til at tage barokstilen alvorligt »som adækvat med et dybtbundende og historisk nødvendigt stykke åndsvirkelighed« (s. 5). Fremstillingen er genreinddelt, men den samlende og kompositoriske idé er en dansk barok i 3 faser:

Præbarok (1630-70) er *Hexaëmeron* og den »æstetisk-kritiske uskyldstilstand« (s. 197), som artikulerer sig i spændingen mellem »moderne mentalitet« og »antikt seletøj« (sst.) og i »verbalismen«: ordfryden, ordrusen og henrykkelsen over modersmålets potentialer (s. 199). Arrebo er den monumentale repræsentant, mens præbarokken også findes i en bagatelliserende variant i de verdslige, små formater (Bording og Terkelsen).

Højbarok (1670-1700) er sproglig sikkerhed og selvstændighed i forhold til antikke forbilleder; en »modernistisk frigørelse« (s. 204), der lader sammensatte og disharmoniske stemninger komme til udtryk, idet den privatiserende tendens fra Bording omsættes i ikke-bagatel-agtige former (s. 132). Det er Kingo, hvis religiøse radikalisering fra gammel-luthersk optimisme til bodskristen antitetisk livsfølelse er en nøgle til at forstå perioden, der sideløbende finder et verdsligt lokal-farvet, »barbarisk« udtryk (s. 202) hos Schested og Philedor.

Senbarokken (1700ff) indvarsles af Reenberg, som Thomsen, modsat Paulli, accentuerer som uafhængig og »blottet for enhver dulgt imponerthed« for barokken (s. 205): han repræsenterer den livsfølelsens af-dæmpning, som bringer Bording i høj kurs og Kingo under kritik. Herefter er barok mere et spørgsmål om enkelt-poeters individuelle særheder end om nogen fælles bevægelse (s. 206).

Dette er i grove træk Thomsens modernistisk accentuerede barok-syntese i dens egen indre historik. Komponenterne er de velkendte, metrisk reform og retorisk stil, samt en tredje, som ikke er set før, nemlig moderne mentalitet. Dynamikken og kausaliteten i syntesen ligger i to centrale fænomener, der tillige forklarer de to store »tavsheder« i barokken, respektivt Arrebos totale mellem psalterparafrasen og *Hexaëmeron* (s. 50) og Kingos relative mellem sjungekorene (s. 132): 1) bevægelsen fra »tro-skyldig tingsrealisme til forfaren verbalidealisme« (s. 50), som den artikulerer sig i en stigende tendens til dyrkelse af ordet for ordets skyld; og 2) bevægelsen fra »selvfølgelig ligevægt« til »antitetisk spænding« (sst.), som den centralt ses i Kingos omsadling fra tautologier og parallelismer til antitiser.⁵³

Thomsen foretager her den lovede mediering mellem stil og livsfølelse. Men han forholder sig klogeligt mere tilbageholdende med hensyn til at dømme mellem årsag og virkning: »Det skal ikke her principielt drøftes, om livsfølelsen er det primære og kunstformen det sekundære eller omvendt, om – med andre ord – den nye livsfølelse fremkalder den nye kunstform eller den nye kunstform den nye livsfølelse. Spørgsmålet er jo ingenlunde så ligetil, som det straks kunne synes« (s.50). Synspunktet er dialektisk og strammes til i den centrale Kingo-læsning:

med al tillid til og respekt for dybden af Kingos individuelle tros- og anfægtelsesliv må vi dog have lov til at gøre opmærksom på, at den »tvefødt« bodskristendoms skarpe skel mellem gud og verden svarer langt bedre til den udprægede barokstils antitetiske karakter end den mere »enfødte« gammellutherske kristendoms positive livsfornemmelse og altså digterisk må have budt Kingo en taknemmeligere opgave (s. 129).

Interferensen i Thomsens syntese tangerer her hjertet af *The Center of the Canon*: den åndelige kraft-poet Kingo, hvis stilistiske ekscesser receptionshistorien fra Rahbek til Paludan kun under store vanskeligheder fandt legitimation for i furoren, den selverfærede, lidenskabelige religiøsitet. Thomsen vender blasfemisk bøtten og lader spørgsmålet stå åbent, om ikke furoren ligesåvel kunne tænkes at være et derivat af stil-ekscessen, om med andre ord selverfaringens *prima causa* ikke blot er en signifiant for, ja det barokke. Denne modernistiske Kingo er selvsagt en bombe under hele traditionens Kingo, og netop på dette punkt har senere tiders Kingo-læsere nok følt sig bedre tilpas med traditionen end med standardværket om dansk barok.

Klassicistisk barok

Med Billeskov Jansens *Danmarks Digttekunsts* første bind (1944) bliver Thomsens barok-syntese indarbejdet i en dansk litteraturhistorie på et klassicistisk grundlag. Med Arrebo og den metriske reform får de »nationalhumanistiske Digtterskoler« en dansk filial, der i 3 faser indarbejder de 3 aspekter af det fælles europæiske program: versifikation, stil og genrer (s. 65). Det nye er i forhold til Thomsen, at genren ikke blot leverer frem-

stillingens komposition, men også gøres til den poetiske udviklings endepunkt. Herved transcenderes den hidtidige ramme, og barokken bliver integreret i en større bevægelse, der kulminerer i det 18. århundrede.

»Barokken er for vor Digtning en teknisk Skole, hvis første Klasse væsentlig omfattede Metrikken, og hvis næste Klasse tog sig med særlig Omhu af Stilen. I Tidligbarokken vækkes Viljen til Kunst, og i Højbarokken nærmer man sig stadig mere til l'art pour l'art« (s. 72), siger Billeskov helt på linie med Thomsen. Men i tværsnittet over barokken, hvor stiludtrykkene gennemgås og grupperes i stilistikkens troper og figurer, afvises den germanske syntese af højbarok og antitese. I implicit polemik fremfører Billeskov, at antitesen er en figur blandt mange; man bør ikke »overdrive Modsætningsspillet Betydning og gøre den til Barokpoesiens eller endog Baroksindets Grundformel« (s. 76). Snarere er der tale om en generel stilistisk overdrivelse: »Det er Barokstilens Svaghed, at den er saa stærk« (s. 77); endnu i højbarokken mangler kontrollen med »alle Digterværkets Dimensioner«, dvs. genrebevidstheden er fraværende og kommer først til udtryk hos Reenberg (s. 65), der udgør præklassicismen, forberedelsen til Holberg. Barokkens »tekniske skole« er med andre ord også klassicismens skole og det metriske og stilistiske nybrud en naturlig propædeutik til skolens 3.G: genrens implementering i dansk litteratur:

Vi vandt i det 17. Aarhundrede Bevidsthed om Stilens Skønhedsværdier, men først i det 18. Evnen til at bygge et Digterværk op efter arkitektoniske Love. Med Holberg, Tullin og Ewald erhverver vor Digtekunst Struktur (s. 230)

Billeskov gør her ved sine forgængere i barok-forskningen, hvad Reenberg gjorde ved barokken. Hans syntese overbyder og integrerer Paullis spæde narration og Thomsens modernistisk accentuerede cyklus ved at lade disse konvergere med en anden og større, nemlig klassicismens. Hermed bliver barokken integreret som et nødvendig led i en større fortælling om tilblivelsen af den danske nationalånd, som er rundet og jævnet af Holberg, og med oprettelsen af denne nationale digterskole med ét overordnet mål kan Billeskov samtidig ignorere de teoretisk og internationalt synlige, dybereliggende forskelle mellem det andet og det tredje trin i dette danske digtergymnasium. – Et nationalt kompromis, der får den danske litteraturhistorie til at ligne den franske, hvis stærke klassicistiske akademi-tradition længe gjorde det til et spørgsmål for historio-grafien, om Frankrig overhovedet havde haft en barok.⁵⁴

Efterkrigstidens barok-forskning

Det vidner nok om historiens ynde for symmetri og lette anakronismer, at klassicisten Billeskov foreløbig slutter den cirkel, som indirekte igangsattes af Boileau i kanondannelsens tidligste fase. Barokken har fået anvist sin montre i det museale digtergalleri, og der er lagt låg på mellemkrigsårenes sværmerier. Situationen kan ligne den efter Reenberg; er barok-receptionen nu gået over i rokoko?

I den første efterkrigstid bliver barokforskningen filologisk. Det bliver tilsyneladende prominente barok-interessenters utaknemmelige skæbne at udgive baroklitteratur, som ingen læser. Ihvertfald har editionshistorien bragt samlede udgaver af Arrebo (1965-84), Kingo (1939-75) og Bordings digte (1984-86) samt repræsentative uddrag af en række mindre forfatterskaber til en litterær offentlighed, der parallelt gennem flere generationer mere eller mindre synes at have ignoreret barokkens eksistens. En undtagelse er Vagn Lundgaard Simonsens disputats *Kildekritiske studier i Anders Arrebos forfatterskab* (1955), der gør den poetiske mentor mindre polyhistorisk faretruende og ligefrem familiær med eftertiden, når den frygtede lærdom viser sig opløselig i en nærmest komedieagtig studerekammer-scene med et naturhistorisk standardværk og nogle videnskabelige lærebøger på bordet og et verdenskort i skuffen. Men derudover er ingen blevet doktorer på at lade nyt lys løbe gennem det barokke prisme. Erik Sønderholm har gjort perioden som sådan mere nærværende med sin disputats om Jacob Worm, der fører den satiriske ésprit bag om 1700.⁵⁵ Der er blevet disputeret på Judichærs forhold til renæssancen,⁵⁶ men ikke på Ravns til de frugtbringende eller Syvs til Nürnbergerne.

Hvad barokkens udgivere tænkte, ved vi kun lidt om. Indledninger og efterskrifter står konstant i rehabilitationsåndens præliminære tegn. Erik Sønderholm fremlægger tanker om en monografi om begge barokkens to digterskoler og stil-idealer i indledningen til *Dansk Barok I* (1969), men ender med i 1971 at offentliggøre Thomsens konkurrenceafhandling i tidssvarende malerisk indpakning af Per Kirkeby. Munksgaards initiativer fra 1970'erne resulterer i en række udgaver af stærkt varierende kvalitet,⁵⁷ fremhæves bør dog Peter Brasks perspektivrige nyfortolkning (1973) af Elias Naurs senbarokke hovedværk *Golgotha paa Parnasso* i lyset af engelsk prædikestil og Bachs oratorier.⁵⁸ Ellers er det ikke meget, der kundgøres i de ledsagende ord til udgivelserne, skønt ingen bliver så direkte lakoniske som Niels Simonsen (1982),

hvis udvalg af verdslig barok-digtning har et forord, der begynder og slutter: »Hensigten har været at rehabilitere den verdslige barok-poesi«. ⁵⁹

Efterkrigstiden er også en krise i litteraturhistoriografiens annaler, så barokken modtager ikke meget lys fra den kant. *Dansk Litteraturhistorie* (1983)⁶⁰ genoptager den brede kontekstualisering fra Kehlers ukendte arbejde, men tager samtidig konsekvensen af barokkens uklare referenceforhold og opererer slet ikke med den. Den redaktionelle linie dikterer »enevælde«, »reformpoesi« og »salmedigtning« som mere uforpligtende kapiteltitler, mens forfatteren Peer E. Sørensen har barok som morfologisk epitet med 44 registerhenvisninger. Det bærende synspunkt er en art mimesis bag den nye kunstpoesi. Den metriske reform svarer til magtens centralisering, men bevægelsens aristokratiske formkultur er i Danmark uden de »samfundsmæssige, politiske og kulturelle forudsætninger« (s. 107), hvorimod de retoriske former i lejligheds poesien har »baggrund i tidens livsforhold« (s. 292). Overhovedet står lejligheds poesien godt til den sociologiske optik, som har opdaget okkasionalitetens trang til samfundsrepræsentation: den verdslige digtning i perioden er »lejlighedsdigtning – samfundets lejlighed og ikke personens« (s. 313). Lejligheds poesien er sociologisk, og Sørensen har desuden næse for de frigørende og subversive potentialer i de mere kropslige genrer (s. 297ff). Det er først og fremmest en litteraturhistorisk rehabilitering af Niels Simonsens verdslige barok, der er værkets mest opsigtsvækkende nyhed, hvorimod synet på hovedbarokken er mere traditionelt. Kingos udvikling (s. 321ff) går fra fasttømret struktur og harmoniserende stilfigurer til antitesen, hvor bevægelsen kulminerer i »den moderne kunstpoesis mest raffinerede kompositionsprincipper« (s. 332). Vi er tilbage hos Thomsen: Sørensens barok er ikke nogen andenklasse i Billeskovs tekniske skole.

Et andet større litteraturhistorisk projekt, udgående fra miljøet omkring Aage Henriksen, begynder behændigt sin og individets tidsregning i præ-romantikken med organismetænkningen som en art genesis,⁶¹ mens et senere bidrag siger 1700 og i en ekskurs berører Kingo som pietismens forskole.⁶² Den manglende interesse for barokken i dette miljø er formentlig det klareste udtryk for oplevelses-æstetikens indflydelse i dansk litteraturvidenskab. Flere generationer af litterater har øjensynligt haft svært ved for alvor at finde poetisk værdi i en digtning, der ikke rummer udbrud af eksistentiel forklaring og individuation, men langt hen er frembragt serielt og på ydre foranledning. Johan de Mylius' *Anskuel-*

sesformer (1991) ligner at forsøg på at føre oplysningen bag om oplysningen og opdage individet før 1700, og samme bestræbelse synes iøvrigt at rumme ansatser til en middelbar oplevelses-æstetik hos Pål Dahlerup og Povl Schmidt i deres betoning af barokken som »repræsentativ digtning«. ⁶³ Nok er Bordings lidenskab ikke personlig, men den er muligvis kunstnerisk, siger Dahlerup ⁶⁴ i en forsigtig pendant til Thomsens Kingo-kætterier.

Den af dekonstruktionen affødte teoretiske interesse for allegorien i de seneste årtiers litteraturvidenskab har ikke haft nævneværdig betydning for dansk barok-forskning. Barok-interessen fra den kant er i al væsentligt afledt og derfor højst rudimentær, som når f.eks. et oprindeligt perifert værk fra 20'erne om det tyske Trauerspiel pludselig bliver fast referencepunkt i den tekst-teoretiske diskussion. ⁶⁵ En vigtig undtagelse er dog Frederik Stjernfelts refleksioner over allegorien og barok-begrebet, der stoffligt tager afsæt i Reenberg og dennes opgør med barokken. ⁶⁶ Stjernfelts påvisning af Reenbergs semiotiske afhængighed af allegorier er beslægtet med Nietzsches betoning af digtningens retoriske immanens, og konklusionen den samme: at den egentlige modstander i Reenbergs og eftertidens barok-kritik er digtningen selv.

Fortsætter allegorien ikke umiddelbart sin sejrsgang i udforskningen af den danske baroks øvrige rum, kan man derimod tale om en lille emblematiske skole i det seneste årtis forskning. Dels i form af direkte brug af den tyske forsknings kortlagte emblematiske materiale, dels – og i sammenhæng hermed – i form af en metodisk genopdagelse af den klassiske retoriks mere stofflige kategorier, dvs. ikke stilistikkens figurer, men derimod topikkens temaer. Henrik Blicher har rehabiliteret Phileadors berygtede solopgange som emblematiske »illustrationer« af novellens tema, ⁶⁷ mens faktiske emblemer har vist sig ganske frugtbringende i Erik A. Nielsens sonderinger i Arrebo og Kingo. ⁶⁸ *Hexaëmeron* er blevet læst i lyset af genesis-epos-traditionens rige fond af topoi, ⁶⁹ mens det er blevet en anvendt tilgang til Kingo at lade læsningens tema anslå i og med en klassisk topos som f.eks. tiden og livets ubestandighed. ⁷⁰

Det kunne dermed synes som om vore dages barok-forskning primært orienterer sig mod de åndelige storværker, mens Bordings facile og privatiserende linie atter frister en i bedste fald privat tilværelse. Men samtidig går den første egentlige barok-relaterede monografi siden Sønderholm, Sebastian Olden-Jørgensens *Poesi og politik* (1996), netop uforfærdet i clinch med barokkens eget enfant terrible, lejlighedsposien,

hvilket naturligt også bringer bordingske faciliteter frem til offentlig be-
skuelse. Og hvad den nærmeste fremtid angår, synes Pil Dahlerups pe-
riodiserings-overvejelser⁷¹ med deres revitalisering og -lancering af en
dansk renaissance at love Bording mere end en birolle i den kommende
litteraturhistorie.

At underordne disse spredte indsatser under nogen fælles etikette ville
naturligvis være barokt i ordets egentligste betydning. Men det forekom-
mer rimeligt i receptionshistoriens lys at pege på de træk, der tilsammen
giver bredden i den nyeste forskning. Et tiår har bragt substantielle de-
tailbehandlinger af Reenberg, Philedor, Kingo, Arrebo samt lejligheds-
poesi: noget tilsvarende opbud må man faktisk tilbage til 1930'erne for at
finde – og nu altså con amore! Dertil forekommer bidragenes tilegnelse
af den internationale forsknings metoder saglig – ikke apriori indstillet
på at udråde modreformation eller opdage postmoderne monader i dansk
1600-tal, men primært interesseret i, hvad der er operationelt til ny og
fortsat læsning af baroklitteratur. Hvilket tillige afspejles i selve den stof-
lige synsvidde: at barokken læses bredt og nogenlunde utendentøst,
uden noget dominerende litteraturpolitisk sigte, som indebærer overeks-
poneringer af nogle og eksklusion af andre i kanonen. Receptionen lever,
i hvert fald med jævnt lys i hele det barokke prisme.

Noter

1. Se René Welleks omfangsrige bibliografiske opsats »The Concept of Baroque in Literary Scholarship« (1946/62), i: *Concepts of Criticism*, New Haven, 1969, s. 69ff; – en aktuel antologi angiver den referentielle bredde i de senere års anvendelse af begrebet: Carsten Juhl og Else Marie Bukdahl (red.): *Puissance du Baroque*, Paris 1996.
2. De afgørende forarbejder er Jacob Burckhardts *Der Cicerone* (1855, *Gesamtausgabe* 1929-34, bd. III) samt Heinrich Wölfflins *Renaissance und Barock* (1888) og *Die klassische Kunst* (1899).
3. Trykt i Nietzsches *Werke*, Karl Schlechta-udgaven, München, 1954-60, bd. 3, s. 76ff.
4. De forskellige facetter i Nietzsches barok-interesse er kongenialt fremløst af Wilfried Barner i »Nietzsches literarischer Barockbegriff«, i: *Der literarische Barockbegriff*, red. Barner, Darmstadt, 1975, s. 568ff.
5. Herom findes en dansk monografi: Erik Lunding: *Tysk barok og barokforskning* (1934), Kbh. 1938; samt en ajourføring: »Stand und Aufgaben der deutschen Barockforschung«, i: *Orbis Litterarum* 8 (1950), s. 27ff.

6. *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, Bern, 1948, Kap. 15, §1, s. 275.
7. Wilfried Barner: *Barockrhetorik*, Tübingen, 1970.
8. Albrecht Schöne: *Emblematik und Drama im Zeitalter des Barock*, München, 1964; – standardværket og det fælles reference-punkt for den emblematiske barok-forskning er *Emblemata. Handbuch zur Sinnbildkunst des XVI. und XVII. Jahrhunderts*, red. Arthur Henkel og Albrecht Schöne, Stuttgart, 1967.
9. Jf. Wulf Segebrecht: *Das Gelegenheitsgedicht. Ein Beitrag zur Geschichte und Poetik der deutschen Lyrik*, Stuttgart, 1977, s. 52ff.
10. *Ex Rhythmologia Danica* §5, *Danske Metrikere* I, s. 294f; passagen optræder også blandt æreversene i *Hexaëmeron*: Anders Arrebo, *Samlede Skrifter* I, s. 17f.
11. »Den litterære kanondannelse i Danmark før 1700«, i: Flemming Lundgreen-Nielsen mfl. (red.): *Orl. Sprog oc artige Dict. Festskrift til Poul Lindegård Hjorth*, Kbh. 1997, s. 507ff, særligt s. 519ff.
12. Op.cit. s. 528.
13. *Synopsis/Prosodia, Danske Metrikere* II, s. 18ff/135ff.
14. *Epitome* Cap. VIII, *Danske Grammatikere* III, s. 295.
15. *Prosodia, Danske Metrikere* II, s. 107ff.
16. Arrebo: *Samlede Skrifter* I, s. 22ff.
17. *Ex Rhythmologia* § 5-6, *Danske Metrikere* I, s. 273ff.
18. Arrebo: *Samlede Skrifter* I, s. 40.
19. Der henvises til udgaven in extenso i *Danske Grammatikere* I.
20. Smf. G. P. Harsdörffer: *Poetischer Trichter* (II. 1648), Darmstadt 1969, s. 49.
21. Jf. allerede titlen på Niels Dalgaards og Marita Akhøj Nielsens opsats i *Danske Studier* 1996, s. 38ff: »Knoglebrud og kongerøgelse«, hvis oxymoronske sammenstilling ganske godt angiver forholdet mellem stof og form (elocutio: ornatus) i barokkens poetik.
22. *Danske Grammatikere* III, s. 218.
23. *Epitome* Cap. VII, *Danske Grammatikere* III, s. 290; se i øvrigt E. Thomsens eksempler i *Barokken*, s. 62.
24. Se Erik Norman Svendsen: »Kingos Salmebog«, *Kirkehistoriske Samlinger*, 7. række, VI, 1967, s. 352ff.
25. Citeret efter Paludan: *Fremmed Indflydelse* I, s. 277.
26. Citeret efter Rahbek/Nyerup: *Digtekunsten* IV, s. xxii.
27. *Don Pedroffortale* først trykt 1724; her citeret efter Georg Christensens udgave, Kbh. 1937, s. 14-15.
28. Først trykt 1725; der citeres fra *Dansk Barokdigting* I-II, v. Erik Sønderholm.
29. Kingos adgang til Parnasso betinges af, at han lover: »Ej Psalmebog at skrive; / Men at den forige, som før, / Skal uforandret blive.« (*Dansk Barokdigting* II: kommentar s. 250). Som Sønderholm gør opmærksom på, synes Reenberg her helt på linie med 1690'ernes modstandere af Kingos modernistiske salmebog.
30. Først trykt 1742 i *Samling Af smukke Danske Vers Og Miscellanea* I, v. B.W. Luxdorph, hvortil henvises.
31. Trykt i *Samling Af smukke Danske Vers Og Miscellanea*, X, hvortil henvises.

32. Conrad 1997 op.cit. s. 527f.
33. *Barokken*, s. 69.
34. Trykt i *Minerva* juli 1790, III s. 2ff, hvortil henvises.
35. Således Ejnar Thomsen ud fra et litteraturhistorisk »nemhedssyn«, *Barokken* s. 67.
36. »Dansk Barok og Holberg«, i: *Acta Philologica Scandinavica* XI (1936-37), s. 174ff.
37. Citeret efter Rahbek/Nyerup: *Digtekunsten* II, s. 210.
38. Conrad 1997 op.cit. s. 528.
39. Udgivet af E. Sønderholm i *Fund og forskning i det Kongelige Biblioteks samlinger* XXVII, 1984-85, s. 181ff, hvortil henvises.
40. Trykt i J.F. Schlegels *Werke*, 1770, bd. 5, hvortil henvises.
41. Bd. III, 2. Hefte, 1856, hvortil henvises.
42. Rode anvender her et almindeligt brugt politisk slagord fra dansk samfundsdebat mellem 1850 og 1864. En tak til Flemming Lundgreen-Nielsen for lokaliserings af denne intertekst, der føjer en ekstra facet til ambivalensen i Rodes syn på den danske poesis vanskelige fødsel.
43. Fænomenet er navngivet i Flemming Conrad: *Smagen og det nationale*, Kbh. 1996, s. 77f og inspireret af René Wellek: *The Rise of English Literary History*, North Carolina. 1941, s. 139, 198.
44. Trykt i *Danske Studier*, Kbh. 1893, s. 54ff, hvortil henvises.
45. E.R. Curtius: *Europäische Literatur* Kap. 15, §1, s. 275.
46. *Fremmed Indflydelse* II, s. 249 (om Wadskier), 424 (Stub), 482 (Schandrup, Tychonius m.fl.). En tak til Flemming Conrad for at have gjort mig opmærksom på denne formentlig første brug af barok-terminen i dansk litteraturvidenskab.
47. *Om Thomas Kingo. Nogle studier over hans poetiske skrifter*, Kbh. 1917, hvortil henvises.
48. Trykt i *Edda* 1914, hvortil henvises.
49. Herbert Cysarz: »Vom Geist des deutschen Literatur-Barocks« (1923), i: *Barner: Der Literarische Barockbegriff* s. 72ff; – se herom Lunding: *Tysk barok*, s. 33ff.
50. *Barokken i dansk Digtning*, manuskript, 1935, hvortil henvises.
51. *Barokken i dansk Digtning*, manuskript, 1935, hvortil henvises.
52. *Barokken i dansk Digtning*, manuskript, 1935, hvortil henvises.
53. Det bør bemærkes, at Thomsen her adopterer en berømt tanke fra 20'ernes tyske syntese-forskning, nemlig Arthur Hübschers »Barock als Gestaltung antitetischen Lebengefühls«, i: *Euphorion* bd. 24 (1922), s. 517ff; if. Lunding: *Tysk Barok*, s. 22 »overordentlig typisk for expressionistisk orienteret litteraturforskning«.
54. Jf. Claude-Gilbert Dubois: *Le baroque en Europe et en France*, Paris, 1995; fortolkningen er her den modsatte af Billeskovs: klassicismen var blot den europæiske baroks specifik franske form.
55. *Jakob Worm. En politisk satiriker i det syttende århundrede*, Kbh. 1971; = kommentarbind III i Jakob Worms skrifter (1966-94).
56. Erik Dal: *Judichær. Hans værk og hans kilder*, 1960 = kommentarbind II A i *Danske Metrikere*.

57. Se Aage Kabells kritisk-filologiske recension i *Danske Studier* 1975, s. 117ff.
58. »Efterskrift«, i: Filias E. Naur: *Golgotha paa Parnasso*, v. Peter Brask, Kbh. 1973, II, s. 181ff.
59. Niels Simonsen (red.): *Verdslig barok. En antologi 1667-1756*, Kbh. 1982, s. 11.
60. Bd. 3: 1620-1746: *Stænderkultur og enevælde*, hvortil henvises.
61. Aage Henriksen: »Om litteraturhistoric«, i: *Kritik* 7 (1968), s. 135ff; *Den erindrende faun*, Kbh. 1968; »Skitse til forord«, i: *Kritik* 17 (1971), s. 87ff; *Ideologihistorie* 1-4 (1975ff).
62. Jette Lundbo Levy, Klaus P. Mortensen og Erik A. Nielsen: *Litteraturhistorier*, Kbh. 1994, s. 42f.
63. Pål Dahlerup: »Renaissanceteori og renaissancetekst«, i: Thomas Bredsdorff og Hauberg Mortensen (red.): *Hindsgavl Rapport*, Odense 1995, s. 27ff, særligt s. 51; – do.: »Lykkesangeren Kingo«, i: Johs. Nørregaard Frandsen (red.): *Lys og blade*, Odense 1995, s. 19ff, særligt s. 33; – Povl Schmidt: »Lykkens livsalige blændværk: Thomas Kingo: Sange og digte«, i: Schmidt m.fl. (red.): *Læsninger i dansk litteratur*, Odense 1998, s. 143ff, 328 n3.
64. *Hindsgavl Rapport*, s. 52.
65. Walter Benjamin: *Ursprung des deutschen Trauerspiels*, Berlin, 1928; dekonstruktionens Benjamin-reception indvarsles af Paul de Man: »The Rhetoric of Temporality« (oprindeligt trykt i: Charles Singleton red. *Interpretation*, Baltimore, 1969), hvori også findes de berømte refleksioner over allegorien versus symbolet.
66. »Opblæste Gloscer merkes let. Overvejelser over barok-begrebet omkring Tøger Reenbergs *Ars Poetica*«, i: *Danske Studier* 1988, s. 44ff.
67. »»Og Soel gik op paa tydsk« – om Poul Pedersen Philedors Kierligheds Endrings og Undrings Speil«, i: *Danske Studier* 1989, s. 69ff.
68. »Dyrenes betydning: Anders Arrebo's muntre teologi«, i: Niels H. Brønnum m.fl. (red.): *Kamp må der til*, Hadsten 1997, s. 11ff; – do.: »Forfængelighedernes forfængelighed«, i: *Spring* 10/1996, s. 131ff.
69. Erik A. Nielsen: »Lyst-forundret. Anders Arrebo: Hexaëmeron«, i: Schmidt m.fl. (red.): *Læsninger i dansk litteratur*, s. 111ff.
70. Således f.eks. Johan de Mylius: *Anskuelsesformer*, Odense 1991, s. 15ff; – Erik A. Nielsen i *Spring* s. 131f; – Povl Schmidt i *Læsninger i dansk litteratur*, s. 143f.
71. *Hindsgavl Rapport*, s. 38ff.

Litteratur

- Andersen, Vilhelm: *Danske Studier*. København 1893.
- Anders Arrebo: *Samlede Skrifter* I-V. København 1965-84.
- Billeskov Jansen, F.J.: *Danmarks Digtekunst* I. København 1944.
- Christensen, Georg: *Barokken i dansk Digting*, København 1935, ms. KB I 10473 4°.

- Dansk Barokdigtning I-II, v. Erik Sønderholm. København 1969-71.
- Danske Grammatikere fra Midten af det syttende til Midten af det attende Aarhundrede I-VI, v. Henrik Bertelsen. København 1915-29.
- Danske Metrikere I-II, v. Arthur Arnholtz, Erik Dal og Aage Kabell. København 1953-60.
- Frederiksen, Emil: *Barokken i dansk Digtning*. København 1935, ms. KB. I 10473/100 4".
- Hougaard, Jens mfl. (red.): *Dansk litteraturhistorie* 3. København 1983.
- Kehler, Henning: *Barokken i dansk Digtning*. København 1935, ms. KB. I 10743/300 2".
- Nyerup, Rasmus og Knud Lyhne Rahbek: *Bidrag til den danske Digtekunsts Historie* I-III. København 1801-08.
- Paludan, Julius: *Fremmed Indflydelse paa den danske Nationallitteratur i det 17. og 18. Aarhundrede* I-II. København 1887-1913.
- Petersen, Carl S.: *Illustreret dansk Litteraturhistorie* I. København 1926-29.
- Petersen, N. M.: *Bidrag til den danske Litteraturs Historie* III, København 1855-56.
- Rode, Gottfred: *Renaissancens tidligste Eftervirkning på dansk poetisk Literatur*. København 1866.
- Rostgaard, Frederik: Smaa Erindrings-Poster om Danske Vers (1717), i: *Minerva* 1790, III.
- Sanling Af smukke Danske Vers Og Miscellanea* I-X, v. B.W. Luxdorph. København 1742.
- Schlegel, Johan Elias: *Werke*, bd. 5. Leipzig 1770.
- Thomsen, Fjnar: *Barokken i dansk digtning*. (1935), København 1971.
- Vedel, Valdemar: Den digteriske Barokstil omkring Aar 1600, i: *Edda* 1914.

Nærværende arbejde udspringer af nogle kurser afholdt ved Institut for Nordisk Filologi ved Københavns Universitet, hvor det i forskellige faser har været lagt frem og været genstand for diskussion. Tak til Flemming Conrad og Henrik Blicher for inspiration og mange konstruktive kommentarer.

Den ydre skønhed og den indre

En ny fortolkning af Ambrosius Stubs digt
Du deylig Rosen-Knop

Af Erik Sjøberg

Af den fynske digter Ambrosius Stub (1705-1758) kender vi i dag 124 digte i forskellige genrer – fra lange sørgedigte til korte epigrammer, fra lystige drikkeviser til religiøse digte. Og det er ikke udelukket, at der vil blive fundet endnu flere i fremtiden. Kun få af digtene blev trykt i Stubs egen levetid. Andre har måttet påtage sig arbejdet med at indsamle, ordne og udgive digtene. I dag findes der en hel række udgaver af Ambrosius Stubs digte.

Den første udgave så dagens lys i 1771, og for dens udgivelse stod den sjællandske præst T.S. Heiberg. Samlingen, der bar titlen »Arier og andre Poetiske Stykker af Ambrosius Stub«, indeholdt 42 digte. Med denne udgivelse blev der for første gang skabt interesse for Stubs digtning i en bredere offentlighed.

I 1780 fulgte digterens søn, Christian Stub, dette eksempel ved at udgive, hvad han kaldte »Andet, rettede og forøgede Oplag«, en samling bestående af 67 af faderens digte og småvers. Da salget af denne bog gik godt, udsendte Christian Stub to år senere et »Anhang til Ambrosii Stubs Poetiske Tanker«.

Først et par generationer senere, 1848-52, udkom der en ny udgave af Stubs samlede digte, besørget af den flittige Stubforsker Frederik Barfod. I hans udgave nåede antallet af digte op på 95. Udgifvereren forsynede digtene med noter og præsenterede Stub og hans digtning i en udførlig, 92 sider lang »Indledning«. I årene 1878 og 1879 udsendte Barfod to nye udgaver af Stubs samlede digte, dog uden den lange indledning.

I nyere tid er der udkommet to udgaver af de samlede digte: Henning Fonsmarks billigbogsudgave i 1961 og Erik Kromans tobinds-udgave, »Ambrosius Stubs Digte« – den hidtil bedste og fyldigste – i 1972. Sidstnævnte samling rummer 124 digte.

I det følgende vil jeg først kaste et blik på omtalen af Stubs digtning i litteraturen, især på kommentarerne til Du deylig Rosen-Knop. Derefter vil jeg gøre rede for og tage stilling til de vigtigste forskningsresultater og i forlængelse heraf foretage en ny analyse og fortolkning af digtet.

Du deylig Rosen-Knop lyder sådan i Erik Kromans version:

1. Du deylig Rosen-Knop!
Lad mig dig ret betragte!
Hver Mand maae dig jo agte,
Naturen har nedlagt
5. Hos dig al Konst og Pragt;
De fiine farved' Blade,
Os i Uvished lade,
Om ey en ziirlig Dragt
Indtager meer end Pragt;
10. De Blade gjør saa mange,
Smaa Labyrinthers Gange,
Og dufte Luften op;
Du deylig Rosen-Knop!

1. Men ak! du visnede,
I gaar saac jeg med Glæde
Dig paa dit Torne-Sæde;
Jeg brød dig af, men see!
5. I Dag du visnede;
Din friske Farve svinder;
Dit matte Rødt mig minder,
Din Herlighed forgaaer;
Din Skiønhed Ende faaer;
10. Naturens Mesterstykke;
Ach, hvor er nu dit Smykke?
I Gaar du blomstrede,
I Dag du visnede.

1. Kom, Phillis! kom og see,
Min Rose paa dig kalder;
Din Skiønhed cengang falder;
Kom, Phillis, kom og see!
5. Betragt dit Billede!
Alt hvad man deyligt finder,
De rosenrøde Kinder,
Den Mund, den Deylighed,
De Øynes Munterhed,

10. Den nette Krop og Hænder,
Som sig hvers Gunst tilvender,
Forgaaer; kom, Phillis! see!
Betragt dit Billede!
1. Een Skiønhed evig staaer,
Som ey for Tiden falder,
Og ey for Aar og Alder;
Men Evigheden naaer,
5. Een Skiønhed evig staaer;
Sec, Phillis! det er Dyden,
Stræb efter den i Tiden!
At og en deylig Aand
Sin Bolig ligne kand;
10. Lev til din Skabers Ære,
I Dyden hans at være!
Naar alting da forgaaer,
Din Skiønhed evig staaer.

I indledningen til sin udgave af Stubs digte skriver Frederik Barfod om Du deylig Rosen-Knop, at digtet »synes os at dufte langt mere af det sydlige Fyen end af det vestlige Jylland«, og heri kan man kun være enig med ham. Blandt Stubs lyriske digte henleder Barfod »fremfor alle« opmærksomheden på Du deylig Rosen-Knop, og i en note gør udgiveren rede for nogle tekstvarianter.¹

I sin afhandling om Ambrosius Stub fra 1898 vurderer Sønderjyllands historiker, A.D. Jørgensen, Stubs digtning højt. Forf. citerer og kommenterer en række digte, deriblandt de to første strofer af »den bekendte sang til rosenknoppen«.²

I 1902 skrev litteraturhistorikeren Julius Paludan om Ambrosius Stubs liv og digtning i 1. udgave af Dansk Biografisk Leksikon. Paludan fremhæver her Stubs »Fantasibegavelse og (hans) den Gang enestaaende friske Naturfølelse (»Rosenknoppen«, som dog skæmmes af uheldige Rim, »Den kjedsom Vinter gik sin Gang«). Nogen egentlig fortolkning af digtet indlader forf. sig ikke på.

Julius Paludans fagfælle, Vilhelm Andersen – »Filolog – Historiker – Digter, Bærer af de ypperste nationale Traditioner – og tillige den sidste klassiske Humanist« (Paul V. Rubow) – tegnede samme år Et Omrids af Skønhedsfølelsens Historie i dansk Digtning.³ I denne afhandling ser

Andersen bl.a. nærmere på Stubs rosenarie og finder i digtets første strofe intet mindre end en hel smagsforandring: digteren har ved at betragte rosen gjort den opdagelse, at det »sirlige«, dvs. det yndefulde, er smukkere end det pragtfulde, det prangende. I sin og Carl S. Petersens danske litteraturhistorie fra 1934 gentager Vilh. Andersen denne fortolkning og vurdering af digtet.⁴ Jeg vil senere vende tilbage til Andersens udlægning af Du deylig Rosen-Knop, som har været grundlæggende for forståelsen af digtet helt op til nutiden.

I 1906 udgav Peter Lauritsen den første folkelige bog om Ambrosius Stub – det første bind i serien »Danske Mænd«.⁵ Den yderst beskedne bog indeholder en kortfattet biografi af Stub og en lille, kommenteret citatsamling af stubske digte, udvalgt med særligt henblik på unge læseses kristelige opdragelse. Du deylig Rosen-Knop nyder her den ære at blive aftrykt i sin helhed – p.g.a. digtets »udmærket gennemførte Anvendelse som Livsmoral«.

Pædagogen og politikeren Herman Trier interesserede sig for Ambrosius Stubs digtning. I 1912 udgav han den smukke, lille bog, »Ambrosius Stub. Udvalgte Digte med Indledning og Noter«. Karakteristisk for Triers beskedenhed er det, at man først på bagsiden af titelbladet finder oplysningen »Ved H. Trier«.

I sin indledning giver Herman Trier et rids af digterens livshistorie og en beskrivelse af Stubs personlighed og det særegne ved hans digtning. Sidst i indledningen omtaler Trier digtenes overlevering og udgivelsen af dem. De udvalgte digte har han »i alt væsentligt« aftrykt efter Frederik Barfods udgave fra 1848-52. Af andre kilder til oplysning om Stubs liv og digtning nævner udgiveren A.D. Jørgensens afhandling fra 1898.

Du deylig Rosen-Knop er i Herman Triers bog trykt »paa Nutidens Maade«, dvs. med den retskrivning, der var gældende i 1912, og også tegnsætningen er moderniseret. Trier mener – ligesom Barfod – at man ikke kan tale om nogen retskrivning i Stubs digte, og han nærer intet ønske om at gøre sin bog til en »strengt videnskabelig Udgave«. I noterne til digtet finder man nogle få ordforklaringer.

Herman Trier opfatter Du deylig Rosen-Knop som et naturligt:

Der er Friskhed i Ambrosius Stubs Naturlæde, og selv om de Digte, i hvilke han besynger Naturen, munder ud i en moralsk Anvendelse af Naturbilledet, saa er det i Virkeligheden dog næppe for dennes Skyld, han har digtet. Aarhundredets Opfattelse af Digtekunsten som en belærende Pegepind har ikke ene i Holbergs Ko-

medier hængt en moraliserende Epilog bag Digterværket og bildt Digteren ind, at han kun har skrevet dette af Hensyn til den nyttige Tendens.

Med denne kommentar (s. 25) rammer Trier ved siden af. Der kan, som det vil fremgå af min analyse af digtet, ikke være tvivl om, at det fremtrædende didaktiske islæt i digtet er andet og mere end en påhængt, moraliserende »epilog«. Digteren har ikke ligget under for den af Trier antydede indbildning, da han skrev digtet om rosenknoppen og Phillis.

Et af de fyrré kapitler af dansk digtekunsts historie i Hans Brix' bog »Danmarks Digtene« (1925-26) handler om Ambrosius Stub og hans digtning.⁶ Brix citerer her brudstykker af 1. og 3. strofe af »den berømte arie om rosen«; men forf. må desværre konstatere, at ariens første strofe er »skadelidt« i formen, og at strofens indhold er »forvansket«. Ifølge forf. er det linierne 4 og 5, det er galt med. Hans Brix mener, at digteren i første strofe ikke tillægger rosenknoppen pragt, men »sirlighed«. På dette punkt følger han altså Vilh. Andersen. Forf. underbygger sin opfattelse med en henvisning til Holbergs komedie Jacob von Tyboe: »Jomfruen spørger, om hun er smukkest med snørliv på eller i løst hængende adrienne«; hendes pige svarer, at hun foretrækker en naturlig skønhed for en kunstig. Henvisningen til Holberg har Brix også fundet i Vilh. Andersens ovenfor omtalte afhandling fra 1902 (hvor der har indsneget sig et par små fejl: Jacob von Tyboe III,1 skal være III,2, og Holbergs epistel nr. 503 er nr. 502).

Nogle få år senere udgav Hans Brix lyrikantologien »Dansk Lyrik gennem tre Aarhundreder«, hvor et fyldigt kapitel er viet Ambrosius Stubs digtning.⁷ Blandt de her aftrykte digte finder man Du deylig Rosen-Knop. I sin introduktion til digtet skriver forf. (igen), at denne »overmaade bekendte Arie (..) er skadelidt i Overleveringen«. Hans Brix har derfor »rent forsøgsvis« rettet et par steder i teksten. Disse rettelser må læseren selv finde, da Brix ikke oplyser noget om, hvor i teksten han har rettet.

Som det kunne forventes, har udgiveren udskiftet linierne 4 og 5 i første strofe med to nye vers: »Naar Sol dig lukker op, / Du dejlig Rosen-Knop!«. Derudover har Brix foretaget følgende rettelser i digtet: i første strofe er »farved'« (vers 6) rettet til »farvet«, i anden strofe har Brix udskiftet »Din« (vers 8) med »At« og »Din« (vers 9) med »Og«. I tredje strofe er verset »Den Mund, den Deylighed,« blevet erstattet af linien »Den Mund, der smile veed,«. Hans Brix' tekstgrundlag er Christian

Stubs »Anhang« fra 1782, hvor den unge kvindes hyrdindenavn, Phillis, er blevet fjernet af udgiveren. Ortografien og tegnsætningen er Brix' egen. Forf.s tekstrettelser har næsten ført til en omskrivning af digtet.

Under overskriften *Spredte Bemærkninger til nogle af Stubs Digte* skriver Hans Brix i bogen »Analyser og Problemer« I, 1933 kort og godt om *Du deylig Rosen-Knop*:

Overleveringen af første Vers er uhjælpelig korrumpet, paavist i
»Danmarks Digtere« S. 108. Linjerne
Naturen har nedlagt
hos dig al Kunst og Pragt
kan ikke være rigtige.⁸

Ordene om den uhjælpelige korrumpet af første strofe forekommer at være lidt overdrevne, når man har læst Brix' gennemrettede version af digtet i hans lyrikantologi. Men i 1933 har forf. åbenbart ikke ønsket at granske mere i denne sag; han nøjes med en henvisning til et tidligere arbejde.

Anderledes grundigt går Hans Brix til værks i sin sidste bog, monografien »Ambrosius Stub« (1960), hvor han vender tilbage til sine tidligere problemer med *Du deylig Rosen-Knop*.⁹ I kapitlet *Rose og Lilje* indleder forf. veloplagt sin analyse af digtet (og Frederik Barfods digt nr. 45 – Brix bruger Barfods udgave af Stubs digte) med en salut, rettet mod de naive fortolkere af Stubs digte, der har gjort digteren til en erotiker. Og han fortsætter: »Ogsaa rosenknoppens arie har maattet holde for. I den varer digteren den smukke pige om forgængeligheden af hendes jordiske ynder. Det er koldskaal med ske«.

Brix fortsætter her, hvor han slap i 1933: »Første vers er i uorden«. Denne uorden gør forf. sig stor umage med at påvise og bøde på. Han opdager ved nærmere eftersyn også nogle fejl og mangler ved 3. og 4. strofe – kun 2. strofe synes at finde nåde for hans kritiske blik. (Ordene »I vers 2 mener jeg, at en fejl foreligger« er en sjuskefejl fra Brix' side. Der skal stå vers 3, og med vers mener forf. strofe.) Jeg vil i det følgende se nærmere på Hans Brix' forskningsresultater, bl.a. fordi de har påvirket flere udgivere af Stubs digte.

Th.A. Müller skildrer i sit bidrag til »Festskrift til Kristian Erslev« (1927) *Ambrosius Stubs liv og personlighed*.¹⁰ Forf. gør ikke meget ud af Stubs digtning. Han er måske en af dem, som Brix sigtede til, når han talte om naive fortolkere af stubske digte, for Müller skriver lidt om Stubs »erotiske Digte«. Om *Du deylig Rosen-Knop* noterer forf. blot, at digtet

er et udtryk for Stubs rene og ubevidste glæde ved naturen. I 1942 skrev Th.A. Müller digterens biografi til 2. udgave af Dansk Biografisk Leksikon. Heller ikke her er der ofret mange ord på Stubs forfatterskab: han dyrkede de gratis glæder: »Foraaret, en Roses Skønhed og især Musik og Sang«. Stubbiografien i 3. udgave af Dansk Biografisk Leksikon (1983) er skrevet af Marie Hvidt på grundlag af Th.A. Müllers artikel i 2. udgave. I artiklen omtales Du deylig Rosen-Knop ikke.

De forskellige forfatters bidrag til Stub-forskningen blev naturligt nok udnyttet i kommentarerne til de litterære tekster i Falkenstjerne og Borup Jensens tidligere meget anvendte gymnasie-lærebøger. I kommentarerne til Du deylig Rosen-Knop finder man bl.a. følgende forklaringer: »om ey en ziirlig (net)¹¹ *Dragt indtager meer end Pragt*; Gennembrudstanken i Tiden, som Holberg havde banet Vej for: Sansen for det enkle og naturlige i Modsætning til det prangende. – *indtager*, virker indtagende«. ¹² Som det kunne forventes, henvises der i kommentarhæftet til Vilh. Andersens ovenfor omtalte afhandling om skønhedsfølelsens historie i dansk digtning fra 1902.

I 1947 udgav Forening for Boghaandværk en bog med et smukt illustreret udvalg af Ambrosius Stubs digte. Blandt disse digte finder man Du deylig Rosen-Knop, som i efterskriften har fået følgende korte kommentar med på vejen: »I andre Digte røber enkelte Linjer hans Naturglæde, især første Vers om den dejlige Rosenknop«. ¹³ Digtene er her aftrykt med moderne retskrivning og tegnsætning.

I sit værk »Danmarks Digtekunst« (1947) skriver F.J. Billeskov Jansen om Stubs didaktiske digtning. ¹⁴ Du deylig Rosen-Knop og Den kiedsom Vinter gik sin gang har her fået den fyldigste omtale. Forf. finder, at de tre første strofer af Du deylig Rosen-Knop hænger fast sammen, og at »Dobbeltbeskrivelsen« af den blomstrende og den visne rose foregriber »sit menneskelige Sidestykke«. Overgangen til den sidste strofe betegner Billeskov Jansen derimod som »vanskeligere«, og han peger på det pudsig i, at Stub i en anden vise drager en helt anden konklusion af præmisserne i de to første strofer, nemlig den, at livet bør leves, før skønheden falmer!

I 1963 optog F.J. Billeskov Jansen et lille udvalg af Stubs digte i sit store værk »Den danske Lyrik«. ¹⁵ I sin korte introduktion til disse digte tildeler udgiveren Du deylig Rosen-Knop førsteprisen blandt Stubs digte: »Hans lyrik når sit højdepunkt i rosenarien: Du deylig Rosen-Knop, hvor beskrivelsen af rosens og kvindens lige forgængelige yndigheder går sammen i et uopløseligt billede«.

Året efter bidrog Billeskov Jansen til »Dansk Litteratur Historie« med bl.a. et kapitel om rokokko og pietisme, den periode, hvor Stubs digtning hører hjemme. Forf.s glæde over Du deylig Rosen-Knop er usvækket: arien om rosenknoppen og Den kiedsom Vinter gik sin gang betegner han som Ambrosius Stubs to mesterværker. Litteraturhistoriens beskrivelse af Du deylig Rosen-Knop er stort set den samme som i de to foregående værker.

I 1951 foretog Niels Elkjær en komparativ analyse af nogle Stub-digte og enkelte af digtene i H.J. Graaes samling af arier og sange, udgivet af T.S. Heiberg i 1773.¹⁷ Du deylig Rosen-Knop sammenlignes her med Graaes anonyme vise nr. 97, hvis 3. strofe har linierne:

Dyd tæres ey af Alder,
Dens Blomster ey affalder,
Dens Skønhed ey forgaar;
Men Dyden altid staar.

Niels Elkjær mener, at »den udhævede Linie indeholder Rosenariens Billede og Idé i en Nøddeskal«, og forf. er ikke i tvivl om, at der må være en forbindelse mellem de to digte. Men om dens art, tilføjer han, kan der kun gisnes. Det er dog ikke blot den udhævede linie, der minder meget om Du deylig Rosen-Knop – det gør alle fire linier.

Som nævnt besørgede Henning Fønsmark i 1961 en ny udgave af Ambrosius Stubs samlede digte. Du deylig Rosen-Knop er her aftrykt med Hans Brix' rettelser af tre linier i første strofe. Tegnsætningen er moderniseret, og det samme gælder enkelte ord.¹⁸

Brix' mange indvendinger mod de bevarede stubske digtes tekst og hans forslag til forbedringer, fremført med fynd og klem i monografien »Ambrosius Stub« (1960), fremkaldte dog også hurtigt protester. Jørgen Ottosen reagerede på dem med en kritisk artikel i Danske Studier 1962.¹⁹ Ottosen diskuterer her en række af Hans Brix' konjekturer til forskellige Stubdigte, men anvender særlig megen energi på at kritisere Brix' analyse af digtet om rosenknoppen. Da jeg vil præsentere og diskutere Jørgen Ottosens argumentation imod Hans Brix, før jeg selv analyserer digtet, skal den ikke omtales nærmere her.

I rækken af forskere, udgivere og skribenter, som har beskæftiget sig med Ambrosius Stub, må historikeren Erik Kroman nævnes. Han har nemlig påtaget sig den krævende opgave at besørge en ny, kritisk udgave af Stubs samlede digte, der som nævnt udkom i 1972.²⁰ Frederik Barfods

udgave fra 1848-52, der i sin tid betegnede et betydeligt fremskridt, trængte til en tidssvarende afløser. Endnu i 1960-62 benyttede Hans Brix, Henning Fonsmark og Jørgen Ottosen Barfods udgave, som i dag må anses for at være forældet.

I sin 63 sider lange og grundige indledning til digtsamlingen nævner Erik Kroman nogle digte, som han mener, at Stub må have skrevet med sin kone, Mette Cathrine (født Schousboe) i tankerne. Blandt dem finder man »det berømte Digt Du deylig Rosen-Knop«, der altså her dateres til et af årene omkring 1735, det år, da Ambrosius Stub og Mette Cathrine Schousboe blev gift.

Peter Søby Kristensen har i bogen »Exempler« (1978) helliget Stub et kapitel med et analyseeksempel.²¹ Forf. mener, at Ambrosius Stub, inspireret af engelske naturskildringer, har introduceret forestillingen om naturen som et digterværk i dansk digtning og dermed foregrebet Ewald og Oehlenschlägers ide om naturdigteren som guddommelig. Som eksempel herpå har forf. valgt at analysere Den kiedsom Vinter gik sin gang. Du deylig Rosen-Knop omtaler han ikke.

Den nyeste danske litteraturhistorie fra 1980'erne behandler Ambrosius Stubs digtning i to afsnit i to forskellige bind.²² I 3. bind, Stænderkultur og enevælde 1620-1746, finder man en kortfattet beskrivelse af Stubs kristelige alderdomslyrik fra Ribetiden 1752-58, og i 4. bind, Patriotismens tid 1746-1807, gives der et rids af digterens liv og en redegørelse for hans tidligere, verdslige digtning. I det sidstnævnte afsnit kommenteres Den kiedsom Vinter gik sin gang som et eksempel på den nye naturfølelse, som Stub indførte i dansk digtekunst. Du deylig Rosen-Knop nævnes ikke.

I 1993 udgav Hans Henrik Jacobsen bogen »Digtere i Odense«. I denne bog fortæller forf. om en række digtere, der har haft tilknytning til Odense, og bringer prøver på deres litterære arbejder, skrevet i eller med motiver fra denne by. Jacobsens formål med bogen er at søge svar på spørgsmålene: »Hvad gav Odense disse digtere, og hvad gav de Odense?«. Blandt de ni digtere, som forf. skriver om, optræder Ambrosius Stub, der gik i latinskole i Odense, og som senere i sit liv slog sig ned i byen i en kortere årrække.²³

Som det første digt i rækken af prøver på Stubs »odenseanske« digtning har Hans Henrik Jacobsen aftrykt Du deylig Rosen-Knop efter Kromans tekst og (heldigvis) uden rettelser eller moderniseringer. Forf. mener, at digtet kan være skrevet i Langsted, på Tåsinge »eller måske snarere i Odense«. Han antager ligesom Erik Kroman, at det er skrevet til

Stubs hustru, Mette Cathrine. Da familien Stub først slog sig ned i Odense i 1742, er Du deylig Rosen-Knop næppe skrevet i Odense. Om digtets indhold skriver Jacobsen bl.a., at »Stub fordyber sig i rosens form og duft og hæfter sig ved dens blade«. Pigen Phillis er den rose, der har inspireret ham til at skrive digtet, hvis tema er kærlighed »- ikke den ydre, men den indre«. Man undrer sig over, hvad »ydre« og »indre« kærlighed er for noget!

I sin pædagogisk anlagte bog »Digte. Læs og forstå« (1993) har Asger Schnack som det første af en række kronologisk ordnede digte af forskellige lyrikere valgt at præsentere og analysere Stubs rosenarie. Digtet er trykt med den oprindelige ortografi og tegnsætning under overskriften Rokoko – den labyrintiske skønhed.²⁴

Schnack skriver i sin analyse af digtet, at digteren i 3. strofe vender sig mod en pige, som han kalder Phillis, sammenligner hende med rosen »og slår fast, at hun ligesom rosen ikke lever evigt«. Det er ikke den kendsgerning, at Phillis engang skal dø, det lyriske jeg her taler om. Jeg'et belærer pigen om, at hendes skønhed ligesom rosens »engang falder«, med tiden »forgaaer«. Om 4. strofe skriver forf., at digteren her siger, at hvis man lever dydigt efter Skaberens lov »vil man kunne leve evigt«. Det kunne se ud, som om Asger Schnack i de to citater er kommet til at modsige sig selv. Og det er ikke det evige liv, jeg'et på visse betingelser stiller den unge kvinde i udsigt.

I Klaus P. Mortensens bog »Himmelstormerne. En linje i dansk naturdigtning« (1993) skulle man tro, at der var ofret et par ord på Du deylig Rosen-Knop, men digtet omtales ikke. Derimod har forf. interesseret sig for Den kiedsom Vinter gik sin gang, fordi dette digt efter hans mening illustrerer forestillingen om den jordiske kærlighed som en del af Guds orden.

Stubafsnittet i bogen synes skrevet uden brug af nyere litteratur om digteren.²⁵ I litteraturlisten nævnes Frederik Barfods gamle udgave af Stubs digte fra 1848-50, men ingen af de to udgaver fra det 20. århundrede. Om Den kiedsom Vinter gik sin gang siges det, at dette digt »formodentlig (er) skrevet i den sidste del af hans liv, dvs. op mod hans dødsår 1758«. I moderne Stubforskning dateres digtet af gode grunde til Stubs første ophold på Valdemarsslot 1738-41. Ambrosius Stub omtales af Klaus P. Mortensen som »ludfattig huslærer«. Adjektivet er velvalgt, substantivet en misforståelse.

Og for nu at tage det hele med: forårsariens tre (ikke fire) sidste linier – »Jeg tør maaskee / Vel faae at see / Min Vinter blive til en Vaar – i

Aar.« – er nok mere jordnært tænkt, end Mortensen fortolker dem: »På samme vis som vinter bliver til vår og alting liver op, sådan vil den forestående død blive fulgt af opstandelsen«. Stub var under sit første ophold på Tåsinge en yngre mand i trediveerne, der ikke gik rundt med døds-tanker – han havde næringsсорger.

Endnu en folkelig – og illustreret – bog om Ambrosius Stubs liv og digtning udkom i 1994. Det drejer sig om Poul A. Jørgensens »En spurv i tranedans«. Blandt de stubske digte, der præsenteres her, er Du deylig Rosen-Knop.²⁶ Ligesom Henning Fonsmark har forf. valgt at indsætte tre nye vers i første strofe efter Brix' forslag. Det er digtet bestemt ikke blevet bedre af. Beklagelig er også den skødesløshed med både ortografi og tegnsætning, der skæmmer aftrykket. Her står »lukke op« for »lukker op«, »I dag« for »I Dag«, »Ach, hvor er dit Smykke?« for »Ach, hvor er nu dit Smykke?«, »engang« for »eengang« og »deylig« for »deyligt«. Det er synd for digtet – og for læserne.

Efter denne oversigt over omtalen af Stubs digtning i litteraturen med særligt henblik på Du deylig Rosen-Knop skal jeg nu se nærmere på de vigtigste fortolkninger af dette digt i Stublitteraturen. Jeg vil begynde med Hans Brix' forskellige bidrag, inddrage Jørgen Ottosens kritik af Brix og slutte med Vilhelm Andersens fortolkning af Du deylig Rosen-Knop. Til disse tre forfatteres arbejder er der tidligere henvist i noterne.

»Mange digtere har digtet om roser og piger, men *Rosenarien* er noget for sig«, skriver Hans Brix i sin bog »Danmarks Digtere« (1925-26) og røber hermed sin fascination af denne stubske aric. Brix hævder, som før nævnt, her, at digtets indledende strofe er skadlidt. Den har for det første formelle fejl – linierne 5 og 13 gentager ikke linie 1, og linie 4 rimer ikke på disse linier – og for det andet er strofens indhold forvansket, fordi Stub netop ikke – som der står i versene 4 og 5 – tillægger rosen pragt, men (ifølge versene 8 og 9) »sirlighed«.

Overbevisende er forf.s argumentation ikke, dels fordi Stub ikke slavisk følger de vedtagne strofeformer og ikke uden undtagelse skriver og rimer korrekt, dels fordi det indholdsmæssige argument forudsætter en ganske bestemt forståelse af de seks relevante verslinier (4-9). Det er derfor lidt af en flothed, når Brix i bogen »Analyser og Problemer« I (1933) bemærker, at han har påvist første strofes mangler i »Danmarks Digtere«.

Derimod kan man ikke beskyldte Hans Brix for, at han har gjort for lidt ud af analysearbejdet i monografien »Ambrosius Stub« fra 1960. Når

denne Brix' nyeste og grundigste analyse af Du deylig Rosen-Knop nu skal diskuteres, vil det nok være hensigtsmæssigt også at lade hans kritiker, Jørgen Ottosen, komme til orde.

Hans Brix indleder sin analyse med en irettesættelse af digteren: »dette, at *Naturen* skulle nedlægge *Konst* i sin udførelse af rosen synes mindre betænksomt«. Jørgen Ottosen finder ikke denne kritik rimelig: kunst betyder kunnen, evne, skriver han »og ikke nogen modsætning til natur«. Ordet »kunst« betegner dog normalt det modsatte af det naturgivne og bruges især om menneskelig virksomhed i modsætning til naturen og dens kræfter (ODS). Ottosen minder om, at Stub i vers 10 i anden strofe kalder rosen »Naturens Mesterstykke«, og han citerer et par vers i et andet Stubdigt; men som argumenter imod Brix' opfattelse er citationerne ikke egnede, for i dem begge mangler det ene led, nemlig »kunst«. Det er dog ubestrideligt, at udtryk som »Naturens Mesterværk«, »Skaberens Mesterstykke« og altså »Naturens Mesterstykke« anvendes i første del af 1700-tallet.

Ordene »Konst« og »Mesterstykke« i henholdsvis første og anden strofe er billedlig tale, begreber, der er overført til rosen fra menneskeverdenen. At naturen har nedlagt al kunst og pragt i rosenknoppen, må betyde, at den fremtræder som et pragtfuldt kunstværk, den er et pragtstykke, skabt med stor kunstfærdighed. Naturen må i dette digt opfattes som ensbetydende med Gud som skaberens, mens Gud i Den kiedsom Vinter gik sin gang optræder som forsynet, som den, der opretholder alt det skabte. (I en anmeldelse af den første udgave af Ambrosius Stubs digte fra 1771 finder anmelderen, at alle digtene »ere Fostre af det sindrigste poetiske Geni, som Naturen selv havde dannet til Poesien« (Frederik Barfods indledning til digtsamlingen, s. LXXVIII)). Hans Brix er lidt pedantisk, når han laster Stub for denne »fejl«.

Brix ser nu som før en alvorligere mangel ved linierne 4 og 5 i første strofe: de bryder det mønster i digtet, at linierne 1, 5 og 13 skal være enslydende. Forf. indrømmer dog, at der i flere tilfælde »kan (...) være lidt vaklen i formen hos Stub«. Alligevel mener han, at »af digtets fire strofer (er) de fire sidste omtrent regulære, kun i vers 3 er en mindre forskydning«. Brix' formuleringer er undertiden lidt uklare: ordene »strofe« og »vers« bruges som synonyme, og ordene »de fire sidste« i citatet skal selvfølgelig være »de tre sidste«. Enhver kan med et hurtigt blik på digtets tredje strofe forvise sig om, at her er tale om noget helt andet end »en mindre forskydning«. 5. linie er det særlig galt med ifølge Hans Brix. Den »bryder baade rimet, stilen og meningen«. Med denne kritik

gentager forf. sine indvendinger mod første strofes form og indhold i værket »Danmarks Digtere«; men det bliver påstanden ikke rigtigere af.

Jørgen Ottosen har let spil, når det gælder om at vise, hvor urimelig Brix' kritik af strofens form er. Han viser overbevisende, at digtets fire strofer netop ikke er strengt regelmæssige i deres opbygning.

Noget overraskende fortsætter Hans Brix sin kritik af første strofe således: »Men rimene i første vers har lidt skade, fra linje 2 til 11 er de enstonige, og de tre par er gentagelser«. Med det enstonige sigter forf. formodentlig til, at vokalen a forekommer i alle de nævnte liniers rime-de ord. Men er det ligefrem en skade? Man kunne med nok så god grund anse det for et lydæssigt raffinement. Og mon andre end Brix er i stand til at finde mere end to par rimord, der er »gentagelser«. Jørgen Ottosen har ikke kommenteret denne kritik af strofens rimord; men han viser i en anden sammenhæng, at Stub ikke går af vejen for at bruge »matte« gentagelser eller at skrive mindre »korrekt«. Ottosen mener, at vi står os ved at acceptere, at sådan skrev digteren nu en gang – en rimelig konklusion.

Hans Brix' næste anke over den arme strofe er denne:

Endvidere er linje 3: »*Hver Mand* maae dig jo agte« vistnok skamferet. Han (digteren) er alene med blomsten, som forrige linje »Lad mig dig ret betragte« viser – cfr. i de tre sidste vers: »Din Skiønhed« – »Din Skiønhed« – »Een Skiønhed« og »Din Skiønhed evig staaer.

(Oprensningen kunne have været suppleret med endnu en gang »Een Skiønhed«.)

Brix' antagelse er mærkværdig; for hvad skulle der dog være i vejen for at bruge de rosende ord, der er brugt i linie 3, om blomsten, selv om digteren er alene med den. Han kan sagtens sige eller tænke om rosenknoppen, at den er et så dejligt syn, at enhver må lægge mærke til den og beundre dens skønhed. Det gøres dermed indiskutabelt, at denne blomst er noget ganske særligt. Hans Brix har tilsyneladende ikke noget at indvende imod, at strofens 7. linie lyder: »Os i Uvished lade« og ikke »Mig i Uvished lade«, og at der i tredje strofes 11. vers står: »Som sig hvers Gunst tilvender« og ikke »Som sig min Gunst tilvender«. Jørgen Ottosen har heller ikke kommenteret denne luftige brixske argumentation.

Forf. vender så tilbage til sit egentlige problem:

Værst er det dog med linje 4 og 5 i første vers:

Naturen har nedlagt

Hos dig al Konst og Pragt

De er tydeligt gjort paa grundlag af de følgende, linje 8 og 9, for at dække lakunen:

Om ey en ziirlig Dragt

Indtager meer end Pragt.

Hvad det er for en lakune, Brix her taler om, er ikke godt at vide. Jørgen Ottosen har følgende kommentar til forf.s formodning: »på den ene side hævder han jo at de (linierne 4 og 5) strider mod disse linjer (8 og 9), men samtidig skal de være »gjort paa grundlag af« dem! Det er svært at se meningen med dette ræsonnement«. Ja, det er meningsløst.

Hans Brix fortsætter sine betragtninger over strofens indhold ved at vende sig mod Stubs samtidige, Holberg:

Dette linjepaar (8 og 9) sammen med det forrige viser en klar overensstemmelse med anden scene i 3. akt af *Jacob v. Thyboe*, muligt ubevidst fra Stubs side. *Lucilia* spørger *Pernille*, om hun er smukkere, naar hun er snøret, end naar hun gaar i sin adrienne. – *Pernille* svarer:

»Min Allerkiæreste, I er aldrig smukkere end naar I ikke er snøret; jeg ligner en snøret Jomfrue ved en smuk Have, men en usnøret ved en angeneem Skov eller Lund; dér er en kunstig, men her en naturlig Skiønhed.«

Dette er omtrent indholdet af Stubs vers.

Hermed gentager Brix sig selv og sammenligningens ophavsmand, Vilh. Andersen. Men det bliver forf.s påstand ikke mere overbevisende af. Som det vil fremgå af det følgende, er jeg ikke enig med de to forfattere i, at Stubs strofe giver udtryk for det samme syn på skønhed som Holberg – eller rettere: som en af Holbergs personer.

Hans Brix siger videre, at Stub i det næsten samtidige digt⁷ Skaldahlens Lillie af Foragt »lod (...) rosen bryste sig »i ald sin Purpur Pragt«, altsaa hovmodig; men her (i Du deylig Rosen-Knop) er den fremhævet i sirlig dragt – fremfor hvad der straalere i hovmod«.

Påstanden om, at rosens »sirlige« dragt fremhæves i digtet, afvises af Jørgen Ottosen, som mener, at digteren tværtimod udtrykker uvished m.h.t., hvad der er smukkeste, det »sirlige« eller det pragtfulde: »Det er

mærkeligt at se denne uvished blive til vished«. Forf. spørger, om Brix måske ubevidst har opfattet ordet »ey« i linie 8 »negativt«. Selv anser han »ey« for at være en fakultativ nægtelse, og han tilføjer, at »fænomenet« er almindeligt i det 18. århundredes sprog. Ottosen mener endvidere, at dette »ey« kan udelades uden, at meningen ændres. Men det er ikke rigtigt – hvad jeg om lidt skal vise.

Strofens ord om digterens uvished m.h.t., hvad det skønne er »har derimod Vilhelm Andersen set meget fint«, skriver Jørgen Ottosen, idet han henviser til og citerer denne passage i Vilh. Andersens litteraturhistorie fra 1934:

Imod denne Smag fra Enevældens første Tid, hvorefter Pragt er det samme som Skønhed, vender Stub sig og spørger paa sin Maade (..), om ikke det skønne tværtimod er det simple og naturlige, og lader Spørgsmaalet, *skønt han selv er uvis om Svaret*, paa den nydeligste Maade besvare sig selv med det duftige og aandige Billed af den yndige Blomst.

Ottosen har ladet sig vildlede af den ledsætning i citatet, som han (uden at gøre opmærksom på det) har fremhævet. For en digter, der lader et spørgsmål besvare sig selv med de følgende verslinier, kan naturligvis ikke have været usikker på svaret. »Modsætningen ziirlig Dragt : Pragt kan hvad idéindholdet angår kun udlægges som Vilh. Andersen gør«, fortsætter Jørgen Ottosen. Men heri har han ikke ret – hvad jeg skal vise i det følgende.

Hvad Hans Brix kalder »restaureringen« af linierne 4 og 5 – dvs. den ældste overleverede teksts ordlyd – betegner han som slet: »Rimene ødelagt og indholdet om *kunst* og *pragt* hos den beskedne rosenknop en taabelighed«. Jørgen Ottosen kan ikke acceptere denne negative karakteristik af disse to linier. Forf. gør opmærksom på, at rosen ingen steder i strofen kaldes beskeden, og han mener, at forskellen på »sirlighed« og pragt »er en forskel mellem to *forskellige* former for *skønhed*« ved den samme rose.

Hans Brix kommer nu med et forslag til, hvordan der kan bødes på »den slette restaurering« af linieparret:

De tre ødelagte linjer kan omtrent have lydt:

Og paa din Skiønhed agte,

Naar du dig lukker op,

Du deylig Rosenknop,

Knoppen ses jo først, senere fuldt udsprungen, og siden visnende.

Man kan ikke fortænke Jørgen Ottosen i, at han reagerer på Brix' ændringsforslag med følgende kommentar: »Det er ufatteligt at man har taget dette forslag alvorligt, men det er indsat i Fonsmarks udgave!«. Og i Poul A. Jørgensens aftryk af digtet fra 1994, kan det tilføjtes. Den seneste udgiver af Stubs digte, Erik Kroman, kunne ikke acceptere Brix' forslag: »Rettelsen er dog ikke mulig, da der er Tale om en afbrudt Rosenknop«. Jørgen Ottosen ræsonnerede på samme måde i 1962: knoppen »ses faktisk ikke fuldt udsprungen«.

Som det ses ovenfor, taler Hans Brix nu om »tre ødelagte linjer«. Tidligere gav han kun udtryk for en vis tvivl m.h.t. 3. linies ægthed (den er »vistnok skamferet«). Fra den ene side til den anden forvandles denne tvivl åbenbart til vished. Det er for øvrigt interessant at se, at Brix i 1960 ikke er tilfreds med sin egen rettelse af strofens 4. vers i Lyrikantologien fra 1928-30. Dengang rettede han linien til: »Naar Sol dig lukker op«; nu lyder hans forslag: »Naar du dig lukker op«. Sine andre rettelser i antologiens version af Du deylig Rosen-Knop (se ovenfor side 124) har forf. helt opgivet.

På ét punkt er Hans Brix blevet klogere, siden han i mellemkrigstiden udgav »Danmarks Digtere« og Lyrikantologien: dengang benyttede forf. Christian Stubs udgave af faderens digte fra 1782 som tekstgrundlag; nu erkender han, at teksten i Graaes »Arier og Sange« I fra 1773 må anses for at være den mest originale, om end altså – efter Brix' mening – i høj grad korrumpere eller skamferede.

Hans Brix mener, at Stubs digt Skal Dahlens Lillie af Foragt, der i Frederik Barfods samling er anbragt lige efter Du deylig Rosen-Knop, bør placeres før sidstnævnte digt. Hans begrundelse herfor er, at Skal Dahlens Lillie af Foragt

synes at lægge op til den berømte nr. 44 (hos Barfod), Rosenarien, da man heri finder, som en slags repetition fra ovenfor omtalte nr. 45, disse to linjer:

Naturen har nedlagt

Hos dig al Konst og Pragt

hvilket stemmer med nr. 45, der nævner rosen »i ald sin Purpur Pragt«.

At disse linier er en slags repetition af det andet digts ord om en roses purpurpragt, er en alt for dristig slutning – og for øvrigt tillægger forf. jo ikke Stub selv de to linier, som han anser for at være skadelidte eller øde-

lagte. Erik Kroman har da også valgt at anbringe Skal Dahlens Lillie af Foragt to pladser efter Du deylig Rosen-Knop i sin Stubudgave, idet han har foretrukket at placere denne periodes digte i den rækkefølge, som de står i hos Christian Stub (i hans »Anhang til Ambrosii Stubs Poetiske Tanker« fra 1782).

Hans Brix' Stubmonografi er et alderdomsværk af »denne evigunge Kunstelsker og homme de lettres«, som Paul V. Rubow kalder Brix. Bogen blev den sidste i en imponerende lang række af arbejder om dansk litteratur. Brix nåede ikke at opleve og få glæde af den nye, kritiske udgave af Stubs digte – en udgivelse, som han havde efterlyst allerede i 1933.

Hans Brix skaffede det for ham besværlige problem med verslinierne 4 og 5 i første strofe af vejen ved simpelt hen at anse disse to linier for at være skadelidte eller ødelagte og selv lave nogle nye linier, der tilfredsstillede hans formelle og indholdsmæssige krav til strofen. Den løsning er ikke acceptabel for Jørgen Ottosen, som ikke vil anfægte den ældste overleverede teksts form og indhold.

Men Ottosen har det samme problem som sin forgænger: »den dubiøse modsætning«, som han kalder den, mellem udtrykket »en ziirlig Dragt« i vers 8 og de to gange »Pragt« i versene 5 og 9. Forf. mener dog, at problemet kan løses ved en ny fortolkning af første strofe:

Den dubiøse modsætning opfattes mest tvangfrit som en modstilling av den *samme* rose som knop og som fuldt udsprungen. Digteren funderer med andre ord et øjeblik over hvad der er smukkeste, rosenknoppen i en »ziirlig Dragt« hvis »fiine farved' Blade (..) gjør saa mange / Smaa Labyrinthers Gange«, eller den udsprungne rose »i ald sin Purpur Pragt«.

Men digteren kan ifølge Jørgen Ottosen ikke foretage en sådan sammenligning mellem noget konkret og nærværende (rosenknoppen) og noget blot tænkt, noget fraværende (knoppen som udsprunget rose). Vers 7: »Os i Uvished lade« opfatter Ottosen da som et digterisk udtryk for den »umulige« sammenligning. Kun derved, mener forf., bliver linierne 4 og 5: »Naturen har nedlagt / Hos dig al Kunst og Pragt« forståelige, »thi knoppen har jo blot *endnu ikke* åbenbaret *al sin* »kunst og pragt««.

Dette er formentlig en af de mest fortænkte og urimelige fortolkninger i dansk litteraturforskning. Digteren, der betaget står og betragter en dejlig rosenknop, sammenligner et øjeblik rosenknoppen og sin forestilling om den samme knop som fuldt udsprunget rose, fordi han gerne vil vide,

hvilken af dem der er smukkeste. Men en sådan sammenligning er umulig at foretage. Og når digteren taler direkte til rosenknoppen med de ovenfor citerede ord om kunst og pragt, så gælder hans ord i virkeligheden ikke rosenknoppen, men knoppen, således som han forestiller sig den som udsprunget rose. Hvis de to gange »Pragt« i første strofe refererer til rosenknoppen som fuldt udsprunget rose, så kommer også hele anden strofe til at handle om denne fantasiens rose, da digteren her bruger ord, som svarer til de to gange »Pragt« i første strofe, nemlig ordene »Herlighed«, »Skønhed«, »Naturens Mesterstykke« og »Smykke«. Sådan lader problemet sig ikke løse.

Som et kuriosum nævner Jørgen Ottosen, at der i A. Arnholtz, K. Clausen og Finn Viderø's »Festsange« (1947) findes en version af rosenarien, hvor versene 4 og 5 i første strofe lyder: »naar Sol dig lukker op, / du dejlig Rosen-Knop!«. Hertil bemærker Ottosen: »Om der er nogen forbindelse mellem denne version og Brix' forslag, vides ikke«. Der er i høj grad en forbindelse mellem sangbogens tekst og Hans Brix. Udgiverne af »Festsange« har benyttet Brix' »rent forsøgsvis« rettede version af Du deylig Rosen-Knop i bogen »Dansk Lyrik gennem tre Aarhundreder« (1928-30). Her lyder de to linier: »Naar Sol dig lukker op, / Du dejlig Rosen-Knop!«, jf. side 124 ovenfor.

Nu er tiden inde til at se nærmere på en tredje forskers, Vilh. Andersens, fortolkning af digtets første strofe. Andersen mener, at Du deylig Rosen-Knop måske stammer fra Stubs trolovestid: digtet »kan tænkes fremkaldt af Billedet af den purunge, frugtsommelige Pige: »Din friske Farve svinder – Dit matte Rødt mig minder!«²⁷ Erik Kroman daterer, som før nævnt, digtet til tiden omkring 1735 og antager også, at det hører til de digte, der er henvendt til Mette Cathrine, Stubs (senere) hustru.²⁸

Men Vilh. Andersen lægger naturligvis også vægt på den direkte inspiration fra den dejlige rose, som han formoder er en Hermose, der endnu ikke er fuldt udfoldet.²⁹ Ifølge Millar Gault og Patrick M. Synges »Dictionary of Roses in Colour«, (1971) er en rose med navnet Hermosa først blevet beskrevet i 1840, altså ca. hundrede år efter, at Stub havde skrevet Du deylig Rosen-Knop. Hermosa-rosen er ca. en meter høj og lilla-lyserød af farve. Dens blomster er ret små, halvfylde, krøllede i kanten og duftende. Vilh. Andersen har altså næppe ret i sin antagelse. Imod den taler især Hermosa-rosens lilla-lyserøde farve. Den visnede rose i digtet beskrives som mat rød – den har mistet sin oprindelige »friske (røde) Farve« (anden strofe, versene 6 og 7). I det næsten samtidige digt Skal Dahlens Lillie af Foragt optræder rosen »i ald sin Purpur Pragt«, altså som purpurrød.

Som tidligere nævnt lader Vilh. Andersen Du deylig Rosen-Knop indvarse en hel smagsændring i opfattelsen af det skønne. I enevældens første periode var skønhed ensbetydende med pragt. Nu sker der en radikal forandring. Levende beskriver forf. i afhandlingen om skønhedsfølelsens historie i dansk digtning fra 1902, hvordan Stub gør en mageløs opdagelse, da han en dag får en smuk rose i hånden:

Lad mig dig ret betragte! – saadan siger man, naar man er ved at gøre en Opdagelse. At Skønheden er »Kunst og Pragt«, det er nu netop hvad »hver Mand« véd. Men saa kommer Opdagelsen, ikke sikkert og bydende, men »i Uvished« som et forsigtigt Spørgsmaal, om ikke det »sirlige«, d.v.s. det yndefulde, er smukkere (end det pragtfulde), og straks derpaa har han ved et Par Linjer, der netop er saa fine som en Blomst, givet en saa levende Forestilling om den æstetiske Værdi af Blomsterfinheden, det »søde og simple«, at hans Spørgsmaal paa den nydeligste Maade har besvaret sig selv. Naar saa Digtets Tema »Du dejlig Rosenknop« vender tilbage som dets Resultat, har Ordet – »dejlig« – faaet en ny Betoning, Æstetiken en ny Kategori – det yndige – og Skønhedsfølelsen et nyt Indhold.

Udbruddet »Lad mig dig ret betragte!« er snarere et udtryk for, at digtets jeg efter sit første, overraskende indtryk af rosenknoppens dejlighed nu vil studere blomsten nærmere. Jeg'et har plukket rosen og står med den i hånden. I strofen tales der ikke om, at enhver ved, at skønheden er kunst og pragt, men om, at enhver må lægge mærke til en så dejlig rose. Det forsigtigt formulerede spørgsmål er ikke udtryk for nogen virkelig uvisshed, hvad jeg om lidt skal vise. Digteren spørger ikke, om det »sirlige« er smukkere end den pragt, som rosenknoppen er udstyret med. Hvad digteren spørger om, skal jeg komme ind på i min analyse af digtet. Digtets tema er ikke »Du dejlig Rosenknop«, men modsætningen mellem ydre, forgængelig skønhed og indre, varig skønhed – som det vil fremgå af det følgende. Vilh. Andersens konklusion, at æstetikken med Stubs opdagelse har fået en ny kategori og skønhedsfølelsen et nyt indhold, bygger på tvivlsomme argumenter og må altså anses for uholdbar.

I litteraturhistorien fra 1934 gentager Vilh. Andersen sin tidligere analyse af første strofe i Du deylig Rosen-Knop. Også her tillægger han digtet epokegørende betydning: »Og med denne Vise og dette Billede bliver Aarhundredets danske Lyrik til«. I litteraturhistoriens Stubafsnit spores der ikke den ringeste påvirkning af Hans Brix' analyser af Du deylig Rosen-Knop

fra tyverne og trediverne. Brix' hårde kritik af den første strofes overleverede tekst har Andersen åbenbart ikke tillagt nogen større betydning.

Vilh. Andersens opfattelse af digtet som lidt af en revolution i æstetikens historie er aldrig blevet anfægtet. Men måske er der alligevel grund til at drage den i tvivl. Hans Brix og Jørgen Ottosen har i hvert fald ikke formået at levere tilfredsstillende fortolkninger af Du deylig Rosen-Knop. Og den stiltiende forudsætning for deres forskning har været Vilh. Andersens opfattelse af indholdet i digtets første strofe.

I det følgende vil jeg analysere hele digtet – ikke kun den tilsyneladende så problematiske første strofe – uden at tage hensyn til Vilh. Andersens traditionen, prøve at læse teksten med friske øjne. Tekstgrundlaget er aftrykket i Erik Kromans kritiske udgave af Ambrosius Stubs digte. Ligesom Hans Brix og Jørgen Ottosen regner jeg dog verslinierne fra selve digtets første linie og tæller linierne forfra i hver af de fire strofer, jf. aftrykket ovenfor side 121-122.

Du deylig Rosen-Knop består af to lige store dele. Første del udgøres af de to første strofer, hvor digtets jeg taler til og om en rosenknop. I anden del af digtet dukker endnu en person, kaldet Phillis, op. Med rosen som eksempel taler jeg et moraliserende til denne unge kvinde i de to sidste strofer.

Den indledende strofes tre første vers danner digtets optakt, hvor det lyriske jeg henvender sig til en rosenknop, som har fanget hans opmærksomhed på grund af sin iøjnefaldende skønhed. Nu vil han studere den nærmere, beskrive dens skønhed. Optaktens sidste linie, »Hver Mand maac dig jo agte«, betyder, at alle og enhver må lægge mærke til – og beundre – en så dejlig rose. I resten af strofen begrundes jeg et denne påstand.

I versene 4 og 5 beskrives rosenknoppens fuldendte skønhed: naturen har udstyret rosen med »al Konst og Pragt«, dvs. at synet af den prægtige, kunstfærdigt skabte blomst giver beskueren den samme æstetiske oplevelse som betragtningen af et stort menneskeligt kunstværk. Disse to vers er en beskrivelse af rosens *ydre* skønhed.

Fra blomstens ydre vender det lyriske jeg i strofens 2. afsnit, linierne 6-12, sine tanker mod rosens *indre*:

De fiine farved' Blade,
Os i Uvished lade,
Om ey en ziirlig Dragt
Indtager meer end Pragt;
(vers 6-9)

Rosenknoppens fine, røde blade får jeg'et til at spørge, om ikke den pragtfulde »Dragt« rummer eller indeholder noget mere herligt end denne ydre skønhed. En dragt er jo kun en ydre beklædning, et hylster omkring nogen eller noget.

Her er altså ikke, som hidtil af alle forskere antaget, tale om, at digtet sætter to forskellige former for skønhed over for hinanden som modsætninger – på den ene side det sirlige, forstået som det yndige eller yndefulde, det simple og naturlige – og på den anden side »Pragt«, opfattet som det storslåede, imponerende, prangende. Denne misforståelse kan føres tilbage til Vilh. Andersens snart hundrede år gamle afhandling fra 1902.

ODS anfører i artiklen »sirlig« (1) denne betydning af ordet: »*som er smukt udstyret, pyntet ell. (især) som p. gr. af sit udstyr; sit udseende er af en vis dekorativ virkning, som pynter; pyntelig; egl. m. særlig forestilling om pragt*«. Af eksempler herpå giver ordbogen bl.a. følgende: »(Kbh. er baade) en ziirlig Kongl: Residentz, og trefflig fortificerit. *Pflug.DP.59* [1707]. Clemens-Kirke blev Anno 1746. repareret og sat i ziirlig og god Stand. *Thurah.B.100* [1756]. *en ziirlig Dragt | Indtager meer end Pragt. *Stub.64*«.

I artiklen »Sir« (1) forklares dette substantiv således: »*pryd (1); pryddelse (1); (...) om hvad der pryder, smykker noget, ofte om pragtfulde klæder, smykker olgn.; pynt*«. De ældste citater lyder: »*Den Kongelige Ziir og Krone faar hun paa. *Kyhn.PE.13* [1701]. *Marken ene med Naturens Zir var klæd. *Holb.Metam.2.* [1726]«. En lignende betydning har verbet »sire« (ofte skrevet »zire« eller »ziire«) på Stubs tid: »*pryde; pynte; især: udsmykke; forsire*«. Af samtidige citater anfører ODS i artiklen »sire« (1) disse: »De Fornemme Ziire sig med prægtige Klæder af kostelige Smycker. *Pflug.DP.1099.* et Pallads, som var ziiret med Skilderier af alle slags Dyr. *Holb.JH.II.229* [1742]«. Svarende hertil finder man i artiklen »Sirat« (1) følgende forklaring på dette ord: »*pryd; pryddelse; sir (1); navnlig m. konkr. bet., om udsmykning, kostbare klæder, smykker olgn.*«. ODS anfører to Holberg-citater som eksempler herpå: »*(gud) Soel paa Himmelen har sat | Ey for Parade ecne, | Dens Glantz ey eene er Zirath, | Men maa og Verden tiene. *Holb.Skiemt.G3'* [1722]. Skiæg, som tilforn holdtes for en Mands Zirath og Ære. *sa.Ep.II.408*«.

I Holberg-ordbogs artikel »ziirlig« (1) omtales denne betydning af ordet: »*om noget ydre, synligt: som fremtræder smukt, net, er af dekorativ virkning; køn; net; pyntelig; prydende*«. Af eksempler på denne betydning gives bl.a. disse: »under Kong Hans ... bleve ... slagne store guld og

sølv penge ziirligere end de forrige DNB605 [1729] (...) (*Commodus ville ikke*) iføre sig ziirlig og Keyserlig Purpur-Dragt Herod172 [1746]«.

I artiklen »Ziir el. Zir« anfører denne ordbog først (1) betydningen »skønhed (som egenskab)« og citatet »Jeg (: *Thalia*) glæder mig at see vor Tales Ziir forøget NPBIr [1723]«, dernæst (2) betydningen »om hvad der pryder noget el. forskønner, kaster glans over noget«. Blandt eksemplerne herpå findes ODS-citatet fra Holbergs *Metamorfoser* 2. Verbet »zire« eller »ziire« bruges ifølge Holberg-ordbog både om handling (1): »forsyne med noget prydende, udsmykkende, forskønnende« og om tilstand (2): »være til pryde for«. I artiklen »Zirat« anfører ordbogen fire betydninger, som alle har noget med udsmykning, forskønnelse at gøre. Under 4.1 »om noget konkret« finder man det citat fra Holbergs *Skæmte-Digte*, som også ODS har brugt.

Ambrosius Stub bruger ordet »Ziir« i flere af sine digte: i vers 7 i hyldestdigtet til »vor naadige Kron-Printz« fra 1745: »Lev og bliv din Kronet Herkomsts herlig Ziir«, i *Impromptu* til en Kræmmersvend, vers 2: »Thi Troskab er din Ziir« og i sidste strofe af sin *Ansøgning* til Stiftamtmand G.F. Holstein (1756): »Blev tit vel oplærd Glut sin Slegt en Ære-Stytte, / Sit Kiøn, sin Stand til Ziir, sit Fædre-Land til Nytte«. Verbet »zire« eller »ziire« anvender Stub i et par digte. I det lange digt, som han skrev i anledning af statsmanden Poul Vendelbo Løvenørns død og bisættelse i 1740, lyder linierne 29 og 30: »Da Liget nu var sat, stod selv Bellona rede, / Og zired Kisten med sit Sværd foruden Skede«, og i tredje strofe af arien *Er nogen, jeg er glæde riig står* linierne »Jeg derimod kan ziire min / Med Saft-Verk fra Bourdeoux og Rhin« (med »min« menes dragt).³⁰

Ud fra denne undersøgelse af en række relevante ords betydning på Stubs tid og redegørelsen for hans brug af nogle af disse ord må man kunne konkludere, at digteren bruger ordene »Ziir«, »zire« (»ziire«) og »ziirlig« (i *Du deylig Rosen-Knop*) med følgende betydninger:

- »Ziir«: smykke, pryde, prydelse
- »zire«: (ud)smykke, pryde, pynte
- »ziirlig«: smuk eller smukt udstyret – måske med bibetydningen prægtig, pragtfuld

To steder i digtets første strofe karakteriseres rosen med ordet »Pragt«. I artiklen »Pragt« (2) i ODS gives der følgende forklaring på dette ords betydning: »storslaaet (iøjnefaldende, ofte: prangende) skønhed; ogs. om hvad der frembringer indtrykket af en saadan skønhed«. Ordbogen giver

ingen eksempler på denne betydning fra det 18. århundrede. I sammensætninger med »Pragt« som første led betegner ordet ifølge ODS »noget storslaaet skønt ell. (i videre anv.) noget herligt, fremragende, noget, der er et pragteksemplar i sin art olgn.«. Om »pragtfuld« anfører værket betydningen (2): »af en storslaaet skønhed«.

Om betydningen af ordene »ziirlig« og »Pragt« må det konstateres, at »ziirlig« måske har en lidt mere afdæmpet betydning end »Pragt«; men ovenstående viser også, at det ikke er to væsensforskellige former for skønhed, Ambrosius Stub i digtets første strofe stiller over for hinanden og – som man har ment – tager stilling til.

Men hvad så med ordet »indtager« i strofens 9. vers, vil man nok spørge. Betyder det ikke, hvad forskerne fra Vilh. Andersens tid har taget for givet, det, som er eller virker indtagende, tiltalende, som gør et behageligt indtryk på én. Nej, ODS omtaler også, i artiklen »indtage« 4.2, den betydning af ordet, som det må have i Stubs digt: »om ting: (ud) fylde ell. optage (et rum, en plads)«. Det første samtidige eksempel på denne betydning lyder: »I Bønder-Husene findes gemeenlig store Ovne, som indtage nesten dend fierde Deel af Stuen. *LTid.1725.518*«. Fra Holbergs epistler stammer et andet af ordbogens citater: »uegl.: Historier, som kand befattes paa nogle faa Blade, indtage (: fylde) heele tykke Foliaenter. *Holb.Ep.II.349*«.

Selv om betydningen af »indtage« i 1.2 drejer sig om skibe, skal det dog nævnes, at ordbogen her anfører følgende: »m. overgang til bet. 4.2, i forb. kunne indtage, (kunne) rumme, laste. (skibet var lastet) med saa meget som (det) kunde føre og indtage. *Slange.Chr.IV.238 [1749]*«.

En lignende rumlig betydning kan ifølge ordbogen »tage ind« have (artiklen »tage«, 36.7): »m.h.t. rum, plads: indtage (4.2); optage. Slig Sklavenhistorie tager den største Deel af Bogen ind. *LTid.1742.648*. Fisker (bliver) mindre, tager altsaa mindre Rum ind. *Suhm.II.78 [ca. 1788]*«.

I Holberg-ordbog finder man i artiklen »indtage« flere eksempler på denne betydning af ordet: »3 optage, udfylde, besætte (en plads) (...) 3.2 om ting: udfylde (et rum, et område)«. Af citater anfører ordbogen følgende: »unge Jomfruer ... indtage med deres 3 dobbelt skandsede Skiørte heele Gader *MTkr259 [1744]*. Man troer, at Verdens Systema efter det Begreb vi nu omstunder derom have, indtager det heele *Spatium Ep V 36*«. Med en lignende rumlig eller pladsmæssig betydning – »optage (en vis) plads i, udfylde (en bog, et værk)« – bruges ordet »indtage« ifølge denne ordbog også om tekster og (behandlingen af) emner. Af eksempler gives disse: »(Origenes') Bedrifter og Arbeide indtage en stor Deel af

dette (: *tredie*) *Seculi Kirke-Historie Kh 140* [1738]. de selsomme Tilnavne, som ... nu omstunder nogle *Fanatici* tage sig, hvilke ved deres Vidtløftigheder indtage heele Linier udi Skrifter. *MTrk44*«. Som det sidste eksempel herpå anfører ordbogen det ovenfor gengivne Holberg-citat i ODS fra Epistler II, 349.

I Holberg-ordbogs artikel »indtage« 2.3 omtales en betydning af ordet, som ganske vist angår landområder og jordstykker, men som måske alligevel fortjener at blive nævnt her: »*inddrage, indeslutte indenfor en vis grænse el. omkreds. alle dens (: Københavns) Forstæder og Hauger skulde indtages og sluttes inden for Kiøbenhavns Fortificationer DH III 157. jf.: Ivar ... begjærede ... allene saa meget Jord, som han kunde indtage med en Hæste Huud (<VedelSaxo 204: indtage vnder en Hestehud; Saxo IX5.4: quantum equino tergore complecti potuisset) DH I 65 [1732-35]*«.

Formen »tage ind« bruges også af Holberg med betydningen »*lægge beslag på, optage en plads, fylde et rum*« (artiklen »tage«, 32.7): »og tager saadan Galimathias fast det halve Brev ind, saa at man kand drukne derudi, førend man kommer til Materien *DH I 541*«.

Selv om jeg ikke tvivler på, at ordet »indtager« i første strofe af Du deylig Rosen-Knop må være brugt med betydningen rummer, indeholder, skal det nævnes, at ODS har en anden opfattelse. Ordbogen citerer nemlig versene 8 og 9 – »*en ziirlig Dragt I Indtager meer end Pragt. *Stub64*« – som det første eksempel på betydning 6.4: »*ved sine egenskaber (især: takkelighed, ynde) gøre et (ikke direkte tilsigtet) gunstigt, behageligt indtryk paa; virke saaledes paa en, at man kommer til at synes godt om, holde af vedk. person, ting ell. forhold; spec.: ved sin takkelighed, tiltalende, vindende væsen, optræden olgn. vække en til forelskelse grænsende beundring, sympati hos en*«. Denne tolkning af »indtager« er efter min mening en misforståelse, som kan skyldes Vilh. Andersen-traditionen inden for Stubforskningen.

Man studser måske lidt over brugen af ordet »indtage« med betydningen (ud)fylde, optage et rum, en plads – eller altså: rumme, indeholde; men som Erik Kroman flere gange har gjort opmærksom på i sin indledning til digtsamlingen, er Ambrosius Stubs sprogbrug »temmelig utraditionel«. ³¹

Det skal i denne forbindelse nævnes, at Stub også bruger ordet »indehave« i formen »have inde« med betydningen »*have i sig; indeholde; rumme*« (ODS, artiklen »indehave« (2)). Som eksempel på denne brug af ordet anfører ordbogen dog kun et langt yngre Drachmann-citat. Men i artiklen »inde« (1.4) finder man følgende samtidige citat: »den Mand (:

Hermann von Bremen) har det inde, som mange af os i Raadet selv maa leede efter. *Holb.Kandst.I.4*«. I Holberg-ordbog findes i artiklerne »inde« (3) og »indehav« flere eksempler på den rumlige betydning af »have inde« og »indehave«.

Af eksempler på denne sprogbrug i Stubs digte, der kan minde om anvendelsen af »indtager« i Du deylig Rosen-Knop, kan nævnes: »Hun havde sexten Sind, og sexten Siæle inde«, »Elskværdighed dit Minde / Har alt mit Hiærte Inde«, »Mit Bryst har Troskab inde« og »Hvo hielper da min arme Siæl i stand / Den søger ey hvad dette Rum har inde«. ³²

Stub kendte og brugte naturligvis det ganske almindelige danske ord »indeholde«. Han har fx anvendt det i brevet til oberstløjtnant Niels Juul af 13. december 1741: »Designationen No. 1 indeholder Resten, hvis Samling og Orden maatte finde Gunstigst Approbation – «. ³³ At digteren i Du deylig Rosen-Knop har valgt at bruge ordet »indtager«, kan skyldes rytmiske hensyn.

Når det lyriske jeg formulerer sit spørgsmål med ordene:

De fiine farved' Blade,
Os i Uvished lade,
Om ey en ziirlig Dragt
Indtager meer end Pragt;

så besvarer spørgsmålet sig selv i og med, at det stilles på denne måde, fordi ordet »ikke« (her: »ey«) i en spørgende ledsætning med »om« ifølgende Kr. Mikkelsens »Dansk Ordføjningslære« (1911/1975)

bruges ved udtryk, der betegner tvivl eller uvished (..) for at betegne, at der alligevel ventes, at noget sker, f. eks. *Jeg er i tvivl, om jeg ikke skal rejse straks* (= *Jeg er tilbøjelig til at tro, at jeg skal rejse straks*). *Ingen ved, om han ikke en skønne dag overrasker verden ved et dristigt kup* (= *Det er rimeligt nok, at han o.s.v.*). ³⁴

Digtets jeg er altså ikke i tvivl om, at rosenknoppen besidder noget mere herligt end sin ydre pragt. Vilh. Andersen tager fejl, når han fortolker det forsigtigt formulerede spørgsmål som et udtryk for digterens uvished om svaret, når han hævder, at denne uvished gælder valget mellem to forskellige former for ydre skønhed, og når han mener, at det først er linierne »De Blade gjør saa mange, / Smaa Labyrinthers Gange, / Og dufte Luften op«, der besvarer jeg'ets spørgsmål.

De lige citerede linier, versene 10-12, giver den nærmere forklaring på de fire foregående vers om rosenknoppens indre skønhed: de mange, små, labyrintiske gange i knoppen rummer rosens sjæl. Den dejlige duft, der udspreddes fra de slyngede bladgange, er dens sjæl, og sjælen er det prægtigste ved blomsten, den er »meer end Pragt«, mere end den ydre skønhed.

Vers 13 gentager vers 1 og afrunder strofen. Det dejlige ved rosen har nu fået en dobbelt betydning: rosenknoppen besidder ikke alene en ydre, men også en indre skønhed. Og det er beskrivelsen af den indre skønhed, der er det dominerende i strofen. En smuk strofe, der fint foregriber den diskussion af forholdet mellem ydre og indre skønhed i menneskeverdenen, som følger i digtets anden del, stroferne 3 og 4.

Som et kuriosum kan det nævnes, at forfatteren Chr. K.F. Molbech i skuespillet »Ambrosius«, der udkom i 1878, og som blev spillet med succes på Det kongelige Teater i en menneskealder og blev trykt i mange oplag, lader hovedpersonen, Ambrosius Stub, belære baronens datter, Abigaël, om, at rosenknoppen ligesom andre blomster og vækster har »Liv og Fornemmelse« og kan tale, altså er besjælet.³⁵ Titelpersonen læser digtet Du deylig Rosen-Knop højt for Abigaël – men rigtignok i en af Molbech så forkortet og omdigtet form, at der kun er en svag afglans af det originale digt tilbage.

Det skal i denne forbindelse nævnes, at der er det pudsige ved Chr. K.F. Molbechs gendigtning af Du deylig Rosen-Knop, at den må have inspireret en senere tids omdigter, nemlig Hans Brix. I sin Lyrikantologi fra 1928-30 har Brix rettet linierne 8 og 9 i anden strofe til »At Herlighed forgaar, / Og Skønhed Ende faar« – ganske som Molbech har ændret dem. Men endnu i 1960 har Hans Brix konsulteret det romantiserende drama fra 1878. Nu sletter han i bogen »Ambrosius Stub« den overleverede teksts 3. linie i første strofe, »Hver Mand maac dig jo agte«, og erstatter den med linien »Og paa din Skjønhed agte«, som er en næsten ordret gentagelse af drama-digtets »Og paa den Skjønhed agte«. Den virkning har skuespillets forfatter næppe forestillet sig, at det ville kunne få! Brix henviser ikke til sin kilde.

Udbruddet »Men ak!« indleder den anden strofe. Så er man forberedt på, at ikke alt, hvad der er at sige om den dejlige rosenknop, er fryd og gammen. I skarp kontrast til første strofes begejstrede beskrivelse af rosen på dens »Torne-Sæde« beretter jeg'et her i anden strofes 1. afsnit, hvad der er sket med den. Digtets lyriske jeg plukkede blomsten »i gaar« (og har den ind i sin stue); »I Dag« er rosen visnet. At blomsten visnede

så hurtigt, er den afgørende begivenhed. Den omtales i 1., 5. og 13. vers, og den sidste af de to varierede gentagelser af begyndelseslinien er gjort særlig markant ved, at den indgår i et modsætningspar: »I Gaar du blomstrede, / I Dag du visnede« (linierne 12 og 13). De tre næsten identiske vers (og vers 12) indrammer og indgår i strofens to afsnit.

I andet afsnit af strofen (linierne 6-11) betragter jeg'et den visne rose nærmere. Først kommer her (vers 6 og noget af 7) det konkrete sanscindtryk, at rosens friske røde farve er blevet mat, så – ved dette syn – efter tankens triste konstatering: at skønhed altså alt for hurtigt får en ende (lidt af vers 7 og versene 8-11). At denne slutning er det centrale i strofen, understreges af, at vers 8 i varieret form gentages i vers 9. I linierne 10 og 11 stiller jeg'et den visne rose det retoriske spørgsmål: »Naturens Mesterstykke; / Ach, hvor er nu dit Smykke?«. Og disse linier er en slags gentagelse af versene 8 og 9. Med anden strofes refleksioner over, hvor hurtigt skønhed kan blegne, slutter første del af digtet.

I digtets tredje strofe introduceres en ung pige med det klassiske hyrdindenavn Phillis. Navnet og strofens beskrivelse af kvinden tyder på, at der består et kærlighedsforhold mellem digtets jeg og den unge pige, som jeg'et nu tilkalder. Indholdsmæssigt består også denne strofe af to afsnit. I det første henvender jegpersonen sig til Phillis og siger, at hans rose kalder på hende. For jeg'et er den før så dejlige, men nu visne rose blevet et billede på det, der engang i fremtiden venter Phillis, et billede, som han opfordrer hende til at betragte og tænke over – også hendes skønhed vil med tiden falme. Første afsnit af strofen består af versene 1-5, sidste del af vers 12 og vers 13. I alt tre gange forkyndes her den lære, som jeg'et har draget af blomsterskønhedens forgængelighed. Linie 3 – »Din Skønhed cengang falder« – gentages i let varieret form linie 9 i anden strofe: »Din Skønhed Ende faaer« og er et tydeligt eksempel på jeg'ets analogiske argumentation – hvad der skete med den pragtfulde rose, vil også ske med Phillis' skønhed.

Versene 6-12 (første del af vers 12) udgør strofens andet afsnit, der står som et indskud i første afsnit. Her taler jeg'et til den unge kvinde om hendes smukke ydre. Det anskues først som en helhed – »Alt hvad man deyligt finder« – hvorefter det beskrives i enkeltheder: kinder, mund, øjne osv. Ordet »Deylighed« står som apposition til »Mund«. At Phillis' krop og hænder kaldes »nette«, må ikke opfattes som en betinget ros. Blandt fynboer har »net« tidligere været et yndlingsord: »Alt skal være net paa Fyn. Hækken klippet, Huset malet, Talen dæmpet, velklingende« (ODS-citat).

Personbeskrivelsens sidste og afgørende ord, »Forgaaer«, står forrest,

isoleret og emfatisk i linie 12. Først ved læsningen af dette ord bliver man klar over meningen med den seks-syv linier lange forvægtskonstruktion, som det danner afslutningen på. Ordet falder med stor vægt, som etammerslag. Ordet »Forgaaer« viser tilbage til vers 8 i anden strofe – »Din Herlighed forgaaer« og understreger skæbnefællesskabet mellem den dejlige rose og den smukke kvinde.

Phillis' skønhed beskrives med samme betagelse, som rosen blev beskrevet med i første strofe. I beskrivelserne bruges ord som »deylik«, »deyligt« og »Deylighed«, pigens kinder kaldes »rosenrøde«, og til første strofes 3. vers – »Hver Mand maae dig jo agte« – svarer tredje strofes 11. vers: »Som sig hvers Gunst tilvender«. Virkningen heraf bliver, at de to billeder tilsammen danner ét stort skønhedens dobbeltportræt. Men at det drejer sig om en ydre, forgængelig skønhed, kan ingen nu være i tvivl om.

Ligesom første strofe er tredje strofe uregelmæssig i sin opbygning: 1. vers gentages ikke i 5. linie, men i 4. og – i en let varieret form – i 12. linie. Til gengæld gentages linie 5 i linie 13, og betydningsmæssigt er der ingen væsentlig forskel på versene 1, 4, 5, 12 og 13. De går alle ud på, at Phillis bør betragte den visnede rose – og tage ved lære af dens forvandling.

F.J. Billeskov Jansen har som før nævnt peget på, at digtets tre første strofer hænger fast sammen, så fast, at »den første kalder paa anden, den anden paa den tredje«. Overgangen til den fjerde strofe anså forf. for at være »vanskeligere«. ³⁶ Men som ovenfor vist siges det allerede i første strofe, at der findes mere end én form for skønhed. Bag den ydre, synlige skønhed findes der en højere form for skønhed, en indre, sjælelig eller åndelig. Ganske naturligt får tanken om, at Phillis' ydre skønhed er lige så ubestandig som rosens (indholdet i tredje strofe) derfor digteren til i fjerde strofe igen at vende sig imod den indre skønhed – denne gang imod menneskets indre skønhed.

Men der er også mere i den tredje strofe, der kalder på den fjerde. Det stærkt betonedede ord i slutningen af tredje strofe, »Forgaaer«, kalder på et rimord – og det kommer da også straks i fjerde strofes 1. linie, nemlig ordet »staaer«. Det er oven i købet et ord, hvis betydning understreger modsætningen mellem det sørgelige ved indholdet i tredje strofe og det glædelige ved budskabet i fjerde strofe. Og det er et ord, som takket være de to gentagelser af det i linierne 5 og 13 bliver det centrale begreb i sidste strofe.

Indholdsmæssigt består denne strofe ligeledes af to afsnit. De seks

første vers identificerer og karakteriserer et menneskes indre skønhed: »Dyden«. Dydens vigtigste egenskab er bestandighed: dyden varer evigt, falmer ikke af år og alder. Ligesom i anden strofe gentages vers 1 – med en smule variation – i versene 5 og 13, og ligesom i denne strofe indgår den sidste gentagelse i et antitetisk vers-par: »Naar alting da forgaaer, / Din Skiønhed evig staaer«. I de to afsluttende verslinier bruges ordene »forgaaer« og »staaer« som rimord. Det første repeterer det stærkt betonedede »Forgaaer« i linie 12 i tredje strofe (og »forgaaer« i anden strofes 8. vers). De to ord er placret nøjagtig samme sted i stroferne, nemlig i 12. linie. Det upersonlige »Een Skiønhed« i versene 1 og 5 forandres og forstærkes i vers 13 til det personlige »Din Skiønhed«, der gentager vers 3 i tredje strofe og vers 9 i anden strofe. Også disse relationer mellem de tre sidste strofer bidrager til at binde dem sammen.

I fjerde strofe oplever vi den ejendommelighed, at 6. vers udgør en slags fællesled for strofens to afsnit. I alle de andre strofer indleder 6. vers en ny tanke og dermed et nyt afsnit. Men her fungerer verset på én gang som den forklarende afslutning på 1. afsnits dydbeskrivende forvægtskonstruktion og som optakt til 2. afsnits formaningsstale til Phillis – ordet »den« i linie 7 refererer til »Dyden« i linie 6.

Indholdsmæssigt udgør formaningen strofens 2. afsnit. Den unge pige opfordres her til at bestræbe sig på at leve et dydigt liv til sin skabers ære. Den skønhed, som hun derved opnår, vil nemlig være uforgængelig.

Men hvad menes der egentlig med »Dyden«? Linierne 10 og 11 viser, at dyden må have noget med forholdet til Gud at gøre. At leve dydigt må betyde, at man i tanker, ord og handlinger stræber efter at leve efter Guds vilje. I den kristne tradition er der tre overordnede, »teologiske« dyder: tro, håb og kærlighed, og der findes fire såkaldte kardinaldyder: klogskab, mådehold, tapperhed og retfærdighed. Under disse hoveddyder rangerer en hel række andre dyder: tålmodighed, standhaftighed, sagtomdighed, ydmyghed – »alle dyders moder« – kyskhed, lydighed og samdrægtighed.³⁷ Der er altså ikke så lidt at stræbe efter »i Tiden« – mens hun lever i denne timelige tilværelse – for den smukke Phillis.

Adskillige af Stubs digte handler om dyd i almindelighed eller om særlige, navngivne dyder som oprigtighed, nøjsomhed, bestandighed, trofasthed, elskværdighed, forsigtighed og mådehold. Sådanne dyder må digteren vel også have haft i tankerne, da han skrev den sidste strofe i Du deylig Rosen-Knop.

Og hvad menes der med ordene om, at dyden er den eneste form for skønhed, som »evig staaer«? Den bedste forklaring herpå får man nok i

Stubs lange og smukke sørgedigt i anledning af Christian Stockfleths hustru, Adolphine Christine Rostgaards, død i 1740. I dette digts sidste afsnit, »Over-Skrift«, spørger – og svarer – digteren:

Hvad vandt vel Døden her! thi Dyden er i Live;
Ved den skal *Rostgaards* Navn i Agt og Ære blive.
O! lad kun andres Been et Marmor-Minde faac;
Men her vil Dyden selv som Pyramide staae.³⁸

(versene 9-12)

De centrale linier i fjerde strofe er versene 8 og 9: »At og en deylig Aand / Sin Bolig ligne kand«. Disse to linier refererer til linierne 8 og 9 i den første strofe: »Om ey en ziirlig Dragt / Indtager meer end Pragt«. På nøjagtig samme sted i første og sidste strofe taler det lyriske jeg om dualismen krop og sjæl: under rosenknoppens »Dragt« findes der noget mere værdifuldt end dens ydre pragt, nemlig en blomstersjæl, og i den smukke, unge kvindes krop bør der bo en sjæl eller ånd, der er lige så dejlig som sin »Bolig«. Så fint foregribes i første strofe det moralske budskab i den sidste strofe, og så elegant sammenkædes digtets to dele.

Phillis' »Aand« bør blive lige så dejlig som sin (dejlige) »Bolig«, siger digtets jeg. Og det siger ikke så lidt, for med hvilken betagelse har han ikke beskrevet hendes dejlighed, hendes skønhed i tredje strofe. Således viser fjerde strofe tilbage til den tredje. Og da pigen og rosen, som før nævnt, er tegnet som ét stort skønhedens dobbeltportræt, føres disse forbindelseslinier videre fra tredje strofe til den første. At det virkelig er store moralske krav, der stilles til Phillis, fremgår også af, at den indre skønhed vurderes højere end den ydre i både første og fjerde strofe.

Fælles for de to sidste strofer i Du deylig Rosen-Knop er brugen af imperativer: i tredje strofe »kom og see« (tre gange) og »Betragt« (to gange); i fjerde strofe »See«, »Strøb« og »Lev«. Der er i høj grad tale om at se, agte og betragte i dette digt. I første del af digtet gør jeg 'et det af egen drift, i sidste del ønsker jeg 'et at delagtiggøre den unge kvinde Phillis i sine iagttagelser og tanker – derfor de mange bydeformer i tredje strofes anskuelssundervisning af Phillis og i fjerde strofes formaningsstale til hende.

I sine Indledende bemærkninger om Ambrosius Stubs væsen og livsvaner i bogen »Ambrosius Stub« (1960) skriver Hans Brix bl.a.:

Stoffet danner en klar helhed. Han ordner det med forkærlighed i rækkerne af ensdannede strofer og bruger en gennemført kongru-

ens mellem stroferne, hvor det kan tillades. Desuden anlægger han sammenhængen saaledes, at sidste vers [dvs. strofe] om muligt viser tilbage til det første, ogsaa i selve udtrykkene, samtidig med at det drager konsekvensen af det forebragte og lader det fremføre et: *ergo!* – der virker afgørende og betinger bifald.

I Du deylig Rosen-Knop er der, som vist ovenfor, ingen tvivl om, at sidste strofe peger tilbage til den første – eller sagt på en anden måde: at første strofe foregriber den sidste. Og det gælder, som Hans Brix siger, også om selve udtrykkene.

I første strofe var forestillingen om den indre skønhed det dominerende, i fjerde strofe drejer alting sig om denne den højeste form for skønhed. De to andre strofer handler i modsætning hertil begge om den ydre skønhed, om dens forgængelighed. I første og sidste strofe er det tankemæssige indhold glædeligt, i de to midterste strofer er det modsatte tilfældet: her er refleksionerne sørgmodige. Tilsammen danner de fire strofer den mest fuldkomne helhed, hvor intet kan undværes og intet lægges til, hvor alting er i harmoni.

I flere andre digte bruger Stub et billedsprog, der er beslægtet med det, han anvender i Du deylig Rosen-Knop, til at beskrive forholdet mellem det legemlige og det sjælelige. I arien Oprigtighed, min Fryd finder man fx følgende linier:

Du kiere Dyd! bliv min;
 Jeg er Liv-egen din;
 Men hvo kan viise mig
 Hvert Bryst, der huser dig?³⁹
 (4. strofe, versene 1-4)

Og i digtet Bestandighed er rar findes den samme forestilling om kroppen – brystet – som dydens bolig:

Bestandighed er skøn,
 Dens Ære-Krands er grøn,
 Dens Væsen er min Lyst,
 Dens Tempel er mit Bryst,
 Der offerer Hiertet sig,
 Til den, der elsker mig.⁴⁰
 (4. strofe)

Dette billedsprog er ældgammelt. Vi finder fx en lignende billedlig tale i Biblen:

Men når den urene ånd er faret ud af mennesket, vandrer den igen-
nem vandløse steder og søger hvile, men finder den ikke.
Så siger den: »Jeg vil vende tilbage til mit hus, som jeg gik ud af«;
og når den kommer, finder den det ledigt, fejlet og pyntet.
Så går den bort og henter syv andre ånder, værre end den selv, og
de kommer ind og tager bolig dér.

(Matt., kap. 12, v. 43-45)

Besjælingen af en rose er ikke enestående hos Stub. Der forekommer fx også besjæling af naturfænomener i arien *Den kiedsom Vinter* gik sin gang: naturen »beteer« sig smukt og ler, solen går pyntet med lange stråler i sit hår, våren pynter bøgen til brud, fugle og dyr spiller og danser som mennesker, og solen kommer til søen for at se sit »Skilderie« i dens spejlblanke vand.⁴¹

Hos romantikkens digtere i det følgende århundrede finder man besjæling af roser og andre blomster, der ligner den, som Stub har brugt i *Du deylig Rosen-Knop*. Forestillingen om, at duften er blomstens sjæl, findes i flere af H.C. Andersens ungdomsdigte, fx i digtet *Jeg drømte, jeg var en lille Fugl* fra 1831. Her forelsker fugle-jeg'et sig i den blomst, der »i Duft og Farveskjær« er den smukkeste:

Hun bøiede sig i Vinden bly,
Jeg rørte ved Blomster-Kjolen,
Jeg Tanken forstod i Bladets Duft,
Det rødmed' i Morgensolen.⁴²

(6. strofe)

Vi genfinder ideen i digtet *Aftendæmring* (1830), hvad alene 6. vers viser: »Og hvad hvert Blomster føler, det aander ud i Duft«.⁴³ Andersens lille digt *Rosen* (1832) rummer både tanken om skønhedens forgængelighed og forestillingen om, at rosen har en sjæl:

Du smiler her fra Hækkens grønne Blade,
Som Englen smilte til det første Par.
I Morgenduggen Blomsterne sig bade,
En Draabe kun Du paa dit Blomster har.

Er det en Taare, Alfen græd, og sukked'
 Fordi Du er saa smuk og dog skal døe?
 Med Ungdoms-Fylde, Bladene halv lukked',
 Sødt drømmende Du staaer paa Jordens Ø.

Hvad drømmer Du? Din Drøm ei kender Smerte,
 Dit Liv er Kjærlighed, din Sjæl er Duft,
 Dit Hele er et saligt Digter-Hjerte,
 Der Himlen seer, hvor Andre see kun Luft.⁴⁴

Helt anderledes ser H.C. Andersen på en smuk, men duftløs blomst som tulipanen. I digtet *Alphabet-Bouquet* fra 1847 lader digteren den tale sådan om sig selv: »Jeg er just kostbar, derpaa kan Du stole, / Man spørger ei om Sjæl, men kun om Kjole«. ⁴⁵ Hvor Stub taler om rosenknoppens dragt, bruger Andersen ordet kjole – hos ham er blomsterne ofte af hunkøn. I eventyrene *Gaaseurten* (1838) og *Vinden* fortæller om *Valdemar Daae* og hans Døttre (1859) finder vi det samme syn på de pragtfulde, men hovmodige tulipaner. ⁴⁶

H.C. Andersen var en stor beundrer af Ambrosius Stub. Både i sin digtning og i sine breve og private optegnelser har han adskillige gange refereret til sin fynske forgænger. Et par eksempler: i eventyret *Sommergækken* (1866) lader digteren sommergækken (nu: vintergækken) afslutte sin løbebane som bogmærke i »en god Bog: Vers og Viser af den danske Digter *Ambrosius Stub*, som nok er værd at kjende«. ⁴⁷ Og når Andersen i romanen *O.T.* (1836) skal skildre Ottos følelser, da Sophie er rejst til Fyn (2. del, kap. XI), gør han det på denne måde:

I hans Værelse stod et Rosentræ, de første Knopper formede sig og aabnede den røde Purpurmund; saa skjære og fine, som disse Blade vare *Sophies* Kinder; han bøiede sig over Blomsten, smilte derved og læste der yndige Tanker, beslægtede med hans Kjærligheds. En Rosenknop er et sødt Myserie!
 »De Blade gjør' saa mange
 Smaa Labyrinthers Gange
 Og dufte Luften op:
 Du dejlige Rosenknop!«⁴⁸

I 1837 skrev H.C. Andersen selv et digt om en rosenknop; både titlen – *Rosenknoppen* – og digtets optakt synes at være inspireret af Stubs digt: »Rosenknop saa fast og rund, / Deilig som en Pigemund!«. ⁴⁹ Og i 1849

vender Andersen tilbage til rosenknoppen, når han i digtet Poesien skal beskrive poesiens land:

Der er et herligt Land,
Det kaldes *Poesien!*
Det naaer i Himlen op,
Det rummes i en Rosenknop,
Og Hjerte-Melodien
Boer paa dets grønne Strand.⁵⁰

(1. strofe)

Hvem kan læse disse linier uden at tænke på rosenarien, som deres digter også må have haft i tankerne, da han skrev dem. Rimordene i 3. og 4. linie er de samme som dem, Stub har brugt i slutningen af første strofe af *Du deylig Rosen-Knop*.

Et par vers af H.C. Andersens digterkollega J.L. Heiberg fortjener også at blive fremdraget i denne sammenhæng. I skuespillet *Fata Morgana* fra 1838 karakteriserer Heiberg en rose med disse ord: »Rosen (...) har ei ene / Den ydre Glands! nei Duften er dens Aand«. ⁵¹ Det er, som det ses, en beskrivelse af rosen, der svarer helt til Ambrosius Stubs.

Denne buket af citater, hovedsagelig plukket hos H.C. Andersen, skulle gerne vise, at første strofe af *Du deylig Rosen-Knop* er blevet læst og forstået af romantiske digtere på samme måde, som jeg har læst og fortolket den her. For disse digtere kan der ikke have hersket nogen tvivl om, at linierne 4-12 i den indledende strofe har handlet om forholdet mellem ydre og indre skønhed.

Så meget mere mærkeligt er det, at alle Stub-forskere i det 20. århundrede fra og med Vilh. Andersen har ment, at digteren i første strofe lægger op til en æstetisk diskussion af to forskellige former for ydre skønhed. En sådan teoretisk diskussion ville jo ikke have haft noget med digtets tema og dets moralske budskab at gøre; den ville have været malplaceret og distraherende. Flere forskere har været så optaget af de indbildte problemer i første strofe, at de næsten har glemt at læse resten af digtet, at læse det som en helhed.

Du deylig Rosen-Knop er en af perlerne i Ambrosius Stubs og hans århundredes digtning. Længe før romantikerne opdagede den guddommelige, besjælede natur, betragter Stub sin rose med en naturfølelse, som ikke giver dem noget efter. Og ligesom de gør, sætter han sin oplevelse af skønheden i naturen og menneskeverdenen – og dens forgængelighed – i forhold til det guddommelige.

Som botanikeren, der piller blade og andre dele af en blomst for at kunne studere den i detaljer, har jeg her skilt digtet ad i mange af dets små og store bestanddele. Formålet hermed har været at opnå den bedste mulige forståelse af digtets enkelte elementer og især af digterværket som en helhed. Det bedste, man kan gøre efter en så hårdhændet behandling af værket, er nok at blade tilbage til digtet og bare opleve det som det uimodståeligt dejlige digt, det er.

Noter

1. Frederik Barfod: »Ambrosius Stubs samlede Digte«, 1848-52, ss. LVI og LXXI.
2. A.D. Jørgensen: Ambrosius Stub, Historiske Afhandlinger, bd. III, 1898, s. 464-510.
3. Vilh. Andersen: Den yndigste Rose -. Et Omrids af Skønhedsfølelsens Historie i dansk Digtning, Dansk Tidsskrift, 1902, s. 1-19.
4. Carl S. Petersen og Vilh. Andersen: »Illustreret dansk Litteraturhistorie«, bd. II, 1934, s. 214ff.
5. Peter Lauritsen: »Ambrosius Stub«, 1906.
6. Hans Brix: »Danmarks Digtere«, 1925-26; her er billigbogsudgaven fra 1962 benyttet, s. 119ff.
7. Samme: »Dansk Lyrik gennem tre Aarhundreder«, 1928-30, s. 56-69.
8. Samme: »Analyser og Problemer«, bd. I, 1933, s. 292.
9. Samme: »Ambrosius Stub«, 1960, s. 59-64.
10. Th.A. Müller: Om Ambrosius Stubs Liv og Personlighed, Festskrift til Kristian Erslev, 1927, s. 409-48.
11. I Samlerens antologi af nordisk litteratur, bd. IV, 1984, hvor Du deylig Rosen-Knop er aftrykt, forklares ordet »ziirlig« også med »net«, s. 439.
12. Vagn Falkenstjerne og E. Borup Jensen: Kommentar II, 1947, s. 28.
13. »Hvad vindes paa Verdens vidtløftige Hav og andre Digte af Ambrosius Stub«, Forening for Boghaandværk, Odense, 1947, s. 94.
14. F.J. Billeskov Jansen: »Danmarks Digtekunst«, bd. II, 1947/1969, s. 76f.
15. Samme: »Den danske Lyrik«, bd. I, 1963/1985, s. 161-68.
16. Politikens »Dansk litteratur historie«, bd. I, 1964, s. 339-44.
17. Niels Elkjær: Nogle Digte af Ambrosius Stub, Danske Studier, 1951, s. 100-09.
18. Henning Fonsmark: »Ambrosius Stub. Samlede Digte«, 1961, s. 65f.
19. Jørgen Ottosen: Nogle Brix-konjekturer til Ambrosius Stub, Danske Studier, 1962, s. 106-15.
20. Erik Kroman: »Ambrosius Stubs Digte«, bd. I-II, 1972. Udgaven er forbilligt fint illustreret – et arbejde, som Erik Kroman og Volmer Rosenkilde har været fælles om.
21. Peter Søby Kristensen: »Exempler«, 1978, s. 100-05.
22. »Dansk litteratur historie«, 1983, bd. III, s. 513 og bd. IV, s. 172-76.

23. Hans Henrik Jacobsen: »Digtere i Odense«, 1993, ss. 56f og 66f.
24. Asger Schnack, anf. arb., s. 8f.
25. Klaus P. Mortensen, anf. arb., s. 51-53.
26. Poul A. Jørgensen, anf. arb., s. 62f.
27. Carl S. Petersen og Vilh. Andersen, anf. arb., s. 223.
28. Erik Kroman, anf. arb., bd. I, ss. 14 og 56.
29. Vilh. Andersen, anf. arb., s. 7.
30. Erik Kroman, anf. arb., bd. I, ss. 128, 171, 189, 216 og bd. II, s. 29.
31. Sammesteds, bd. I, ss. 65 og 70.
32. Sammesteds, ss. 82, 101, 148 og bd. II, s. 96.
33. Sammesteds, bd. II, s. 119.
34. Kr. Mikkelsen: »Dansk Ordføjningslære«, 1911/1975, s. 331, Anm. 2.
35. Chr. K.F. Mølbech: »Ambrosius«, 16. Oplag, 1918, ss. 53ff. og 75.
36. F.J. Billeskov Jansen: »Danmarks Digtekunst«, bd. II, 1947/1969, s. 77.
37. Frithiof Dahlby: »Symboler og tegn i den kristne kunst«, 1965, s. 109-12.
38. Erik Kroman, anf. arb., bd. I, s. 145.
39. Sammesteds, s. 86.
40. Sammesteds, s. 90.
41. Sammesteds, s. 122ff.
42. H.C. Andersen. Digte, ved H. Topsøe-Jensen, 1966, s. 12.
43. Sammesteds, s. 13.
44. Sammesteds, s. 40.
45. Sammesteds, s. 157.
46. H.C. Andersens Eventyr ved Erik Dal, bd. I, 1963, s. 117f. og bd. III, 1965, s. 105.
47. Sammesteds, bd. IV, 1966, s. 253.
48. H.C. Andersen: »O.T.« (1836), udg. af Mogens Brøndsted, 1987, s. 168f.
49. H.C. Andersen. Digte, ved H. Topsøe-Jensen, 1966, s. 102.
50. Sammesteds, s. 7.
51. J.L. Heiberg: »Poetiske Skrifter«, bd. II, 1862, s. 201.

Georg Brandes og dansk identitet

Af Flemming Lundgreen-Nielsen

Historien om Georg Brandes og dansk identitet er ikke umiddelbart nogen succesfortælling. Og dog var han så dansk som nogen, eller måske præcisere: så københavnerdansk som nogen. Det er i dag lærebogsstof, at Georg Brandes er den internationalt orienterede kritiker, den gode europæer, aktivisten, som vækkede det litterære Danmark af senromantikens slummer og gjorde os moderne. Selv om der kan rejses berettigede enkeltindvendinger imod denne forestilling – der jo i øvrigt overvejende stammer fra Brandes selv – tegner den nu 72 år efter hans død på afstand den profil, som er og forbliver hans.

Mange ukvemsord er blevet sagt, da han levede, om hans fremmedhed i det danske folk. Hans jødiske herkomst blev revet ham i næsen i tide og navnlig utide. Selv om det teatraliske var tidens stil ikke blot på teatret, opholdt man sig ved hans sydlandsk levende mimik, en mangel på nordisk flegma, som blandt andet faldt Henrik Pontoppidan i øjnene. Hans afstandtagen fra den dansk-lutherske åndstradition til fordel for antikens noble verdslighed og dens efterliv i moderne ateisme, der spidsede til i hans dyrkelse af det store begavede menneske, indbragte ham prædikaten udansk.¹ At han tilmed dannede ordet »Fædrelanderi« som dansk version af fremmedordet chauvinisme til betegnelse af det 19. århundredes nationalfølelser, gjorde det ikke bedre.

Politisk set hørte han hjemme på Venstrefløjen, med forkærlighed for de franske revolutioner 1789, 1830 og 1848, der udgør de idéhistoriske ankergrunde i hans forfatterskab. N.F.S. Grundtvigs fødselsdage fejredes i hans sidste leveår med store vennemøder, hvor man sang hans kristne salmer og danske fædrelandssange. Da et fakkeltog i 1891 skulle fejre Brandes' 25-års jubilæum som skribent, samledes hans tilhængere uden for Odd-Fellow-palæet til tonerne af Marseillaisen. Som dansk indenrigspolitisk figur i midten af 1880'erne satte han definitivt og provokerende den enkelte over fællesskabet, frihed over lighed, retfærdighed over solidaritet – og afskar sig dermed fra den brede folkelige opbakning i såvel Venstre som arbejderbevægelsen. På den berømte og berygtede grundlovstale i 1884 udtalte han under en hastigt isnende tavshed, at han ville tjene folket, ikke demokratiet, i hvilket han blot så et middel – målet skal være »store, nye, rige Kulturtankers Indførelse i dansk Aandsliv

og Samfundsliv, ligegyldigt om disse Tanker var af dansk eller fremmed Oprindelse, naar de blot var sande og passede for os«.² Folket, et *omnibus* forstået som den middelmådige mængde og de dannelsesfilistre, Nietzsche hånedede, og hvis livsform Brandes især fandt repræsenteret i den moderne sensationspresse, afviste han purt.

Nytårsdag 1886 bekendte Brandes i en dagbogsoptegnelse, med en dybtfølt undren over den tomme fremskridtstanke og over den enfoldige og rå menneskehed, sit menneskeideal: »Vilje, ledet af Intelligens«.³ Efter Højres sejr ved valget i 1887 forlod han dansk politik. Han ville være den ensomme svane, en absolut forhenværende grim ælling. Karakteristisk nok har han i sit smukke ungdomsessay om H.C. Andersen (1869) kritiseret eventyrdigteren for at lade svanen ende som et husdyr, en halvtam havefugl. Hvor kunne Andersen nænne denne slutning: »Lad den døe, om saa skal være! Det er tragisk og stort. Lad den løfte sine Vinger, flyve susende i Jubel over sin Skjønhed og Styrke bort gennem Luften, lad den dale ned i en ensom og deilig Skovsø! Det er frit og skjønt.«⁴ Begreberne det store, det frie, det skønne vejer tungere end den sociale accept i parkens svaneflok. I disse alternativer, skitseret af den 27-årige kritiker lige før det store epokegørende og for ham selv skæbnesvangre of-fentlige gennembrud, tegner han – som altid i sin bedste kritik – i høj grad sit eget ansigt.

Det kan måske på denne baggrund synes sært at forsøge at placere Brandes i det 19. og 20. århundredes danske identitetshistorie. Men sammensat og paradoksalt, som han også var, havde han en psykologisk sans for nationale følelser. I 1908 beretter han således om, at han engang i 1890'erne, efter at det danske æstetikprofessorat i København i 1892 var givet til Julius Paludan, drøftede en ansættelse i Norge med en norsk universitetsprofessor. Brandes var dog betænkelig ved Norge på grund af nordmændenes overordentlig stærke selvfølelse. Til den norske professor ytrede han, at nationalforfængeligheden havde gode tider. Oldtidens grækere, jøder og romere tvivlede ikke på, at netop de var de udkårne, moderne amerikanere, briter, franskmænd og tyskere anser deres land for jordens første, og moderne grækere og italienere gør det samme med henvisning til deres historie; danskerne er af Grundtvig blevet belært om, at de er »Guds Hjertefolk, til hvilket han trænger«. Og, tilføjer Brandes med et smil: »Ikke sandt, i Norge er der ikke faa, for hvem Nordmændene uden videre er Jordens ypperste Folk? – Professoren blev lidt rød i Kinderne og sagde, idet han trak paa Ordene: »Jeg maa tilstaa, det mener ogsaa jeg.« Den lære, Brandes uddrager af episoden, lyder: »En saadan

Tro er jo som nyttig Illusion til en vis Grad en Styrke, men gør en Fremmeds Stilling i Folket usikker.«⁵ Det sidste hentyder til hans skepsis over for at skulle være dansk professor i Norge. Men udsagnet kan ukunstlet forstås mere generelt: troen på nationalt værd kan have en positiv effekt. Det var hans mening et halvt år før udbrudet af 1. verdenskrig.

Brandes var født i 1842 midt i guldalderens København. Som ung nærrede han den tids tro på sit eget lands høje værd. I juli 1860 deltog han i den nutzhornske studenterbandes sommerudflugt til Angel i Sydslesvig. Formålet var at styrke den synkende danskhed i Angel ved at besøge bønderne og syngede fædrelandske sange sammen med dem. På en pilgrimsrejse til fods fra Egebæk station til Isted hørte Brandes forbløffet en rejsefælle, grundtvigianeren Ernst Trier, foretrække digterne Ingemann, Hauch og Grundtvig frem for J.L. Heiberg og hans skole, fordi disse første læstes både i lærde og folkelige kredse.

Så kom 1864. Fra 18. januar til 28. februar skrev Brandes sin magisterkonferens. Emnet var en stærkt spekulativt formuleret sammenligning af Dantes og Shakespeares æstetik. De samtidige krigsbegivenheder i Slesvig, som flere af hans venner var med i, virkede selvsagt forstyrrende på hans koncentration; trods en god vilje til selv at gå i krig – blandt andet udtrykt i private fysiske halvmilitære øvelser – var den 22-årige unge akademiker for spinkel af legemsbygning til at kunne forvente accept.

På sin første store udenlandsrejse til Paris 1866-67 arriverede den menneskeligt stadig temmelig umodne kandidat med en overbevisning om, at Danmark snildt kunne måle sig med alle andre europæiske lande, også Frankrig, den tids kulturelle stormagt. Den 13. november 1866 skriver han hjem til sine forældre, at han er misfornøjet med det andet kejserdømmes imponerende, men tomme og forlorne skulpturelle og arkitektoniske dekorationer, som de ses på gader og torve: »Man føler ved hvert Skridt at Frankrig ikke har haft nogen Thorvaldsen og hvilken ubeskrivelig Skat Danmark besidder i ham. Vi er og blive dog i 4 à 5 Retninger Europas første Nation. Dette er ren og skjær Sandhed.«⁶ Ti dage senere meddeler han hjem, hvor det irriterer ham, at danskere i Paris altid bliver regnet for tyske og tysktalende af de geografisk uvidende franskmænd.⁷ Udlandet bliver imidlertid hurtigt et sandt spejl for Brandes. Efter blot 15 dages ophold i verdensstaden krakelerer den unge danoman – i et brev den 26. november til Magdalene Thoresen vedkender han sig ganske vist endnu dansk overlegenhed i ballet, skulptur, versdigtning og skuespil-

kunst, men må ellers indrømme, at vi i Danmark i mange hundrede henseender lever som sneglene under skræppebladet.⁸

I forelæsningerne over *Emigrantlitteraturen* i november-december 1871 angreb Brandes københavnernes og sin egen tidligere husgud Bertel Thorvaldsen for mangel på lidenskab: hans basrelief »Natten« er for dansk til at være oldgræsk og for græsk til at være ægte dansk – hvad han også havde erfaret, da han på Museo Nazionale i Napoli den 21. maj 1871 havde måttet indrømme tyndheden i sit idols lille værk.⁹ Thorvaldsen savner al originalitet, personlighed, er pur efterligner. Hans Nat i kvindeskikkelse er stilistisk »et Product af en Utilbøielighed til at være sig selv« og dog »en Bestræbelse paa at være det Umulige«, nemlig ægte antik. Den er en ejendommelig skøn landlig idyllisering, men harmløs, uden spor af elskov, forbrydelser, drab, en mild og søvnfyldt fred uden ringeste viden om fx Michelangelos kunst.¹⁰ Julius Lange gjorde straks dæmpet indsigelse mod Brandes' forkastelsesdom.¹¹ Senere tider placerer Thorvaldsen i en ædel biedermeier, men foretrækker måske friskheden i hans lerskitser og råtegninger frem for de færdige produkter.

På sin anden store udlandsrejse 1870-71 bliver Brandes med smertelig klarhed opmærksom på, at det danske målt med europæisk antik eller moderne målestok kun har relativt værd, ikke er mageløst eller udkåret til en særlig plads i historien. Resten af hans professionelle liv gik med at forkynde denne indsig.

I det 19. århundrede blev dansk national identitet i høj grad sat i forbindelse med modersmålet, nationallitteraturen og nationalkarakteren. Disse emneområder forholdt Brandes sig gang på gang til.

I forordet til *Samlede Skrifter*, dateret den 27. februar 1899, slutter Brandes en redegørelse for sit forfatterskab til dato, hvori det nationale demonstrativt springes over i opregningen af bærende temaer – frihed, retfærdighed, genikult – med sætningen »Har mine Samlede Skrifter maaske ikke mange paaskønnelsesværdige Egenskaber, saa har de idetmindste den, der nutildags ikke er saa hyppig som det var ønskeligt, at være skrevne paa et rent, klart, gennemsigtigt Dansk.«¹² Ved sin bevidste og personlige opdyrkelse af sit sprog hører Brandes med i det 19. århundredes modersmålsbevægelse. Det, som for Grundtvig og Ingemann og Hertz og Lembcke er en hjertesag, er dog for ham et forstandsanliggende. En følelsesfuld forkyndelse erstattes af det velgjorte overlæg.

I sin pure ungdom var Brandes en blind beundrer af Kierkegaards sprogkunst. På udlandsrejserne fik han også relativt sin bedømmelse

af det danske sprog. I det ovennævnte brev til forældrene fra Napoli fra maj 1871 skriver han: »Hvor føler man ei nøie paa Reiser det Danskes specielle Sprogklang og hvilket frygteligt utaknemmeligt Material vi have deri«. ¹³ Heroverfor foretrak han norsk. Da han i 1902 var i Oslo, noterede han: »For en Dansk er noget af det Bedste ved at besøge Norge efter en halv Snes Aars Forløb, det paany at høre det fælles Sprog saa meget renere og bestemtere udtalt. Den Sang, som for danske Øren det Norske har, er indtagende; den synes mindre fjern fra Oldsprogets kraftigere Tonefald. Her i det mindste har a'erne ingen æ-Lyd og bliver Sætningerne aldrig til Vælling.« ¹⁴

Kampen for at vriste vellyd ud af det danske sprog, mundtligt og skriftligt, førte Brandes hele sit liv. Problemet behandles adskillige gange teoretisk. I *Levned* bringer Brandes efter en vittig karakteristik af tysk sprogs bagvendte ordstillinger i bisætninger følgende memorandum ¹⁵ om sit modersmål:

I Danskens er Mislydene en Pine, de mange ulidelige Ord med tonløse Udgange *else, erne, ene*: Forladelse, Retfærdiggørelse, Konerne, Forholdene osv. og saa er der den afskyelige Omstændighed at de tyske Udtryk *zu* (foran Verber) og *dass* udtrykkes ved samme Lyd: *at*. Danske Skribenter, der ikke uafbrudt har deres Opmærksomhed fæstet derpaa – og af dem er der næsten ingen – frembringer derfor en Prosa, hvor a'erne skratter som drejede man en Skralde. Meget ugunstigt er det fremdeles, at *som*, det relative Pronomen, og *som* i Betydningen *ligesom* har samme Ordlyd. Ubevæget er det endelig, at Partiklen *der* (Der var engang) og Ordet *der* (paa Stedet) stavcs ganske ens. Det danske Sprog er, naar det ikke skrives med yderste Omhu, overrigt paa Tvetydigheder og Mislyd.

I essayet »Sprogets Behandling« fra 1911 ¹⁶ jamrer Brandes over de nyere tiders mishandling af det danske sprog:

Lidt efter lidt udviskes Sprogets Ejendommeligheder, og ved evindeligt Gentagelse sætter de styggeste Misbrug sig fast. Det er en Kendsgerning, at yderst faa har Øre for deres Sprog, og da de sprogligt ukyndige og umusikalske Mennesker ustandseligt skriver løs, bliver Sproget stedse mere udansk.

Da nu Danskens saa lidt som noget andet Tungemaal er stivnet i

faste Former eller Udtryk, saa har Sprogfordærverne altid den Udvej at gentage en Fadæse saa længe, til den er bleven gængs, og saa kan den forsvares med Sprogbrugen.

De fleste er saa usikre i Dansken, at de skriver den som et fremmed Sprog uden Kendskab til Talemaaders Betydning. Man skulde forsværge, at de var voksede op med Sproget fra Barnsben af.

Konkret drejer det sig om forkert brug af forholdsord, alt for mange overdrivende og stærke udtryk, ureflekteret indoptagelse af overflødige fremmedord, fremmede vendinger og fremmede stavemåder af egennavne (norsk, tysk). Brandes vedkender sig i dansk at have erstattet den tyske form *Nicolaus* med den danske *Nikolaj* for det russiske navn: »Jeg tør rose mig deraf, fordi det er det eneste Tilfælde, hvor jeg med Sikkerhed har kunnet spore et Resultat af mine Bestræbelser i dette Liv. *Nikolaj* er i min Eksistens, hvad Hørups Port var i Hørups.«¹⁷

I en tale holdt 1914 for digteren Sophus Michaëlis¹⁸ fremhæver Brandes,

hvorledes vort danske Sprog siden Olddanskens Dage har tabt i Vokalrigdom, i Vellyd og Kraft. Vokalfarverne (som jeg tør rose mig af at have lovsunget en Snes Aar før Arthur Rimbaud) det røde *a*, det mørkeblaa *u*, det gule *i* osv. blev sjældnere og sjældnere, veg Pladsen for det blege, toneløse *e*. Vi har Præsens Participle *ende* og den trøstesløse Endelse *else*. Vi Danske siger *Pi-e*, eller naar det kommer højt: *Pighe*, der minder om Englændernes Ord for en Gris, naar Italienerne siger *ragazza*.

Dog selv som farveløst nordisk Sprog kunde Dansken staa som et Træ i Rimfrost med tydelige og skønne Linjer. De véd alle, at vor skødesløse daglige Udtale udvisker Linjerne, saa Sproget ligger den Grød, der er vor Befolknings Hovednæringsmiddel.

Hører De udenfor Landets Grænser uforberedt dette Sprog jasket talt paa en Jernbanestation, er det vel hændt Dem, at De er bleven forfærdet. Hvad er dog dette? Er det vort Modersmaal, denne tonløse E-Grød, denne skrækkelige Æ-Vælling? Snart gør det som Engelsk, snart bræger det som Plattysk, karakterløst og farveløst. I Guder! er det Dansk? Modersmaalet, vi elsker og dyrker?

Eller læs dette Sprog, naar det skrives jasket, sparket fuldt af tyske Udtryk og Vendinger, ufordøjede tyske Klumper, eller overtrukket med en saakaldt Pariser-Mundarts Simili-Elegance, eller

opsminket med engelske Idræts-Udtryk og norske Skønhedspletter! De har jo alle set Jean de France sprogligt danse Tango i sine Forældres Gaard.

I sin iver efter at redde og bevare det ægte danske kom Brandes ud af sprogligt trit med sin samtid, bl.a. da han omkring århundredskiftet gennemrettede sine ældre tekster til optrykket i *Samlede Skrifters* 12 bind. Han drev her en purisme med udskiftning af fuldt forståelige fremmedord til mindre forståelige danske, enkelte gange med total kommunikationssvigt til resultat. Hans Holberg-bog fra 1884 kan tages som eksempel. At *ridikulisere* bliver til *latterliggøre*, er fint; at *ræsonnerende Drift* oversættes med ombyggede led til *naturlig Skønsomhed*, er ikke særligt vejledende, og at *Hypocondri* bliver til *sygelig Sørømodighed*, er temmelig vildledende. Når andetsteds det anerkendte fremmedord *Hermafrodit* varieres med det forældede danske *Tvetulle* (som også Grundtvig havde brugt!), nærmer Brandes sig parodien, selv om princippet kan tolkes som et udslag af Brandes' stræben efter det ægte danske.¹⁹

Denne bevidste udjævning af ordforrådet i retning af en art folkelighed på steder, hvor en sådan næppe har hjemme, bevirkede, at han mistede kontakten med de yngre digtere, der netop omkring århundredskiftet eksperimenterede med stilbrud og pointerede sprogsammenstød. Johs. V. Jensens prosa i *Kongens Fald* var således (i 1904) en gru af stilløshed for Brandes – umoden og ujævn.²⁰

I guldalderen fremhævede han Kierkegaards nuancerede prosa, som han i 1877 blev den første forsker til at analysere. Kierkegaard har, skriver Brandes, dannet

et Sprog i Sproget, et Sprog, hvis Stil var saa fjern som muligt fra Lapidarstilens Ro og fra Nationalstilens Renhed, en ophidset, overlæst, udpenslet og snirklet Stil, i hvilken Adjectivet, som gjør Foredraget bredt, spiller en større Rolle end Verbet, som gjør det kraftigt, og Stemningen en større Rolle end Konturen, men hvor Alt var Lidenskab – et Sproglegame, hvor Alt var Puls. Hvor ornamenteret end Udtrykket var, den Lidenskab, det udtrykte, var ikke derfor mindre dæmonisk og mindre følt. Det var et flammebugtet Sværd med maniceret Haandtag og stærkt forsiret Klinge, men dræbende i sit Stød. Lykkeligvis blev det aldrig brugt til at gjøre Skade.

Det var, hedder det videre, en stil for øret, beslægtet med brevet, midt imellem det talte repliksprog og det skrevne bogssprog. Stilen efterligner en vis sangtalens rytme, Kierkegaard hugger ikke sproget ud til en billedstøtte, men forvandler det til et uendeligt panorama, som under musikalsk akkompagnement næsten for hurtigt drages øjet forbi, det er et lidenskabens sprog, med beregnede voldsomme omkastninger af sindsbevægelserne.²¹

I en nekrolog over Kierkegaards antipode Meïr Goldschmidt i 1887 udnævner Brandes denne til mester i den danske prosa, også med godkendelse af Goldschmidts verdensborgerholdning til Danmark: »Medens de fleste af hans Landsmænd og Brødre i Journalistik og Poesi brugte et Atlas, hvor Danmark og Rusland optog et Stykke Papir af samme Størrelse, havde han øjensynligt engang paa et tidligt Stadium af sin Udvikling faaet en Globus at se, og det Syn glemte han aldrig.« Med nænsom beklagelse af de ærkeromantiske træk i Goldschmidts livsanskuelse runder Brandes af: »Hans Sprog er den bedste Arv, han efterlader os. Det slutter om lagttagelsen eller Indtrykket som et gennemsigtigt Slør; det er stemningsfint og melodisk trods sit altid naturlige *Parlando*, og det aabner stadigt Perspektiver, opefter og nedefter, saa det er, som saa vi fra en smilende, højtliggende Skovvej paa en Skrænt snart op mod Himlen, snart ned mod Havets Dyb.«²² Brandes' egen stil kan med fordel studeres ud fra hans karakteristikker af disse to prosaister.

En tale til danskere i London på grundlovsdagen 1906 rummer en hel dansk sprog- og stilhistorie rækkende fra Anders Sørensen Vedel med folkeviserne – »en besnærende om end barnlig Velklang« – over Holberg, Ewald, Wessel, Baggesen, Oehlenschläger, Grundtvig, Blicher, Heiberg, Hertz, Andersen, Kierkegaard, Winther, Aarestrup frem til Jacobsen og Drachmann.²³ Brandes konkluderer overraskende positivt: »I vore Dage er dette en Gang forsømte Sprog saa rigt paa Nerve og saa nervøst, saa gennemspillet, saa stemt og omstemt, at hvor man rører det, taler og toner det som en Vindharpe, der bevæges af Blæsten i Akkorder fra det fineste Pianissimo til det kraftigste Forte.« Han citerer Kierkegaards berømte hyldelse til modersmålet sidst i *Stadier paa Livets Vei*, 1845, med tør konstatering af, at den hele sætning fylder 352 ord, før et afsluttende punktum dukker op. Hertil kommenterer han:

Den Gang lagdes der mere Vægt paa Afskygninger end paa Sluttethed, og Sætningerne blev stundom lange indtil det Formløse. –

Nu frygter vi det Endeløse, selv naar det kaldes det Uendelige, og lider ikke Formløsheden af det, som smaasnakker og nynner.

For os er Hovedord og Verbum vigtigere end Tillægsordet. Vore Sætninger har kortere og mandigere Rytmer. Hvad vi tilstræber er Formens Fasthed.

Sådan er faktisk det sprog, Brandes selv skriver, når han er bedst. I disse tider, hvor modersmålet daskes ned i computertasterne og derefter kommer til at præsentere sig med (pseudo)professionel typografi, skønt kompositionen eller manglen herpå tit råber til himlen, kunne man godt i pressen og kritikken tage mønster hos en omhyggelig sprogbruger som Brandes. Desværre er hans sprogidéal for konservativt, for gammeldags klingende. Hans stil var altid gennearbejdet og forberedt i detaljer, en art prosalyrik. Den var anlagt uakademisk pointerende, essayistisk, aforistisk, med en beregnet dramatisk vekselvirkning mellem en elegant harmoni i udtrykket og en vækkende disharmoni i indholdet.

En grundig undersøgelse af Georg Brandes' stil findes ikke. Hans Brix skrev en skitse hertil i anledning af Brandes' 70-års dag i 1912. Brix giver Brandes en meget betydelig indflydelse på udviklingen af en dansk prosa efter 1871: han har som en sprogets ridder våget og vogtet, kasset klicheer, på én gang fremmet og avet lysten til at skabe nyt og ejendommeligt, krævet opmærksomhed for det karakterfulde og det indtagende. Hans egen stil er gennemsigtig, let at læse selv for lægmænd, så man tit slet ikke bemærker, at der er en stil – Brix låner åbenlyst fra Brandes' ovennævnte signalement af Goldschmidts stil. I stilhistorien er Brandes, vurderer Brix, afgjort konservativ – og er derfor trods al anden modstand aldrig blevet angrebet for sit sprog. Hans udgangspunkt er endvidere med *Hovedstrømninger* foredragsformen, som ingen døde punkter tåler, men som lever på korte sætninger, stærke billeder og anekdotiske pointer. »Det er kun i yderst sjældne Tilfælde, at man ser denne Kritiker henfalde til udpenslende Adjektiver eller tøve for at sysle med Smaaord for dermed at udtrykke lidet betydende Indgrænsninger og Forbehold. Hans Stil er sammensat af Verber og Substantiver: lutter Strøm og Styrke. Nu og da kalder et æggende Udraab paa Læserens intensive Opmærksomhed.«²⁴

Endelig har Paul V. Rubow ved Brandes' død i 1927 givet en stilhistorisk skitse af hans skrivekunst, med særlig vægt på hans periodestil, hvor enheden bevares, trods opdeling i kortere sætninger, et modstykke til en akademisk logisk sammenhængende stil med sirligt underordnede bisætninger. De store, lidt for patetisk virkende retoriske udbrud og pseudomonologer føres af Rubow tilbage til St. Beuve. Trods Brandes' svigten-

de kontakt med litterære diktioner efter 1900 finder Rubow dog, at hans stil er tilstrækkeligt centralt placeret til at kunne virke til alle sider, modsat de særprægede og sære prosaformer, J.P. Jacobsen, Drachmann og Johs. V. Jensen står for.²⁵

Som dansk litteraturhistoriker hører Georg Brandes til overspringerne. En samlet dansk litteraturhistorie har han aldrig haft ambitioner om at skrive. Den religiøse hovedstrømning i dansk litteratur har væsentligst interesseret ham som en beklagelig vildvej. Derfor har han kun beskæftiget sig overfladisk kvitterende med store navne som Kingo, Brorson, Ewald, Baggesen og Grundtvig. Udførligere har han været, når det drejede sig om at advare danskerne imod religiøs digtning. Bogen om *Søren Kierkegaard*, 1877, er det første bidrag til en egentlig Kierkegaard-forskning, men dens undertitel *En kritisk Fremstilling i Grundrids* er alvorligt ment, for ifølge et brev til Friedrich Nietzsche er det en art stridsskrift, skrevet for at hæmme Kierkegaards indflydelse, med bevidst neddæmpning af Kierkegaards geni.²⁶ En ungdomsafhandling (1867) om Fr. Paludan-Müller, til hvem Brandes havde et venligt personligt forhold, afviser den gennemgående moralske ironi i hovedværket *Adam Homo* som frastødende og uæstetisk, mens en artikel om Ingemann (1887) gør kort proces med forfatterskabet som gennemført udfoldet og barnligt.²⁷

I folkeopdrageren Holberg kunne Brandes til gengæld finde en forænger – og han leverede i det bestilte festskrift til 200-årsdagen i 1884 i inspirerede glimt de bedste tolkninger af hans store komedier, vi har. Ellers vrissede han ad den kedelige, flove betegnelse guldalder om romantikken: »Ikke alt, hvad der glimrede i den, var Guld, og nogen Guldmine var den overhovedet ikke.«²⁸ Af dens digtere priste han Chr. Winther og den da oversete Emil Aarestrup for deres realistiske sansefriskhed uden at lade sig genere af den idealistiske baggrundsfilosofi hos dem.

Selv hvor Brandes skulle høste udbyttet af, hvad han havde sået i sine forelæsninger, skjulte han hverken kritik eller skuffelse. Paradebogen *Det moderne Gjennembruds Mænd. En Række Portrætter*, 1883, blev lige så meget opgør som opgørelse, for i virkeligheden kunne Brandes ikke være tilfreds med lyrismen hos Jacobsen og Drachmann, profetholdningen hos Bjørnson, den groft karikerende typepsykologi hos Sophus Schandorph eller den troubadour-agtige kvindedyrkelse hos Erik Skram. Ibsen behandledes derimod med respekt som ægte moderne, mens programmet for den tættest samfundsdebatende litteratur blev illustreret med hans yngre broder Edwards klare, men kedelige dramatik. Brevveks-

lingen med broderen vidner, i enklere formuleringer, om Brandes' utilfredshed med sit følge. Et bind 2 var ifølge originalens uoptrykte forord planlagt, men det blev aldrig skrevet. I bogens 2. udgave fra september 1891 tilsatte Brandes som motto strofen fra folkevisen om dronning Dagmars død, hvor kongen rider fra Gurre med hundrede svende, men rider alene over Riberbro.²⁹

Sidst i 1880'erne meldte Brandes sig som kritiker ud af den danske litteratur. Hvad han siden producerede om 1890'ernes og det nye århundredes navne, var kortfattet og tilfældigt fremkaldt journalistik; en række af de moderne kvindelige forfattere skrev han nekrologer over. Dyrkelsen af de allerstørste udenlandske digtere og skribenter i en strålende fortid optog nu hans tid, mens han under og lige efter verdenskrigen tillagde sig et politisk-kritisk forfatterskab. Det var ikke gennem sit litterære fag, at Brandes skulle give bidrag til bestemmelse og forståelse af dansk identitet.

Derimod grublede Brandes en del over dansk folkekarakter. Forståelsen af nationalitet var ved den tid, da Brandes tog sin magistergrad, på vej til at blive et partianliggende – en årsag til splittelse i folket mere end et samlingspunkt. Kampen på Rigsdagen om Københavns befæstning efter 1864 blev uhjælpeligt viklet ind i Venstres kamp for indførelse af parlamentarisme i Folketinget. Det ægte danske, som Højre forstod det, og det folkelige, som Venstrepartierne forstod det, trak under provisorierne i hver sin retning.

Hvad der kunne forene danskerne, var det nationale uden for riget: 200.000 sønderjyders skæbne i det tyske kejserrige. Den var beseglet med nederlaget i 1864 og syntes endeligt bekræftet med det franske nederlag ved Sedan 1870. Pragerfredens løfte i § 5 om en fri folkeafstemning i Slesvig om tilhørsforholdet nærrede i nogle år en glitrende boble af håb, der dog sprang 1878-79. Men set fra sydbredden af Kongeåen kunne Danmark stadig være genstand for en drøm om det idelle fædreland, måske nok en utopi, i lighed med de landflygtige jøders drøm om Jerusalem under den babyloniske udlændighed – men som drøm en reel kraft.

Også i Brandes' hjerte fik det prøjsisk besatte Sønderjylland en særlig plads.³⁰ Hans varme for sagen er umiskendelig, selv om det først og fremmest var den krænkede retfærdighed, der bragte Brandes i harnisk – svarende til hans påstand i 1884 om, at Venstre skulle have regeringsmagten, ikke fordi det havde flertal, men fordi det havde retten på sin side. Det samme synspunkt lå til grund for hans talrige indlæg til fordel for undertrykte religiøse og nationale minoriteter: armeniere, rumænere,

georgiere, ruthenere, polakker, jøder, finner, kinesere, ja, såmænd også de af danskere misregerede færingar, grønlandere og islændinge. Til sine dages ende bølgede Brandes frem og tilbage mellem varsomme udtryk for fædrelandskærlighed og hvas kritik af hjemligt fædrelanderi. Det er vist et spørgsmål om, at man tugter, hvad man elsker.

Grundtvig og Ingemann indledte deres nationale forfatterskaber med stærkt kritiske billeder af deres uduelige samtid, men foretrak snart en positivt forkyndende form, da klimaet for folkelighed blev lunere – Ingemann i digtkredsen *Holger Danske*, 1837, Grundtvig i de samtidige skrifter om, hvorfor Danmark skulle have en folkelig højskole i Sorø. Brandes var, som mere kritisk end digterisk begavelse, stærkere i angreb end i forsvar. Hvor de gamle romantikere ville søge fred bag et åndeligt Dannevirke, lå for Brandes kaldet i en dristigt avancerende fortrops bevægelser.

Det begyndte allerede i Brandes' afskedstale på hotel »Kaiserhof« i Berlin den 1. februar 1883, hvor han dristigt, men forgæves appellerede til det tyske riges højmod over for de undertvungne danskere i Slesvig – og for en gangs skyld påkaldte nåde frem for ret. Brandes' overvejelser over dansk væsen tog nyt udgangspunkt i talen i Studentersamfundet den 1. februar 1894, »Om Nationalfølelse«, en tale, som blandt andet inspirerede Johs.V. Jensen til den desperate stemning i *Kongens Fald*. Ud fra en fransk omtale af Danmarks uheldige og ringe bidrag til verdensudstillingen i Paris 1878 påstod Brandes her, at Europa med et skuldertræk konstaterede, at »Le Danemark s'efface«.³¹ Hans diagnose var, at den fortvivlede indenrigspolitiske strid havde lammet Danmark i en følelse af mindreværd – som energisk måtte bekæmpes. Ti år senere, i 1904, kunne Brandes understrege, at »den Forestilling, som et Samfund, en Mennekegruppe, en Nation har om sig selv, er en Kraft i dette Samfunds Tjeneste. De Tanker, Folket gør sig om sin Fremtid, sin Sendelse saa at sige, bliver i høj Grad medbestemmende for denne Fremtid«.³² »Sendelse« – det er et stort ord.

Den skærpede kurs imod sønderjyderne fra og med sommeren 1898 under den berygtede overpræsident E.M. von Köller, med støtte fra kejseren, gav anledning til en række bidrag om dansk nationalitet – betragtet langt positivere end Brandes tidligere havde gjort. Han kunne her, uden at blive fanget bevidst eller ubevidst i de hjemlige skændier mellem Højre og Venstre, hylde et dansk ideal af frisind, lighedsfølelse, folkelig kultur. Et talende dokument er en lille artikel fra 1901, »Hvad er dansk Folkekarakter?«³³ Brandes anvender her ord som: sindighed, stæ-

dighed, udholdenhed og modstandskraft, men må samtidig notere en for stor skikkelighed, passivitet, manglende erobrerrevne. Flegma krydret med lune og vid finder han er danskerne ideal. Han er her i overensstemmelse med J.L. Heiberg og H.C. Ørsted i deres causerier i 1830-40'erne om danskerens egenskaber.³⁴ Brandes konstaterer videre, at elementær oplysning er udbredt blandt danskerne, som i det hele taget har en trang til dannelse og en afsky for yderligheder. Besiddelsen af sund fornuft er en yndlingsforestilling hos danskerne, men den modsiges for Brandes af en følelsesbetonet og tankefjendsk religiøsitet, hvorom grundtvigianisme og Indre Mission vidner. Brandes mener dog – og det er store ord i denne skønhedsdyrkers mund – at danskerne har en højt udviklet kunstdannelse og kunstsans, med blik for sund prunkløshed, altså det ægte.

Den slags kønne og stilfærdige udsagn kunne dog altid forstyrres af Brandes' larmende irritation over sine landsmænd. En artikel ligeledes fra 1901, »Om Nationalisme«,³⁵ driller med gentagne beviser for, at de mest karakteristiske træk ved nationalholdninger tit er dels forkerte, dels oprundet i udlandet, ganske som de fleste europæiske kongeslægter er indvandrere i det land, de regerer. Brandes foreslår derfor nationalisme kategoriseret under det almenmenneskelige. Og året før, 1900, skriver han faktisk en noget usikkert instrumenteret lille satire, »Danmark set udefra«, hvor han vist nok lægger mild distance til sine egne synspunkter på dansk kultur fra de foregående års artikler imod Köller og hans ånd.³⁶

Et mindre tiltalende udtryk for sin opfattelse af dansk national karakter kunne Brandes levere i bestemte polemiske sammenhænge indadtil. I 1909 bestemmer han i en replik til kunsthistorikeren Karl Madsen »Den nationale Form for Livsglæde« som skadefryden.³⁷ Til sin 70-års dag i 1912 forargede han borgerskabet med et bittert eventyr, »Historien om Sorteper og Skidtmads«. Her var han tydeligt nok selv Sorteper, den grimme danske ælling, der dog var den rene klare menneskeforstand, mens den fedladne blonde Skidtmads var gennemsnitsdanskeren med et præg af »en sund, kraftig, velskabt Misundelse«. Den danske (og norske) nations problem så Brandes i den provinsielle selvglæde og mangelen på selvkritik. Den 29. november 1922 talte han som firsårig i Christiania om »Imperialisme«. Det blev et mismodigt, tildels kynisk portræt af moderne politik efter verdenskrigen. Hans håb om en bedre fremtid placeres i USA: »Det Afgørende er den gennemgribende Selvkritik i Staterne. Indbildskhed, Selvgodhed hører Fortiden til«. Han nævner titlen på en amerikansk bog, som kritiserer alle amerikanske livssfærer, og kommenterer: »Det var utænkeligt at i disse smaa selvbeundrende Lande, Norge eller

Danmark, et saadant Værk kunde komme ud. Det varsler godt. Den ubarmhjertige Selvkritik er for os en Gennemgang, der fører til en bedre Fremtid. Der kommer den Tid, da Bartholdis Frihedens Gudinde paany viser os Vej.«³⁹ Udsagnet kan være sandt nok – men netop selvkritik var ikke blandt Brandes' egne iøjnefaldende egenskaber.

Men lad det ikke være glemt, at det også er Brandes, der i 1912 skriver en lille lignelse, »Den indre Melodi«.⁴⁰ Han bestemmer her – med en ukarakteristisk brug af oldnordisk stof – længslen som båndet fra den nordiske mytologi, lænken »gjort af lutter usynlige, usporlige, tilsyneladende uvirkelige Ting og som dog er den eneste, der ikke lader sig sønderrive, den, hvormed Fenris bindes«. En sådan længsel, fortsætter han, næres af et enkeltvæsen, men også af en folkestamme. Han går så over til sønderjyderne:

Et Land, et Navn bliver som en Sang indeni Folkesjælen. Den overdøves hos hver Enkelt, der hører til Stammen, i Timer og Dage, naar ydre Forhold tager ham i Beslag. Men i samme Øjeblik, han er ene og samler sig, lyder den samme stærke indre Melodi og gennemtrænger hans Væsen.

Saasnat Livets udvortes Larm standser, fornemmes disse Toner, der bærer et Navn. Som naar Trollhätta-Faldet høres langt borte, saasnat en Samtale ophører.

I dette lille prosastykke, der kan minde om en Johs. V. Jensensk myte, taler Brandes så varmt og nænsomt om nationalfølelsen, at end ikke Grundtvig kan måle sig med det. Det bruges med rette som motto til hans samlede udgave af sine Sønderjyllandsartikler i 1919, *Sønderjylland under prøjsk Tryk*. Her beskriver Brandes i forordet sin strid i februar-marts 1915 på Danmarks vegne med den tidligere ven, den franske konsilspræsident Clemenceau. Dennes provokerende udtalelse, at Danmark som ikke-krigsdeltager – underforstået: medløber – ville gøre en dårlig figur, når det af de allierede på en fredskonference skulle udbede sig de tabte hertugdømmer, gav Brandes dengang et stilfærdigt svar på: »Danmark ønsker ikke at opnå Herredømme over en Befolkning, som kun modstræbende, kun ved Tvang, kunde tvinges til at være dansk; tysktalende og tysksindet, som dens store Flertal er. Det, hvorom Talen er og altid siden Krigen 1864 har været, er den dansktalende og dansksindede Del af Slesvig.«⁴¹

Den store og uhyggelige sammenhæng, der for den neutralt og fornuftstyrede jagttager blev synlig under verdenskrigen, dominerer i Bran-

des' illusionsløse politiske forfatterskab under myrderierne og måtte naturligtvis ophidse i begge lejre. Verdenskrigen demonstrerede for Brandes klart, at nationalfølelse bliver nationalisme, som bliver imperialism, som bliver militarisme. Ledet af militarister måtte de europæiske stormagter eksplodere i en voldelig kamp om territorium og kunder. I sin bog *Verdenskrigen*, 1916, udsendt i 4. forøgede oplag i 1917, betragter Brandes det krigsførende Europa som et galchus, hvor han selv er som lægen blandt de sindssyge. »Mennesket er i sit Væsen et højere Rovdyr og en højere Abe«, erklærer han (allerede i 1915) med en vending, som minder om en af de mest provokerende i bind 1 af *Hovedstrømninger* 44 år tidligere. Med undren betragter han de såkaldt civiliserede staters niveau: »Hele vort middelalderlige Samfundsliv er jo gennemsyret med Ufornuft indtil Vanvid – man tænke paa vore religiøse Tilstande og vort Opdragelsesvæsen – og med Uretfærdighed paa alle Omraader, paa det økonomiske Omraade som paa Kønslivets. Hver anden Afgørelse, der i Fredstid træffes, er et Udslag af gamle, længst forældede Fordomme.« Og i krigen sætter den stærkere altid sin vilje igennem – og finder på forskønnende forklaringer bagefter. Brandes' løsning på disse knuder hedder: verdensfrihandel og respekt for menneskelige værdier, så ikke ukendte unge genier skydes ned uden at have fået lov til at udfolde sig.⁴² I en mismodig fortsættelse af bogen ind i Versailles-fredens tid modererer Brandes sin gamle formel for det højeste liv – vilje ledet af intelligens – til, at det i det historiske tilfælde Lenin er viljestyrken mere end intelligensen, det er kommet an på.⁴³

Det er forståeligt, at Brandes på denne baggrund kunne fastholde sit kærligt-kritiske forhold til det danske. I 300-året for Shakespeares død, 1916, talte han på Kronborgs søbatteri for den engelske digter,⁴⁴ med beklagelse over, at ingen dansk forfatter har kunnet gøre en dansker så berømt som Shakespeare Hamlet:

Er nu Tragedien Hamlet dansk?

Danskest deri er vel det gamle Vrøvl Polonius. Alligevel er han som andre danske Vrøvl ikke helt Vrøvl. Hans Formaninger til Lactes er saa dybsindige, at de forekommer ganske overensstemmende i et Brev fra Lord Bacon.

Hamlet er for saa vidt ikke særlig dansk, som ingen hos os har havt denne Form for Humor eller har staaet i denne Glans af Geni. Men vi har samme Idealser som han: Retten, der ikke bøjer sig for Magten, Adelsaand, kongelig Tænkemaade.

Og de bedste iblandt os har formaaet som han ad Omveje at aabenbare Følelse og Forstand, Finhed og Skarpsind, Menneskekundskab udtrykt med ironisk Overlegenhed.

Dette er sagt i parentes endnu et eksempel på Brandes' brug af den indirekte belæring, som han havde annammet hos Kierkegaard – ingen tilhører har formentlig tvivlet på, at taleren var blandt disse bedste! Brandes slutter sin hyldest, der påhørtes af blandt andet kongen, Christian X, med en indplacering af Danmark i 1. verdenskrigs blodige og hårde Europa, ved hjælp af et billedsprog, som i dag ville være ubrugeligt:

Skønt lille indtager Danmark en meget større Plads i Civilisationen end den, der tilkommer det efter dets Rumfang. Skønt neutralt, er det ikke utro mod noget af Menneskehedens sande Idealer.

Danmark er i mellemfolkelig Politik uden Vægt. Men ogsaa Radium er uden Vægt. Radium er ikke et Sprængstof, men en lille Kraftkilde, uudtømmelig.

Med forskere som Troels-Lund, Valdemar Vedel, Axel Olrik, Vilhelm Andersen, Harald Nielsen og Vilh. la Cour, suppleret med digterne Karl Larsen og Valdemar Rørdam, opstår der sidst i århundredet en ny dansk nationalisme funderet på en historisk og kulturhistorisk grund. Disse mænd havde på godt og ondt Georg Brandes som faderfigur, men betone sammenhæng, kontinuitet, hvor Brandes hellere forkyndte gennembrud, der også betød brud. Den guldalderromantik, *han* havde forkastet, blev *deres* bedste stof. Brandes har tilsyneladende ikke haft noget varmere forhold til dem, hverken fagligt eller personligt.

Alligevel inspirerede han i 1888 ved sine Nietzsche-forelæsninger de purunge 1890'er-lyrikere til en religiøs poesi, han ikke kunne anse for ønskelig. Han var på en måde også med blandt dem i sin bog *Indtryk fra Polen* fra samme år. Polens sørgelige nationale skæbne var efter 1864 blevet et dystert memento og noget af en tvangstanke for Danmark. Herman Bang kaldte i sine *Digte*, 1889, fædrelandet for vort sekels Polen, og i et fragmentarisk indledningskapitel til en aldrig fuldført roman, *Den sidste Danske*, ca. 1890, lader Bang en Polenshistorie ligge på bogbordet hos en ældgammel desillusioneret konservativ og nu afdanket excellence, et tydeligt symbol.⁴⁵

Brandes oplevede det rigtige nutidige Polen anderledes vitalt. I sit *Levned* beskriver han sit indtryk af polsk folkeånd som opdagelsen af et ånde-

ligt Amerika, en ny verden, hvor katolicismen, kirken og præsterne ikke er undertrykkerne, men er i opposition til magthaverne. Polen betød en udvidelse og en forøgelse af hans væsen, ikke blot kundskabsmæssigt og konkret i forhold til synskredsen, for, som han lidt senere i erindringerne formulerer sig om sin Ruslandsfærd i 1887, »Der aabnede sig nye Kilder i mig, og jeg blev ny for mig selv gennem de ny Indtryk, jeg optog i mit Sind«.46 Oplevelsen af den slaviske verden betød, sammen med indlevelsen i Nietzsches ætsende filosofi, en foryngelse af Brandes op mod 1890.

Bogen om Polen er skrevet ud fra tre besøg i det delte land i 1885, 1886 og 1887. Da Brandes ikke kunne polsk, var hans indtryk af polsk litteratur og polsk samfundsliv selvsagt i mange henseender subjektivt og overfladisk. Brandes følte ærligt med polakkerne i deres russisk-besatte hovedstad, »det forfærdelige Voldsherredømmes og det energiske Frisinds By«. Polen blev for hans øjne et moderne europæisk politisk symbol, svarende til Grækenland i bind 4 af *Hovedstrømninger*. Brandes så sig feteret af katolske præster og konservative adelsmænd for det nationales skyld. Det var en både chokerende og forfriskende oplevelse for ham. Han følte »med Naturnødvendighed mit Væsen potenseret, og en sværmerisk Kærlighed til Polen og Polakkerne fyldte mit Sind«.47 Det lyder nærmest som en romantikers åndelige gennembrud. Den berømte og derfor næsten urørlige gæst gled med stor fryd ind i rollen som en inkarnation af tankefrihedens genius.48

Efter en mere eller mindre klicheagtig definition af polsk national-karakter erklærer Brandes i bogen, at alt i landet går op i den nationale enheds idé, fremmedherredømmet har især efter 1863 fremkaldt en åndelig tilstand af stor skønhed blandt polakkerne, de har virkelig fået »en Skole for Livet«.49 Den hårdnakkede nationale stræben trods russernes rå udvortes magtmidler (censur, konfiskation, forvisning) kalder han et overindividuel formål, der dog i særlig grad fremmes af de højeste individualiteter (senere version: personligheder);50 hans synspunkt gælder ikke kvantitet, men kvalitet, for ved en symfoni er det skønheden, ikke længden, der er det afgørende. Ved at danne sig et overblik over polsk litteratur 1820-50, altså skrive en del af det bind om slavisk poesi, der savnedes i *Hovedstrømninger*, opdager Brandes interessante ting. Modsat de danske romantikeres oldtids- eller middealderemner behandlede de polske nyere eller samtidigt stof, med Napoleon og Byron som lededøgn. Efter den mislykkede opstand i 1830 måtte de polske forfattere blive landflygtige: »Emigrationen giver deres Følelsesliv noget Sygeligt, Jagende, meningsløst Uroligt, idet den fordobler dets Spændthed.« De bliver svage karaktere

rer med stærke lidenskaber og hang til et hemmelighedsfuldt trosliv. Men Brandes må modstræbende og undrende indrømme denne mysticisms magt: netop de profetiske digtere med deres dunkle poesi kunne give læserne et forhåbningsfuldt blik på fremtiden, hvor en ellers forstandsklar analyse af historiske årsager og virkninger ville have været mindre hensigtsmæssig. »Det er som om Digterne havde forudfølt, at det, hvorom det gjaldt, var at give Folket en aandelig Næring og en aandelig Styrkedrik med paa Vejen, hvoraft det i Nød kunde tære om det saa skulde være nogle hundrede Aar. (...) De bleve derfor ikke virkelighedssøgende men forkyndende Aander.«⁵¹ Nationalitetens grundtanke gennemtrænger alt, og den omfattes med en religiøs inderlighed, og kampen for den udøves som en pligt af religiøs natur. Alt i polsk litteratur underordnes det digterisk-politiske drømmeliv: kvinden bliver et beundret symbol, men »lidet iagttaget eller studeret«; over for Oehlenschlägers eller Tegnér's helte bliver de polske »meget mere uhyggelige og drive alle Politik«. De polske digtere er folkevækkere – de er ikke som Byron og Shelley i konflikt med deres eget folk. Den polske romantik opfatter digterne som seere mere end kunstnere. Poesien var frem for alt en indskydelse, et guddommeligt raseri, der åbenbarede sig i hallucinationer og improvisationer, og virkelig er de romantiske digtere næsten alle fremragende improvisatorer og udsatte for sansbedrag. De ser igen på deres side folket som en helhed, uden generationskløfter. Digterne repræsenterer således fædrelandet: »Genialiteten er her den potenserede Fædrelandskjærlighed, der menes at gjøre Mennesket inspireret og dybtskuende og som ved at lægge det de Ord i Munden, der henrive, sikrer det Herredømme over Aanderne.«⁵²

Dette er forbløffende skarpt set og skarpt ræsonneret af Brandes, men her bryder han af og kritiserer polakkernes Guds-, forsyns- og mirakeltro. Lidt senere bebrejder han polsk romantik dens to umulige valg: enten den jordiske frihedskamp mod alle fjender eller den kristelige tilgivelse af fjenderne ud fra åndelig overlegenhed. Han anviser en tredje udvej: »Fremtiden tilhører hverken Hævneren eller Apostelen, men den som arbejder med Geni«. Brandes synes nu at have glemt sin egen indignerede beskrivelse tidligere i bogen af, hvorledes russerne forhindrede polakkerne i at arbejde for deres eget samfund. Polsk litteratur må, erklærer han, blive moderne, samtidsorienteret, »et levende Udtryk for vor egen Tidsalders Liv«. Digterne bør træde ud af det nationale kollektiv og blive individer: »Er det galt ikke at se Skoven for Træer, saa er det ogsaa urigtigt, ikke at se Træerne for Skov.« Moderne digtere bør vise den enkeltes ensomme ulykke, bør dog ogsaa have blik for tilværelsens komiske dimension, er-

kende, »At Mennesket først og fremmest er et Væsen med Fornødenheder, ikke et Væsen med Ideer«, den kønsløse erotik bør gøre indrømmelser til sansernes og drifternes liv. Dette er en varieret gentagelse af Brandes' kriterier fra november 1871 for, at en litteratur er i live. Alligevel slutter bogen vist med en anerkendelse af den polske beredskabslitteratur under besættelsen. Den mangler især rolig livsglæde, et savn, som opvejes af tragisk patos og begejstret alvor. Når en stærk menneskelig følelse således forfines og forstærkes ud over det almindelige, uden inddragelse af det overnaturlige, kan romantik være et levedygtigt »Element af sundt Sværmeri«, og det er få litteraturer, hvor en blivende romantik har opnaaet »et Udtryk af saadan Skjønhed som i den polske«. Dette *Malgré tout* (Trods alt!) – bogens motto og slutord – finder Brandes uimodståeligt.⁵³

Med disse vurderinger og formuleringer har Brandes, hvis man erstatte de polske navne med de hjemlige, i virkeligheden givet sin bedste og mest sympatiserende beskrivelse af den danske og norske kristeligt-folkelige romantik, den, Grundtvig og Bjørnson stod for, som digtere og som folkeførere. Han har vist stor sans for den art nationalromantik, som han hjemme vrængede ad, når den legemliggjordes af Carl Ploug eller endog den svinglende Holger Drachmann. I polsk litteratur forstår han, hvad han fortrænger i dansk.

I 1885 har Brandes ifølge et polsk dagblad holdt foredrag på Warszawas rådhus om blandt andet Grundtvig og Bjørnson.⁵⁴ Foredragsteksten er desværre ikke bevaret – det havde været spændende at høre, hvad han har sagt om netop det emne netop der. Faktisk er det muligt hos Brandes at finde ord og begreber som *folkesjæl*, *folkets sendelse*, *skole for livet*. Det ligger – som i øvrigt Brandes' frihedsbegreb – tæt op ad den Grundtvig, som Brandes med al anerkendelse af hans storhed åbenlyst ikke var videre interesseret i.⁵⁵

Brandes var ved Grundtvigs død i 1872 30 år gammel, men har såvidt vides aldrig set ham eller mødt ham. Han har som attenårig læst nogle af hans tidlige digteriske skrifter, men næppe videre dybtgående. Og hans senere beskæftigelse med hans tanker er for det meste led af negative karakteristikker med citater fra Grundtvigs ortodokst farvede historiekroniker fra 1810'erne.⁵⁶ I 1877 undskylder han i det upaginerede (og uoptrykte) forord til sine portrætbog *Danske Digtere*, at Grundtvig ikke er med, fordi Brandes ikke kunne skildre ham »i saa snæver en Ramme« – således bliver nødvendigheden en dyd.

Grundtvigs folkelige bredde overraskede Brandes allerede, da han

desperat forsvarede sig imod angreb på den indledende forelæsningsrække af *Hovedstrømninger* i pjecen *Forklaring og Forsvar* udsendt den 18. april 1872 – Dybbøldagen! Her måtte han indrømme at have fejlet på ét væsentligt punkt: han havde undervurderet »den nedarvede Stemnings Magt«, med andre ord kendte han fatalt lidt til grundtvigianismens styrke uden for hovedstaden: »der maa kjæmpes paa en anden Maade imod en talrig og velorganiseret Hær end imod de sidste Rester af en opløst Armee«. Denne sætning erklærer han siden for »saa at sige« et diktat fra Julius Lange i et forsøg på at få ham ud af den forrygende debat, så det ledige æstetikprofessorat efter Hauchs død den 4. marts ikke gik hans næse forbi.⁵⁷ Som bekendt slog manøvren fejl.

Men det tyder på, at såvel de Grundtvigske vennemøder i København som højskolernes vækst ude i landet efter 1864 virkelig er forblevet eksotiske ligegyldigheder for københavneren Brandes.⁵⁸ I en af de få senere omtaler af Grundtvig og højskolen i en tale på Studentersamfundets skovtur til Sorø 30 år senere, i 1902, forsikrer Brandes, at han aldrig har set på højskolerne med uvilje, aldrig har gengældt eller så meget som besvaret angreb fra højskoleside: »Vi véd nemlig, at Højskolerne har banet os Vejen; vi véd, at Grundtvigs Livsværk er en af de Hjørnestene, paa hvilke det Danmark, som bestaar, er bygget. Vi anerkender hans geniale Blik og hans Tilhængeres frugtbare Stræben«. Han betegner den nyligt påbegyndte folkelige universitetsundervisning og Studentersamfundets arbejderundervisning og foredragsrejser som »en Art flyvende Højskolevirksomhed, i Modsætning til den stillesiddende, under hvilken der stundom var Fare for, at Holger Dankses Skæg groede fast i Stenbordet.« Han må dog præcisere to afgørende forskelle mellem Grundtvigs og sine egne anskuelse. For det første sætter Grundtvig som dansk åndslivs Tycho Brahe Danmark i midtpunktet af Guds historiske behov, hvorimod Brandes som en Copernikus ser Danmarks relative placering i europæisk politik. For det andet anskuer Grundtvig ånd og natur som modsætninger og vil med ånden bøje naturen under religionen; Brandes anser alt for natur, derfor også al åndsvidenskab for naturvidenskabelig.⁵⁹

Dermed underkastede Georg Brandes også danskhedsbegrebet, forestillingen om den danske identitet, en rensende kritisk kur. Men trods al sin internationalisme og relativisme benægtede han ikke, at det danske folk havde sit eget ansigt, sin egen profil, sin egen rolle blandt de europæiske kulturnationer. Her som andre steder moderniserede han på traditionens grund. Det var i det lange løb en udvikling i overensstemmelse med dansk gemyt.

Noter

1. I sin udførlige, noget kalejdoskopske biografi over Brandes har Jørgen Knudsen i bindet *Georg Brandes. Magt og afmagt 1896-1914*, I, 1998, s. 36-48, ræsonneret over Brandes' danskhed, jødiskhed og europæiske holdning. I 1980 gik Sven Møller Kristensen i bogen *Georg Brandes. Kritikerne, liberalisten, humanisten* så godt som helt uden om Brandes' forhold til det dansk-nationale.
2. Georg Brandes: *Levned. Snevringer og Horisonter*, III, 1908, s. 80-82.
3. Georg Brandes: *Levned*, III, 1908, s. 151.
4. Georg Brandes: *Kritiker og Portraiter*, 1870, s. 336, jf. *Samlede Skrifter*, II, 1899, s. 112.
5. Georg Brandes: *Levned*, III, 1908, s. 354-355; episoden genbrugte Brandes i øvrigt i en tale i Bergen den 13. februar 1914, jf. Georg Brandes: *Taler*, 1920, s. 213.
6. *Georg Brandes' Breve til Forældrene 1859-71*, ved Morten Borup, I:1859-70, 1978, s. 96, jf. *Levned*, I, 1905, s. 191. I sin bog om Søren Kierkegaard fra 1877 oplyser Brandes i øvrigt med Hans Brøchner som kilde, at Kierkegaard skal have delt »de dalevende Danskes sædvanlige Overtro paa alt Dansk« og anset J.P. Mynster for tidens største prædikant, Heiberg for dens største æstetiker og J.N. Madvig for dens største filolog, jf. Brandes: *Samlede Skrifter*, II, 1899, s. 373.
7. *Georg Brandes' Breve til Forældrene 1859-71*, I, 1978, s. 150.
8. Utrykt brev, jf. Henning Fenger: *Den unge Brandes. Miljø venner rejser kriser*, 1957, s. 102.
9. *Georg Brandes' Breve til Forældrene 1859-71*, II:1871, 1978, s. 297-298. En konfrontation mellem »Natten« og »et Basrelief fra den friskeste græske Tid«, som Brandes redegør for i *Emigrantlitteraturen*, 1872, synes ifølge det autentiske brev ikke at have fundet sted på museet i Napoli – i det citerede brev er det ildfuld barok og rokoko, Brandes (i tankerne) sammenligner Thorvaldsen med.
10. Georg Brandes: *Emigrantlitteraturen*, 1872, kap. XIV.
11. Brev til Georg Brandes den 15. februar 1872, tr. i Georg Brandes: *Julius Lange. Breve fra hans Ungdom*, 1898, jf. *Samlede Skrifter*, XIV, 1904, s. 552-553.
12. Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, I, 1899, s. VII.
13. *Georg Brandes' Breve til Forældrene 1859-71*, II, 1978, s. 297.
14. Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, XVII, 1906, s. 225.
15. Georg Brandes: *Levned*, III, 1908, s. 276. Irritationen over skrattende at'er og summende som'er lanceres allerede i en grundlovstale i London 1906, jf. Georg Brandes: *Taler*, 1920, s. 125.
16. Georg Brandes: *Fugleperspektiv*, 1913, s. 135-140.
17. I sin korte tid som trafikminister havde Viggo Hørup i 1901 fået åbnet Kongeporten til Rosenborg Have på hjørnet af Gothersgade og Kronprinsessegade for publikum, men sammenligningen er ikke uden malice. I december 1907 havde Jeppe Aakjær ved et tilfældigt møde med Brandes på gaden hørt ham reducere udbyttet af Viggo Hørups livsgerning til netop åbningen af denne port, mens hans prosa nu forekom Brandes ulæselig og hans politiske kamp

- mod forsvaret tåbelig (jf. Jørgen Knudsen: *Georg Brandes. Magt og afmagt 1896-1914*, 2, 1998, s. 392).
18. Georg Brandes: *Taler*, 1920, s. 211; Brandes havde i *Ungdomsvers*, 1898, beskrevet sin fornemmelse af vokalfarverne i et digt fra januar 1859, jf. *Samlede Skrifter*, XII, 1902, s. 307-308.
  19. Peter Skautrup: *Det danske Sprogs Historie*, IV, 1968, har s. 61-64 en eksemplificeret redegørelse for Brandes' purisme, jf. også Jørgen Knudsen: *Georg Brandes. Magt og afmagt 1896-1914*, 1998, s. 113-117. Skautrup bringer ellers kun yderst summariske omtaler af Brandes' sprogkunst, fx s. 163 og 188. Så sent som i Georg Brandes: *Michelangelo Buonarroti*, 1921, s. 154, læses udtrykket »Det tvetullede Træk«.
  20. Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, XV, 1905, s. 294-295. I øvrigt mente hans rival Julius Paludan fra sin universitetslærestol, at prosadigtene i Johs.V. Jensens *Digte*, 1906, måtte være beregnet på at gøre grin med borgerskabet, jf. *Mellem Semestrene. Litteraturhistoriske og æstetiske Afhandlinger*, 1910, s. 120-121. Brandes' irritation over stilistisk ubalance hos unge skribenter kan iagttages i *Samlede Skrifter*, XV, 1905: s. 251-252 (Christian Blangstrup, 1890), s. 254-255 (D.v.d. Lyhe Zernikow, 1903), s. 265-266 (Vald. Vedel, 1894), s. 268-269 (ditto, 1903), s. 272 (Peer Scavenius, 1897), s. 333 (Carl Ewald, 1886).
  21. Georg Brandes: *Udvalgte Skrifter*. Under redaktion af Sven Møller Kristensen, 3, 1985, s. 108, jf. *Samlede Skrifter*, II, 1899, s. 342.
  22. *Politiken* den 17. august 1887, jf. Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, II, 1899, s. 462 og 468.
  23. Georg Brandes: *Taler*, 1920, s. 125-127.
  24. *Tilskueren Februar 1912. Festskrift til Georg Brandes*, 1912, s. 145.
  25. Nekrolog i *Ord och bild*, 1927, optr. i Paul V. Rubow: *Litterære Studier*, 1928, især s. 17-19, jf. også s. 77-80.
  26. *Correspondance de Georg Brandes*, ved Paul Krüger, III, *L'Allemagne*, 1966, s. 448.
  27. Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, II, 1899, spec. s. 167, og III, 1899, s. 440-461.
  28. Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, XV, 1905, s. 286 (en anmeldelse fra 1894 af Villh. Andersens bog om Poul Møller).
  29. *Danmarks gamle Folkeviser* nr. 135, jf. Georg Brandes: *Levned*, III, 1908, s. 316.
  30. Emnet er behandlet udførligere i Jørgen Knudsen: *Georg Brandes. Magt og afmagt 1896-1914*, I, 1998, s. 132-163.
  31. Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, XII, 1902, s. 191.
  32. Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, XVI, 1906, s. 239.
  33. Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, XV, 1905, s. 64-68.
  34. Jf. Flemming Lundgreen-Nielsen: Grundtvig og danskhed, i Ole Feldbæk (red.): *Dansk Identitetshistorie*, 3. *Folkets Danmark 1848-1940*, 1992, s. 167-172.
  35. Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, XV, 1905, s. 490-494.
  36. Georg Brandes: *Fugleperspektiv*, 1913, s. 42-48.
  37. Georg Brandes: *Fugleperspektiv*, 1913, s. 101-103.

38. Georg Brandes: *Fugleperspektiv*, 1913, s. 175-185.
39. Georg Brandes: *Kulturbilleder. Studier og Strejftog*, ved Axel Fraenckel og Paul V. Rubow, 1932, s. 174.
40. *Nogle Bidrag til Belysning af den sønderjyske Bevægelse*, 1912, oprt. i Georg Brandes: *Fugleperspektiv*, 1913, s. 174.
41. Georg Brandes: *Sønderjylland under præjsisk Tryk*, 1919, s. XIX-XX, jf. Georg Brandes: *Verdenskrigen*, 2. forøgede oplag, 1916, s. 190-191.
42. Georg Brandes: *Verdenskrigen*, 2. forøgede oplag, 1916, s. 142, 208, 211, 270; i *Emigrantlitteraturen*, 1872, havde Brandes i kap. XI betragtet »cen Part af Menneskeheden (...) som vilde Dyr, en anden Part som sande Aber og den aldeles overveiede Majoritet som Dosmere og Ignoranter«.
43. Georg Brandes: *Tragediens anden Del. Fredslutningen*, 1919, s. 183.
44. Georg Brandes: *Taler*, 1920, s. 236-237.
45. Se udgaven af denne tekst, *Danske Studier* 1993, s. 55.
46. Georg Brandes: *Levned*, III, 1908, s. 162 f. og s. 191.
47. Georg Brandes: *Levned*, III, 1908, s. 106 f.
48. Brev hjem til moderen den 15. februar 1885, i *Georg Brandes' Breve til Forældrene 1872-1904*, ved Torben Nielsen, 2. række, II:1880-1904, 1994, s. 134.
49. Georg Brandes: *Indtryk fra Polen*, 1888, s. 75, jf. *Samlede Skrifter*, X, 1902, s. 47.
50. Jf. Georg Brandes: *Indtryk fra Polen*, 1888, s. 164, og *Samlede Skrifter*, X, 1902, s. 93. Georg Brandes daterer i bogen dette afsnit til 1886, og det er således skrevet, før hans Nietzsche-studium for alvor tager fart.
51. Formuleringen foregriber Karen Blixens i novellen *Sorg-Agre*, hvor den gamle herre i samtalen med den unge Adam karakteriserer de ægyptiske pyramiders betydning for ægypterne: »En Daad, min Nevø, – lad den være blevet bragt til Veje med Taarer, – er dog en Sparepenge for de kommende Slægter at tære paa, den er, i de trange Tider, Folket et Brød.« (*Vintereventyr*, 1942, bogklubudgave 1972, s. 229).
52. Georg Brandes: *Indtryk fra Polen*, 1888, s. 164, 205, 207-209, 210-211, 211, 257-259, 263-265, jf. *Samlede Skrifter*, X, 1902, s. 93, 204, 205-206, 207, 208, 231-232, 233-235.
53. Georg Brandes: *Indtryk fra Polen*, 1888, s. 303, 359, 362, 364, jf. *Samlede Skrifter*, X, 1902, s. 254, 282, 284, 285.
54. Bertil Nolin: *Den gode europén. Studier i Georg Brandes' idéutveckling 1871-1893 med speciell hänsyn till hans förhållande till tysk, engelsk, slavisk och fransk litteratur*, 1965, s. 211.
55. Steen Johansen: Georg Brandes om N.F.S. Grundtvig, i *Gads danske Magazin*, 1952, s. 361-371.
56. Brandes' (litteratur- og ånds)historiesyn er i sin romantiske struktur og sin æstetisk farvede glæde ved den store handlende personlighed ikke uden lighed med Grundtvigs, så uforligelige de to forfatteres grundsyn end måtte være, jf. Flemming Lundgreen-Nielsen: *Hoved-Strømninger. N.F.S. Grundtvigs og Georg Brandes' historieskrivning*, i Erland Kolding Nielsen m.fl. (red.): *Bøger. Biblioteker. Mennesker. Et nordisk Festskrift tilegnet Torben Nielsen*, 1988, s. 497-517.

57. Georg Brandes: *Samlede Skrifter*, XIII, 1903, s. 432; *Levned. Et Tiaar*, II, 1907, s. 91.
58. Forholdet mellem folkehøjskolen og Brandes blev aldrig godt, jf. Jørgen Knudsen: *Georg Brandes. Magt og afmagt 1896-1914*, 1, 1998, s. 254-258.
59. Georg Brandes: *Taler*, 1920, s. 93-94; Brandes' optræden på denne skovtur er skildret af Jørgen Knudsen i *Georg Brandes. Magt og afmagt 1896-1914*, 1998, s. 413-415. Den kom til at forpurre et samarbejde mellem folkehøjskolerne og folkeuniversitetet, jf. Hans Vejleskov m.fl. (red.): *Folkeuniversitetet. Glimt fra tiden 1898-1998*, 1998, s. 18 og 92-93.

Mindre bidrag

Kønsskifte på gammeldansk – om genus af garth

En del af charmen ved arbejdet som ordbogsredaktør består i dets uforudsigelighed. Når man henter bundtet af sedler på et ord, ved man aldrig, om artiklen er færdig efter en halv time, eller der ligger dages dont forude, om materialet vil bekræfte for længst fastslået viden, eller der vil vise sig nye, overraskende forhold. Den stramt redigerede ordbogsartikel tillader kun summariske meddelelser også af nye iagttagelser, og det er da velkomment at kunne fremlægge dem under mindre bundne former – fx i *Danske Studier*. Som den følgende redegørelse trækker på Gammeldansk Ordbogs ressourcer, anvender den ordbogens forkortelser for kilder og anden litteratur, som er opløst til sidst. Inden seddeludskrivningen gennemførte ordbogen en kontrol af de foreliggende gammeldanske tekstudgaver, hvad der forklarer afvigelser mellem de nedenfor bragte citater og udgaverne.

For de udvalgte lykkelige, der har tre køn i deres sprog, er det en selvfølge, at *gård* er maskulinum, og sådan har det været, så langt tilbage vi kan følge de nordiske sprog. »Sitir kunung sialfer j garthe sinum«, hedder det i Skånske Lov, her citeret efter det stockholmske håndskrift B 74 fra ca. 1250 (bl. 80^r). I de yngre middeldanske kilder viser ordets køn sig sikrest ved pronominal henvisning som i Valdemar den Stores skildring af sin forsvarspolitik; landet lå åbent for de sydlige naboer

Før ieg fik giort mellom oss en gaar
Han stor ther wel i twsende aar (Rimkr.127,3942)

– hvor »gaar« naturligvis betyder 'hegn', nærmere bestemt Dannevirke.

Ved redigeringen af artiklen *garth* til Gammeldansk Ordbog viste det sig imidlertid, at ordet er femininum i en række kilder. På Han herredsting bekræftede man den 15/9 1505 ejerforholdet til en gård: »ok stodh for^{ne} her Anders Cristernsß i for^{ne} gardh och induarde hennæ meth alle henness rette tillegelsse«. Alene i citatet her gør gentagelsen af det feminine pronomen en fejlskrivning usandsynlig, og Gammeldansk Ordbogs materiale er for stort til at lade sig bortforklare.

Meget omfangsrigt er det nu ikke, hvad der bl.a. skyldes en forstandig excerpering, som har forbigået lidet oplysende forekomster. Af samme grund skal antallet af belæg i det følgende tages med et gran salt. Blandt Gammeldansk Ord-

bogs ca. 1000 sedler på *garth* afslører kun en mindre del ordets genus, nemlig godt 200, som ganske vist giver et noget større antal belæg, især takket være den ihærdige registrering af varianter fra landskabslovene. Mere end 80% af disse genusbestemte belæg har maskulinum, 47 femininum, mens et dusin har pronomi-
net *then* henvisende til *garth*.

Eksemplerne på *garth* som maskulinum stammer fra hele den gammeldanske periode, hvad de to citater ovenfor viser. De ældre middeldanske belæg findes i landskabslovene, som alle undtagen Valdemars sjællandske Lov har eksempler på maskulinum af ordet. Dette genus er bevaret i hovedmassen af de yngre lovafskrifter, uanset deres geografiske proveniens, hvad der naturligvis ikke er betydningsløst, men vanskeligt at vurdere; det kan tolkes som udtryk for skriverens sprog, som vidnesbyrd om hans stræben efter at applicere en tillært, men fremmed norm eller som udslag af hans troskab mod forlægget.

De ikke-juridiske kilder afslører ekstremt sjældent ordets køn, i ordbogens materiale kun tre steder. I SJt. en skånsk tekst fra ca. 1425, findes »i *sinum garth*« (10,11f), og i Ghementrykkene forekommer maskulint pronomens dels i Rimkr, der blev citeret ovf., dels i PLaale (nr. 314).

Den dominerende kildegruppe er diplomerne, der har leveret næsten 90% af belæggene på *garth* som maskulinum. Ud fra en kronologisk synsvinkel er de ikke særlig interessante, idet de fordeler sig jævnt over hele den periode, hvorfra vi har dansksprogede diplomer, dvs. fra kort før 1400 til 1515, som er Gammeldansk Ordbogs øvre tidsgrænse.

Derimod er den geografiske distribution påfaldende. Diplomerne er ganske vist udstedt over hele riget, ja unionsområdet, men der er meget få eksempler på maskulinum fra Jylland. Herfra stammer kun 23, og af dem er godt halvdelen, 12, udstedt af kongens kancelli, altså ført i pennen af professionelle, der fulgte kongen på hans rejser. Deres sproglige norm er med andre ord uafhængig af udstedelsesstedet. Til denne gruppe må man også henregne et diplom, der er udstedt i Flensborg, antagelig i 1412, og som tegner sig for fire af de resterende 11 belæg; på diplomets bagside har skriveren nemlig anført en (korrekt) indholdsbetegnelse: »Iuer Iwlls oc hans husfrue Bertes sköte breff vpa then garth the salde myn fru d. M.«, dvs. dronning Margrethe, i hvis tjeneste han åbenbart var. I jagten på ægte jysk skrivende kan endnu én uvedkommende fældes på sit tydeligt østdanske sprog; det hjælper ikke at udstede sit pantebrev i Flensborg, når det er halandsk gods, der pantsættes, og med skrivemåder som »Alla the män som *thetta breff* see eller höre helsar iak Paual Fælaksß kärlika *meth* gudh« (12/5 1422). En importeret skriver er det formentlig også, der har arbejdet for rigshovmesteren Anders Jacobsen Lunge til Egede på Sjælland, da han den 2/7 1419 indgik en aftale om arvet gods i Vendsyssel; i hvert fald findes samme hånd i et sjællandsk gælds-brev til Lunge af 5/5 1416. Tilbage bliver fem diplomer (fra 22/11 1420, 10/7 1424, 21/3 1461, 22/10 1504 og 7/4 1510), der uafviseligt er knyttet til Jylland, såvel norrø- som sønderjyske. De er alle udstedt af privatpersoner, altså ikke lokale domstole, men har ellers ingen relevante fællestræk. Man tør vel ikke afvise de fem jyske forekomster af maskulinum som skrivefejl, men påfaldende fåtallige er de.

Det er først i de yngre middeldanske kilder, *garth* optræder i feminine gevandter. I Jyske Lovs kapitel om gårder hedder det »tha sculæ markæ mæn repæ garthæ. oc wittæ hwæm thæn garth hørthæ til« (DgI..II:478,6f); et halvt hundrede håndskrifter har i stedet for »thæn garth« pronominal henvisning, næsten alle i maskulinum, men fire i femininum. Kun ét af disse håndskrifter, AM 10,8°, kan stedfæstes, nemlig til Horsens, hvor Johs. Nielsen i 1490 udarbejdede ikke blot denne afskrift, men også AM 9,8°, som har hankøn her. Noget sikkert vidnesbyrd om senmiddelalderens sprog i Horsens aflægger AM 10,8° altså ikke, men afvigelsen fra traditionen påkalder sig dog interesse.

Bortset fra varianterne til dette ene sted i Jyske Lov stammer alle belæg på *garth* som hunkøn fra diplomer. I tid spænder de fra ca. 1450 til 1515, er altså temmelig sene.

Geografisk ligger tyngdepunktet i Nørrejylland; her er så godt som alle diplomerne udstedt, og selv om de ikke er jævnt fordelt, er hele det nørrejyske område repræsenteret. Den udstedende instans er typisk herredstinget eller tilsvarende lokale domstole, undertiden også ting for mindre områder helt ned til sognet. Kun i to tilfælde er en højere instans involveret, nemlig kongens retterting, men begge dets domme (af hhv. 4/3 1504 og 22/10 1505) gentager de pågældende steder lavere instansers kendelser; en sammenligning mellem Harbo bygdetings original af 28/6 1503 (JyTingsv.5-11) med gengivelsen i 1504 (DipHars.94-96) viser, at rettertingsdokumentet har overtaget genus fra forlægget. Som en særlig gruppe står afskrifterne i Dueholm klostres brevbog, der næsten alle er indført med samme hånd omkring 1490; i denne mørsingbos pen er *garth* femininum.

Kun fire diplomer forstyrrer billedet af hunkøn som en jysk specialitet, og af dem kan de to afskrives som uvederhæftige. Det gælder et københavnsk skøde af 29/9 1439, hvis genstand er »myn gaarth, som ær grund oc bygning meth alle hendis tilliggelse«; her er det nærmeste substantiv, »bygning«, rimeligvis kommet til at bestemme pronominets genus. Værre er det gået i et skånsk pantebrev fra 7/1 eller 10/7 1448, som er så skødesløst skrevet, at sammenhængen er gået fløjt, og i forvirringen bliver der henvist til »gaar« med »hænne«. Tilbage bliver to diplomer fra øerne, som har hunkøn, det ene skrevet på Odense rådhus den 24/3 1460, hvor der to gange henvises med femininum til en gård; ganske vist ligger hun i Ribe, men det skulle dog ikke slå en fynbo ud af kurs. Det andet er en regest fra 1476 i den kalundborgske registratur; originaldiplomet af 2/2 1396 har slet ikke pronominal henvisning til *garth* og viser heller ikke på anden måde ordets køn, og indholdet har aldeles ingen berøring med Jylland.

Som nævnt er der ganske få eksempler på *thæn* henvisende til *garth*. De stammer alle fra diplomer, udstedt i hele perioden, i alle egne af riget og af instanser på forskellige niveauer. Flere af dem har *thæn* alternerende med *han* eller *hun* i en uigennemskuelig forvirring, fx »Thy tilbynder iegh megh och mynæ arwingher at frij och hemell for^{de} kloster then for^{de} gard och hønnes tilliggelsæ for alle the, ther kwndæ met rætte pa then tale« (DiplDueh.4,6-9).

I det store og hele er den geografiske distribution af maskulinum og femininum af *garth* komplementær: øst- og ødansk har bevaret det oprindelige genus, mens jysk har innovationen femininum. En præcis afgrænsning af området med hun-

køn er ikke mulig, for kilderne viser intet sikkert om Sønderjylland. Også kronologien er uvis, da materialet ikke tillader fastsættelsen af et begyndelsestidspunkt, og intet tyder på, at femininum er ved at forsvinde i 1515. Det er maskulinum heller ikke, som det fremgår af den svage position, *then* har: fælleskøn er langt fra slået igennem.

For at undersøge, om *garth* er et særtilfælde, har jeg gennemlæst de gammeldanske afsnit i fire jyske diplomudgaver, hvorfra mere end halvdelen af Gammeldansk Ordbogs belæg på femininum stammer, DiplDueh, DiplVib, JyTingsv og DiplHars. I disse tekster er en halv snes ord jævnlige femininum, bl.a. *laghævth*, *myhne* og *toft* (se fx JyTingsv.24,6f, 18,11f og 8,27ff). De er alle gamle hunkønsord og kan altså ikke paralleliseres med *garth*. Det kan derimod sammensætninger med *stath* 'sted' som sidsteled, for også de kan være femininum, skønt *stath* oprindeligt var maskulinum: »then byghe sthet po Rafwenshiæ meth hinnes retthe til legels« (JyTingsv.72,11f). I alt har jeg fundet tre eksempler, foruden det netop citerede to belæg på *garthstath* (JyTingsv 11,10-17 og DiplHars.96,4, hvis læsning er korrigeret afgørende af Gammeldansk Ordbog). Hyppigere er *stath* imidlertid neutrum ligesom i moderne dansk, og det gælder ordet både som simpleks og som andet sammensætningsled (fx DiplDueh.7,30 og JyTingsv.24,26): i så henseende adskiller det sig altså fra *garth*. Et eneste sted henvises der til det gamle hankønsord *haghe* med *hun* (DiplVib.127,10), og en enkelt gang overgår samme skæbne »gossæ« 'gods' (JyTingsv.68,27), sandsynligvis dog ved en fejltagelse: ejendommen er kort forinden omtalt som »gordh«. Til *garth* kan man formentlig også henregne en række belæg, hvor navne på ejendomme er femininum, selv om de ikke har *garth* som sidsteled, fx »Wrup oc hynnes rætte tillegilsse« (JyTingsv.119,12); *garth* er nemlig den almindelige betegnelse for en ejendom med jord og evt. bygninger og kan derfor være impliceret med navnets nævnelse.

På baggrund af denne meget foreløbige orientering i de jyske kilder ser det ud til, at *garth* er et særtilfælde; i det mindste er jeg ikke stødt på andre ord, hvor materialet med tilnærmelsesvis samme vægt demonstrerer en udvikling fra maskulinum til femininum.

Påfaldende nok er maskulinum meget sjældent i de fire diplomudgaver og findes kun ved oprindelige hankønsord; jeg har noteret tre sikre eksempler, »saltkædhel« (DiplVib.44,24ff), »fiskegarthe« (JyTingsv.60,18) og »gord« (DiplHars.50,36f), hvoraf det sidste figurerer ovenfor under de generende jyske eksempler på maskulinum, men i øvrigt ikke er ganske overbevisende, da ordet lidt senere i samme diplom (51,3) er femininum.

Det har længe været kendt, at jyske middelalderlige kilder har vaklen med hensyn til ordenes fordeling på neutrum hhv. ikke-neutrum (se fx JyTingsv.XXIf, jf. DSH.I:269f), og derfor har der ikke været grund til at undersøge forholdet her, men det skal naturligvis nævnes, selv om *garth* kun ganske sporadisk optræder som neutrum og vistnok ikke i de gammeldanske dele af de fire diplomudgaver.

Det revolutionerer selvfølgelig ikke den danske sproghistorie, at *garth* kan være femininum, men det er dog rimeligt at gøre opmærksom på sagen, fordi den hidtil kun har været genstand for summarisk omtale, så vidt jeg ved. Kalkar giver nogle eksempler uden kommentar (KalkO.2:106b,42ff), en forvrøvet note i ud-

gaven af StegeBysB gør ordet til hunkøn i fynsk (s. 5 note 1), mens indledningerne til DiplDuch og JyTingsv bringer forholdet i sin jyske sammenhæng. Ud-giveren, arkivar Oluf Nielsen, skildrer usikkerheden med hensyn til neutrum : fælleskøn i kilderne og knytter den direkte til moderne jysk, hvorefter det hedder om den typiske skriver: »han siger hun om Gård (51²², 68²¹, 76⁶) og Gods (68²⁷), alt Vidnesbyrd om, at Skriveren ikke har haft Forestilling om Ordnes Køn« (Jy Tingsv.XXII, jf. DiplDuch.XXIX).

Set i lyset af Gammeldansk Ordbogs materiale er fremstillingen ikke helt rimelig: genus af *garth* ligger fast, mens det enestående *goths*-eksempel som nævnt nok er en fejl. Endvidere findes der belæg på femininum fra egne, hvor man i dag så udmærket kan holde rede på to, stedvis tre køn – foruden fra områder med vestjysk genus, som er dem, Oluf Nielsen har i tankerne.

På baggrund af det lidet omfattende materiale, der her er inddraget ud over Gammeldansk Ordbogs belæg på *garth*, er det hasarderet at fremsætte forklaringer på ordets genusskifte i jysk. Det par spæde forsøg, der afslutningsvis skal meddeles, fremsættes da også kun som ideer til nærmere overvejelse og afprøvning.

Professor, dr.phil. Inger Ejskjær, som jeg har haft stort udbytte af at diskutere sagen med, har foreslået, at udviklingen kunne skyldes analogien til et fonetisk ligeartet ord, der er femininum, og som kunne tænkes hyppigt at optræde i forbindelse med *garth*, nemlig *jorth*. En gennemgang af Gammeldansk Ordbogs seddelmateriale har imidlertid vist, at nok forekommer vendingen *garth ok jorth* og lignende, nemlig en snes gange, men altså slet ikke i et omfang, der kan forklare et så frekvent ords ændrede mønster. Langt hyppigere er den allittererende forbindelse *garth ok grund*, der dog ikke kan forklare femininum af *garth*, da *grund* selv er maskulinum. Heller ikke andre af de substantiver, der hyppigt knyttes til *garth*, giver nogen plausibel forklaring på udviklingen.

I de moderne jyske tokønsområder har bestemtheds morfemet en form, der lyd-historisk set nok er udviklet af bestemt form femininum. Man kunne da tænke sig et fællesnørrejysk overgangsstadium fra trekønssystemet til de nuværende hhv. vestjyske og tokønnede systemer, som skulle være kendetegnet ved, at femininum er på vej til at udkonkurrere maskulinum. Det stadium skulle de yngre middeljyske diplomer i givet fald afspejle; de præges i hvert fald af følgende fire tendenser: 1) en del ord kan være såvel neutrum som ikke-neutrum, 2) der henvises oftere med feminint end med maskulint pronomen, 3) enkelte oprindeligt maskuline ord kan være femininum, derimod ikke maskulinum, 4) der kan henvises ved 'den' til ikke-neutrale ord.

Rigtig overbevisende er hypotesen ikke, dertil er eksemplerne på genusskifte for få og bortset fra *garth* for inkonsekvente. Det undersøgte materiale er ganske vist ikke stort, men udsøgt: det er primært i diplomstoffet, sådanne hidtil oversete sproglige træk skal søges, fordi den kildegruppe ikke er udnyttet i GG. Derfor er det diplomerne, der vil være Gammeldansk Ordbogs afgørende force i fremstillingen af morfologiske og muligt lydhistorisk relevante forhold.

Foreløbig er det ædrueligst at regne *garth* for et særtilfælde på linie med andre enkeltstående ords genusskifte, og sådanne isolerede tilfælde kendes også ellers (Kort&c.§185 Anm.). Man kan håbe på, at fremtidige undersøgelser vil fremdrage materiale, der tillader sikrere slutninger om de mulige perspektiver i denne lil-

le detalje af den danske sproghistorie. Indtil videre må den rubriceres som et blandt flere fænomener, der er forsvundet uden at sætte sit mærke på senere sprogtrin, et memento om, at sproghistorien ikke forløber efter en snor, og dermed en advarsel mod at slutte direkte fra moderne dialekter til ældre sprogtrin.

Litteratur

- DgL:II: *Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene II. Jyske Lov*, v. Peter Skautrup. København 1933.
- DiplDueh: *Dueholms Diplomatarium. Samling af Breve 1371-1539, der i sin Tid ere opbevarede i St. Johannesklosteret Dueholm paa Morsø*, v. O. Nielsen. København 1872.
- DiplHars: *Harsyssels Diplomatarium. En Samling af hidtil utrykte Diplomer fra Tiden før Reformationen*, v. O. Nielsen. København 1893.
- DiplVib: *Diplomatarium Vibergense. Breve og Aktstykker fra ældre viborgske Arkiver til Viborg Bys og Stifts Historie 1200-1559*, v. A. Heise. København 1879.
- DSH: Skautrup, Peter: *Det danske sprogs historie I-V*. København 1944-70.
- GG: Brøndum-Nielsen, Johs.: *Gammeldansk Grammatik i sproghistorisk Fremstilling I-II*. 2. udg. København 1950-57. III-VIII. København 1966-73.
- JyTingsv: *Gamle jydsk Tingsvidner*, v. O. Nielsen. København 1882.
- KalkO: Kalkar, Otto: *Ordbog til det ældre danske Sprog (1300-1700) I-VI*. 2. udg. København 1976.
- Kort&c: Bennike, Valdemar og Marius Kristensen: *Kort over de danske Folkesprog*. København 1898-1912.
- PLaale: *Danmarks gamle Ordsprog. I:1 Peder Låles Ordsprog*, v. Iver Kjær og Erik Petersen. København 1979.
- Rimkr: *Den danske Rimkrønike I*, v. Helge Toldberg. København 1961.
- SjT: *Sjælens Trøst (»Siæla Trøst«)*, v. Niels Nielsen. København 1937-1952.
- StegeBysB: *Stege Bys Bog*, v. F. Bojsen. København 1904.

Marita Akhøj Nielsen

Brev fra Georg Brandes 1866

Medens antallet af kendte og til dels publicerede breve fra Georg Brandes fra hans og hans korrespondenters berømmelses dage, dvs. fra omkring 1870 til hans sene død 1927, er meget stort, er der langt imellem de bevarede ungdomsbreve. Et sådant er nylig kommet frem fra familien Køies pietetsfulde opbevaring og venligt stillet til rådighed for publicering her.

Brevet er rettet til Valdemar Køie (egl. Florian Valdemar Eduard Køie, 1839-1910), en ung lærer i Smørum, dimitteret fra Jonstrup Seminarium 1860. Valdemar Køie var senere i mange år lærer på Bornholm, længst i Vestermarie. Han skrev fra tid til anden digte, bl.a. til lejligheder ved Jonstrup Seminarium, og det er disse digte – eller nogle af dem – Georg Brandes udtaler sig om i brevet. De er blevet forelagt Brandes af Valdemar Køies bror, Julius Køie (egl. Theodor Hannibal Julius Køie, 1834-1889). Der vides ikke meget andet om ham, end at han var handelsbetjent, formodentlig i København i denne periode. Han har måske kendt Brandes personligt og har i hvert fald kunnet bemærke den unge kritikers allerførste artikler i *Fædrelandet* og *Illustreret Tidende* i 1865. Julius Køie har, sagtens uden broderens vidende, spurgt, om Brandes kunne sige noget om digtens værdi? Den 24-årige magister i æstetik (»cand.mag.«) svarer med at skrive direkte til Valdemar Køie:

D. 15de Februar 1866.

Min Herre! hvorvel jeg er Dem ganske ubekjendt, tager jeg mig dog den Frihed at tilskrive Dem et Par Ord, eftersom Deres Hr. Broder har givet mig nogle trykte Digte fra Deres Haand til Gjennemsyn, og har ment, at det muligen kunde interessere Dem at høre mig, der har gjort det Skjønnes Theori til mit Livsstudium, udtale en Mening om dem. Forsaavidt jeg har kunnet dømme af disse ganske faa Prøver, har jeg i Dem fundet en usædvanlig udviklet Dilettant, der med et sikkert Øre for Rytmens Velklang og et ædelt sprogligt Udtryk forener Simpelhed og Sanddruhed i den poetiske Opfattelse. Der ligger øjensynlig Selvsyn til Grund for Deres Sang, og herpaa skorter det mangan Gang selv hos den egenlige Digter.

Det glæder mig at høre at De dyrker Poesien blot til Deres egen og Deres Nærmestes Fornøjelse i fordringsløs Tilbageholdenhed. Dette er saa ganske efter mit Sind, at jeg tidt har undret mig over, at dette ikke sker langt oftere. Thi jeg er selv ikke blot en lidenskabelig Elsker af Digtekonsten, men ogsaa en ivrig Dilettant og jeg kan forstaae Deres Følelse, da jeg af Erfaring veed hvor salige Nydelser i og for sig en System med Poesien skjænker os. Hvad kan vel lignede ved den følelsesfulde Begjæstring i Undfangelsens Øieblik eller ved Glæden over Versets melodiske Fald, naar alle Vanskeligheder ere overvundne; hvor lykkelig føler man sig ikke ved et træffende Udtryk eller et overraskende Rim, der kommer En i Pennen, man veed ikke selv hvorfra!

Har jeg ikke Ret, selv uden nogetsomhelst udvortes Formaal føler man ved den poetiske Frembringelse en Fornøjelse, ja i Modgang en Trøst og Lindring,

som ingen anden Nydelse skjænker. De vil sikkert forstaae mig, eftersom vi jo ere Brødre i Musens Dyrkelse, Filskere, der nøies med et Glimt af hendes Kjærlighed uden at attraae nogen større Æresbevisning.

Disse Ord havde jeg Lyst til, skøndt ubekjendt, at sige Dem.

Deres hengivne

Georg Brandes, cand.mag.

Et takkebrev fra Valdemar Køie, dateret Gundsømagle 3. marts 1866, findes i Brandesarkivet (I.C.) på Det Kgl. Bibliotek; han er overrasket og glad over at have »faaet mine ubetydelige Digte bedømt af en fagkyndig Haand«. Han har været ganske klar over, at han var en amatør, en lejligheds- og privatdigter, og har næppe selv haft ambition om mere; Brandes har – om ikke af andet, så af elskværdighed – stillet sig på et tilsvarende standpunkt som versdigter, men udgav dog sine *Ungdomsvers* i 1898. Glæden ved kunstnerisk udfoldelse blev for øvrigt ikke svækket i Valdemar Køies familie; hans søn, den fine grafiske kunstner Ernst Køie (1872-1960), skrev også digte, både på rigsmålet og i bornholmsk dialekt.

Eske K. Mathiesen og Lars Peter Rømhild

Anmeldelser

Pil Dahlerup: Dansk litteratur: Middelalder. 1. Religiøs litteratur. 2. Verdslig litteratur. Gyldendal 1998. Pr. bd. 448 kr., samlet pris 820 kr.

At skrive en fuldt dækkende anmeldelse af de nu foreliggende bind af Pil Dahlerups stort anlagte danske litteraturhistorie kræver en mere omfattende ekspertise, end den her foreliggende kan opvise. Det vil være meget ønskeligt, om ikke blot litteraturhistorikere i almindelighed, men specialister i middelalderens litteratur, i den gammeldanske filologi, i middelalderlatin, i den katolske teologi og middelalderens kirkehistorie og almindelige historie vil underkaste dette store værk en nøje granskning, som det allerede er sket i et vist omfang. PD kommer vidt omkring og fremlægger i relation til den danske litteraturhistoriske tradition meget nyt stof; da bogen antagelig vil blive et standardværk for studerende, er det vigtigt, at den efterprøves grundigt. En del punkter, der henhører under de ovennævnte specialområder vil blive berørt i det følgende, men især vil PD's arbejde blive anskuet som litteraturhistorisk konstruktion.

Det er i sig selv en begivenhed af rang, at en enkelt forsker søsætter det projekt alene at skrive den danske litteraturs samlede historie på et videnskabeligt ambitionsniveau. Det er ikke set siden Oluf Friis og F.J. Billeskov Jansen i 1930'erne og 40'erne begyndte udsendelsen af henholdsvis *Den danske Litteraturs Historie* og *Danmarks Digtekunst*, der begge henstår som torsoer. Vi skal tilbage til N.M. Petersens pionerarbejde fra 1850'erne for at finde et fuldført værk af denne kategori, der også er et enkeltmandsværk.

At skrive netop videnskabelig litteraturhistorie er et vigtigt anliggende for PD. Det spørgsmål, som David Perkins stillede og besvarede benægtende i *Is Literary History Possible?* (1992): om det er muligt at skrive en intellektuelt acceptabel litteraturhistorie, mener PD for sit vedkommende at kunne besvare bekræftende ved at være omhyggelig med sine begrebs-definitioner, ved at indarbejde nogle af de centrale teoretiske problemstillinger i den løbende fremstilling, ved at kombinere referat med analyse og ved endelig at inddrage så meget dansk og udenlandsk forskning, »jeg har kunnet overkomme«, og henvise dertil på de relevante steder. Det er et sympatisk arbejdsprogram, der også følges i praksis. I et hos forgængerne ukendt omfang citeres der fra de kilder, hun bygger på, helt overvejende forskning fra de(t) seneste tiår; en middelalderforsker som Valdemar Vedel optræder således slet ikke, H. Bachs skrift om *Middelalderens tyske Litteratur* (1948) heller ikke; en mindre artikel af Niels Haastруп om ældre dansk bibeloversættelse anføres, ikke hans disputats om emnet, for at nævne et par eksempler.

Imidlertid er PD's opskrift på intellektuelt acceptabel litteraturhistorieskrivning som svar på David Perkins' problem vistnok af typen »Goddag, mand. – Økseskaft!« Når Perkins besvarede sit spørgsmål negativt, var det med tanke på den *narrative* litteraturhistorie, der fremstiller og forklarer en periode, herunder den udvikling, der finder sted inden for perioden. Men det kan ikke ske uden en

stærkt reduktiv læsning af de tekster, der danner grundlag for periodebeskrivelsen. Der ligger problemet: »We must perceive a past age as relatively unified if we are to write literary history; we must perceive it as highly diverse if what we write is to represent it plausibly« (Johns Hopkins Paperbacks 1993:27). Imidlertid er det min opfattelse, at PD skriver en anden slags bog, der ergo ikke kan levere svar på Perkins' problem. Knytter vi et øjeblik an til Wellek og Warrens påstand om, at litteraturhistorier har det med enten at handle om litteratur og da ikke at være historie, eller at være historie, men da ikke om litteratur, synes PD at tilhøre den første kategori. Er det i erkendelse heraf, at bogen hedder *Dansk litteratur* og ikke har sammensætningsleddet »-historie«? Jeg skal uddybe dette punkt senere.

Til værkets videnskabelige ambitioner hører desværre ikke en diskussion med de forgængere, hvis synspunkter PD ikke kan følge. Min drøm om en dansk litteraturhistorie til studiebrug, som dels leverer sin version af historien, dels meddeler forskningshistorie og herunder fremlægger afvigende standpunkter, går (heller) ikke i opfyldelse i denne litteraturhistorie. Vi må fortsat kaste misundelige blikke til vore historiske kolleger og deres *Danmarks historie* I-X (med Heerupes omslag). Tværtimod er det PD's »princielle standpunkt, at jeg bruger kræfterne på at argumentere *for*, hvad jeg finder rigtigt, mindre på at argumentere *mod*, hvad jeg finder forkert« (I:40f., jf. II:113). Men hvorfra stammer da det standpunkt, som forfægtes? Kom det ikke som resultat af en vægtning *for* og *imod*? og pegede så alle argumenter i én og samme retning? Eller blev standpunktet grebet intuitivt som en inspiration sendt ovenfra? Man kan (som jeg) især finde dette princip ærgerligt, fordi det lukker af for nogle nødvendige diskussioner, som der skulle være plads til i et så omfattende værk. Nogle vil også mene, at videnskabeligt arbejde er karakteriseret ved, at man ikke blot fremdrager, hvad der taler for egne teorier, men også hvad der taler imod. Og netop i høj grad det sidste.

Overhovedet er PD prisværdigt udførlig om sine positioner og grundbegreber i det indledende kapitel om »Definitioner«, langt mere åben end det med enkelte undtagelser har været praksis blandt danske litteraturhistorikere. Sit litteraturbegreb lægger hun således et sted imellem N.M. Petersen-traditionens meget omfattende begreb, der som bekendt også rummede større eller mindre dele af den videnskabelige og øvrige ikke-digteriske litteratur, og Billeskov Jansens fokuseren på den digteriske litteratur og den alene i *Danmarks Digtekunst*; PD føler sig dels forpligtet over for den digteriske litteratur, der defineres som »eksistentielle problemstillinger udtrykt i et fiktivt univers og i et kunstnerisk udarbejdet sprog« (I:21). Dels inddrager hun også tekster, hvor disse tre komponenter kommer mindre stærkt til udtryk. Den første kategori betegnes »litteratur«, mens termer som »digtning« eller »poesi« med afledninger er sjældent forekommende og ikke indgår i definitionerne. Den anden kategori rummer tekster, der altså ikke er »litteratur« (måske en lidt upraktisk terminologi, når de nu behandles i en bog, der hedder »Dansk litteratur«), men som dog har »litterære træk« (fx dele af opbyggelses- og andagtslitteraturen, jf. I:419). Man mindes, at Billeskov Jansen også principielt var åben over for at behandle poetiske motiver, der endnu ikke havde fundet deres digteriske teknik, eller omvendt: forekomster af digterisk teknik, der ikke tjener et poetisk motiv; men hos PD sker det i langt større omfang og fører til inddragelse af hidtil upåagtede genrer som »Drøm«, »Vision«, »Prædiken« og

adskilligt flere i litteraturhistorien. Det er dog et spørgsmål, om ikke i hvert fald de »Lister«, der figurerer under den middelalderlige historieskrivning falder igennem over for selv disse reducerede krav.

Betydningen af titelordet »dansk« falder vanskeligere og er kortere afhandlet, end det kunne fortjene, da det i den sidste ende har at gøre med det mere eller mindre forsvarlige i at skrive middelalderens litteraturhistorie på nationalt grundlag. Når »dansk« blot skal betyde, at den pågældende tekst foreligger på dansk sprog i original eller oversættelse, er sagen enkel; men når »dansk« som her også skal omfatte latinske tekster, kommer det til at dække »personer, der kan tale dansk, men ikke gør det, eller personer bosiddende i Danmark, der skriver (om danske emner) på et fremmed sprog« (I:38). Hvad ved vi ret beset om en ukendt, muligvis udenlandsk munks ophold i Danmark og dettes varighed? Blev den pågældende latintekst overhovedet produceret i Danmark? Og hvad er »danske emner« i denne sammenhæng? Hvori består med andre ord den pågældende teksts forhold til netop Danmark? Og hvilket Danmark? kunne man tilføje med tanke på 1200-tallets Østersø-imperium eller opdelingen i kongeriget Danmark og et antal hertugdømmer. Jeg skal gerne holde inde, men blot gentage, at det i grunden helt centrale spørgsmål for en dansk litteraturhistorie om, hvad »dansk« betyder, kunne have fortjent nøjere overvejelse i et værk, der lægger betydelig vægt på at klarlægge sine begreber.

Til afgrænsningen af begrebet »dansk« hører endelig, at periodens norrøne litteratur ikke er inddraget, men dog spøger i kulissen eller mere end det; den islandske saga falder eksplicit »uden for denne fremstilling« (I:308), men i kapitlet »Drøm« omtales »Draumkvædet« på linje med dansksprogede tekster (I:294ff.). Her og oftere udvider PD sit danske perspektiv til et nordisk.

Det er i grunden en uting at anmelde dele af større historiske fremstillinger, før de foreligger i deres helhed. Først da viser det sig, om de kriterier, der er anvendt ved periodebeskrivelsen af fx middelalderen også viser sig funktionelle, når først skellet mellem middelalderen og den efterfølgende periode skal drages, siden endnu senere periodeskel. Er reformationen, som har været fast periodeskel i dansk litteraturhistorie i snart 200 år, den afgørende skillelinje, eller måtte man snarere pege på 1620, da de middelalderlige digtformer immervæk fungerer helt frem til indførelsen af den europæiske kunstdigtning?

PD diskuterer ikke dette emne, men lægger sig fast på at inddele litteraturhistorien i tre »epoker«, der bygger på skiftende kunstneriske udtryk for de store eksistentielle spørgsmål og altså viser affinitet til religionshistorien, som der er god tradition for i dansk litteraturhistorieskrivning: den hedenske, den kristne og den moderne (jeg bekender gerne min usikkerhed over for indebyrden af sidstnævnte). På næste niveau inddeler PD sine epoker i »perioder«, sådan at de to foreliggende bind udgør den første periode af den kristne epoke. Man bemærker i denne forbindelse, at mens der stundom i de foreliggende bind kastes blik frem til en senere tid, er der ikke tegn til, at en behandling af den førkristne tid er i vente, skønt værkets titel og bindenes nummerering heller ikke udelukker det. Måske får vi et bind om oldtidslitteraturen? Om runestens-litteraturen, som Billeskov Jansen behandlede under overskriften »Runepoesi«, kommer ind i varmen hos PD ligesom »Codex runicus«, står således foreløbig hen. Man bemærker også, at

der ikke er noget tilløb til en kronologisk underinddeling af dette tidsrum. Mens N.M. Petersen og talrige efterfølgere har opereret med et skel ved 1250/1300 eller talt om en ældre og en yngre middelalder, vælger PD at behandle hele tidsrummet under ét i en række sideordnede længdestræk.

På næste trin, som foreligger realiseret i de to eksisterende bind, er inddelingsprincippet nemlig gennemløst, sådan at genrerne inddeles i to hovedgrupper: »Religiøs litteratur« og »Verdslig litteratur«, ét bind til hver. Denne opdeling er i god overensstemmelse med den litteraturhistoriske tradition og afspejler også de afgørende kulturbærende lag i perioden. Men opdelingen er ikke problemfri, som det også erkendes i PD's bemærkning om, at »skønt begreberne, her religiøs og verdslig, kan og må adskilles, så manifesterer de sig konkret ofte i blandinger« (II:111). Det viser sig i det detaljerede arbejde med de enkelte genrer inden for hver hovedgruppe, hvorom videre nedenfor.

Især bindet om den religiøse litteratur bringer umådelig meget nyt og spændende stof ind i en litteraturhistorisk sammenhæng. Man fornemmer stærkt forfatterens glæde ved disse tekster, som var de for hende et »terra promisionis«, som det hedder hos Suso (I:356), gengivet med skæven til Grundtvig som »de levendes land«. PD overfører til litteraturen kunsthistorikeren Otto Norns udsagn om den middelalderlige billedkunsts opgave: »At se det usynlige« (I:46), nemlig den Gud, som ifølge tidens opfattelse var usynlig, og giver med denne formel som styringsinstrument et bredt udblik over periodens religiøse kultur med store afsnit om katolicismens gudsbegreb, menneskebillede og kirkelige ceremoniel, om klosterbevægelsen og de gejstlige ordeners særpræg og specielle roller, endvidere om tidens tanke-sæt med særlig vægt på den analogiske mentalitet med dens symbolske og allegoriske forståelse og metoder; her inddrages også den europæiske baggrund med hovedskikkelser som Frans af Assisi og Thomas Aquinas. Videre behandles periodens kunstsyn, den middelalderlige retoriks forhold til den klassiske og endelig undervisningssystemet. Det sker gennemgående meget udførligt og med klog, pædagogisk hensyntagen til et moderne publikums svigtende begreber om en tilværelse gennemsyret af gudstro; fx forklares begreber som syndefald og stigmatisering. En nærmere vurdering heraf må overlades til specielt kyndige, men et par anmærkninger skal dog gøres. Det forekommer overraskende og kan næppe være holdbart, at den middelalderlige religiøse tænkning i så høj grad, som tilfældet er, skildres på grundlag af kilder, der ikke rummer en væsentlig kirkehistorisk dimension: det gælder *Katolsk håndbog for Danmark* (1983) og vel også R. McBrians *Catholicism* (1994), mens Joseph H. Lynch's *The Medieval Church* (1992) forekommer mere betryggende. Man savner imidlertid hos PD en stærkere dansk kirkehistorisk dimension (såvel som henvisning til kilder af denne art, fx Hal Kochs arbejder); hun indskrænker sig til en »Historisk minioversigt« (I:66-81), der giver én side om »Kristningen af Danmark« og derefter udelukkende (men i sig selv forlignelsesfuldt) samler sig om klosterkulturen. Den nysgerrige læser sidder tilbage med det spørgsmål, om den katolske tænke-måde virkelig kunne være så statisk hen over ca. 400 år, eller om der dog ingen udvikling fandt sted. Det danske samfund undergik dog sine forandringer fra 1100 til op i 1500-tallet; her er det nok at minde om overgangen fra romansk til gotisk stil i kirkearkitekturen og det ændrede Kristus-billede fra den sejrende til den lidende frelser. Når det fx om Mesteren i *Lucidarius* hedder, at

det bl.a. er hans opgave at påpege over for den forståelses-hungrende Discipel, at ikke alt kan forstås (I:490), mens Chr. Pedersen hævdes at lægge vægt på, at tro forudsætter forståelse (I:444) – er det så et vidnesbyrd om udvikling i et tanke-sæt, og om at middelalderen under denne synsvinkel er på vej ud?

Inden for denne ramme udfolder sig gennemgangen af de herhen hørende genrer: først den religiøse sang på dansk og latin, Maria-viser og religiøse ballader, derefter de fortællende genrer: legende, mirakel, drøm, vision (med udblik til bl.a. Dante); siden følger det religiøse teater og de opbyggelige genrer: Prædiken på latin og dansk (altså ikke et fænomen, der først hører reformationen til), bønne- og tidebøger (tidens mest omfattende genre) og Maria-klage. Under den rummelige kategori »Opbyggelse og andagt« henregnes også *Lucidarius* og *Sydrak*, der begge karakteriseres som »oplysningsbog«, men dog får hver sit underafsnit, samt versificerede undervisningskrifter som Sunesøns *Hexaëmeron* og Hr. Michaels versificerede undervisningskrifter om de ældste danske bibeloversættelser.

Mens det for den religiøse litteratur if. PD gælder om at »sige det usynlige«, er det for de verdslige digtere opgaven at »legitimere det synlige« (I:46). Især er det for PD magtpåliggende at ikke blot sandsynliggøre, men konstatere eksistensen af en høvisk ridderkultur allerede sent i 1100-tallet. Hvad der fx på grundlag af langt senere oversættelser af Svend Aggesens latin antages om eksistensen af kendte ballade-formler endnu før 1200 (II:61f.), antager i fremstillingens løb karakter af en sikkerhed, som der antagelig ud fra forskellige positioner vil blive sat spørgsmålstegn ved; også i det følgende.

Bindet indledes med en gennemgang af begreberne verdslighed og især den høviske ridderkultur med inddragelse af bl.a. den islandske skjaldedigtning, som bringes i en organisk sammenhæng med dansk middelalderdigtning, som man vist skal tilbage til den tidlige romantiske litteraturhistorieskrivning (Ingemann) for at finde paralleller til. Derefter tages der fat på »Litterær historieskrivning« (dvs. ikke litteraturhistorieskrivning, men historieskrivning med litterære træk), et stort kapitel om ballader (120 s.), ridderromanen, den verdslige sang, fugleparlamentet, fastelavnsspil, ordsprog og brev. Igen må vi notere, at PD inddrager nye emner i sin fremstilling, om end i betydeligt mindre omfang end i bd. 1.

De to nævnte overordnede kategorier underinddeles som nævnt i et antal »genrer«, idet genren hævdes at tilhøre enten den religiøse eller den verdslige sfære. Synspunktet er ikke indskudt og som ovenfor berørt heller ikke uden besværlige følgevirkninger. Principielt bekender PD sig til genren som »det centrale sted for identificering af en tekst og for dens placering i et udviklingsforløb« samt som »vurderingsgrundlag« og vedkender sig sit slægtskab med Billeskov Jansens *Danmarks Digtkunst*, hvis genrebegreb dog karakteriseres som »statisk«, mens PD's bestemmes som »dynamisk« (I:39); et eftersyn af fx Billeskov Jansens afsnit om romancen og balladen sent i 1700-tallet med fremblik til romantikken (*Danmarks Digtkunst* II:142ff.) bekræfter nu ikke udsagnet. Som eksempel på, hvad PD lægger i begrebet »genernes dynamik« kan anføres hendes synspunkt, at der »sker noget med kongerækken fra de første [annalistiske] lister over Saxo til *Rimkrøniken*« (II:111); javist, men er det frugtbart at betragte Saxos latinske prosa og *Rimkrønikes* danske vers som en og samme genre, oven i købet i bås med de nok så fåmælte latinske lister (jf.II:42f.)?

Man må forstå, at en genre for PD ikke har det lyriske, episke og dramatiske som overordnede begreber. Tværtimod læser man, at Mariaklagen som »europæisk genre (...) forekommer både som lyrik, som fortælling og som dramatik« (I:476). Positivt defineres genre som »en samling af tekster mellem hvilke der består et vist fællesskab« (I:38), men praksis viser, som det fremgår, at indholdsmæssige størrelser dominerer over formelle. Det får den konsekvens, at fx balladen kategoriseres som en verdslig genre, der imidlertid også rummer tekster af religiøst indhold, som så må afhandles under religiøs sang, mens den omvendte løsning: at balladen er en form, der både kan udtrykke et religiøst og et verdsligt indhold, sætte kommer i betragtning. (Det medfører i dette og andre tilfælde et omfattende sæt af interne, i sig selv hensigtsmæssige, henvisninger, når ét fænomen må behandles under flere kategorier; dog ville en henvisning med sidetal eller kapitel-nummer have været en lille lettelse for den læser, der ikke læser værket forfra fra perm til perm, og for hvem en henvisning til fx. »kapitlet 'Religiøse ballader'« ikke er en indlysende anvisning af dets placering i værket; sagregisteret giver dog nogen hjælp). I andre tilfælde klares konflikten mellem det drilagtige stof og den overordnede kategorisering med en simpel konstatering heraf uden konsekvenser for dispositionen; i afsnittet om »Mirakler« omtales således tekster, som »slet ikke er mirakler, men blot moralske fortællinger«, ja i »ingen af disse 'eksempler' [hos Chr.Pedersen] er der gnist af mirakel, men det er stærke moralske anekdoter« (I:280f.); de behandles desuagtet under »Mirakler«, den moralske anekdote er ikke ophøjet til kategori hos PD. Til gengæld hedder det senere, at »Spredte mirakler kan man finde næsten overalt i middelalderens religiøse litteratur« (I:283). Sandt nok, men lidt slørende for genresynspunktet. Ligeledes optræder høviske træk hyppigt i den religiøse litteratur, fx hos Suso (I:357f.), der som også andre må splittes op på flere kapitler. Om Hr. Michael hedder det tilsvarende, at han »lader en masse forskellige genrer indgå i *Jomfru Marias rosenkrans*« (I:529). Hvor mange genrer er der i det hele taget, og hvad skal der til for at tale om en sådan? Man aner, at både det anvendte genrebegreb og den overordnede kategorisering i religiøs og verdslig litteratur har været besværlige dansepartnere for PD; de synes på én gang at have været for vide og for stramme.

Endnu et par korte bemærkninger til genrespørgsmålet: For det første rummer kapitlet »Litterær historieskrivning« som allerede nævnt endog meget forskelligt indrettede tekster, hvoraf nogle (listerne) vel knap kan kaldes »litterære« i PD's forstand. Men hvad har landskabslovene at gøre i et afsnit om historieskrivning? Det fremgår, at de har »fået [deres efter anm.s mening forkerte] plads i denne litteraturhistorie« pga. deres »mange litterære perspektiver« (II:87), bl.a. med henblik på en tidlig datering af balladerne. Skulle de så ikke snarere have været omtalt der? Og for det andet: PD ser en pointe i, at middelalderens lyrik ikke er lyrik i en senere tids betydning, og at den er nøje knyttet til sang, hvorfor den bør benævnes ikke »lyrik«, men »sang« (II:275). Begge dele er vel sandt, men ville det ikke have været en tydeliggørelse af genrerens »dynamik« at fastholde betegnelsen »lyrik«; det sker for øvrigt i det tilhørende afsnit af litteraturhenvisningerne (II:381) og er vel også mere relevant i en litteraturhistorisk fremstilling, der ikke har melodistoffet på dagsordenen, hverken her eller i afsnittet om ballader. Men PD's bevidste terminologiske valg viser afstanden mellem hendes genrebegreb og det traditionelle.

Bindet om »Verdslig litteratur« rummer utvivlsomt værkets mest kontroversielle partier, som med stor sandsynlighed vil nedkalde slemme forbandelser over forfatterens hoved; jeg tænker dels på afsnittet om balladerne, dels på omtalen af den lyriske kærlighedssang, som Ernst Frandsen i sin bog om *Folkevisen* (1935) mente at kunne sætte til ca. 1300, en hypotese, som PD nu støtter og hævder at have verificeret afgørende. Siden romantikken har de gamle ballader, der efterhånden blev samlet i *Danmarks gamle Folkeviser* og fik deres gængse betegnelse »folkeviser« just i den tid, været et kernepunkt i enhver dansk litteraturhistorie. Således også hos PD, der med smittende glæde over de gamle tekster belyser deres miljø, univerts og poetiske teknikker og siden leverer fyldige gennemgange af en lang række viser ordnet i de kategorier, der har været gængse siden Svend Grundtvig (og i grunden A.S. Vedel, kunne man tilføje). Væsentligt nyt er i denne forbindelse den høje grad af artistisk bevidsthed, som PD tilskriver denne genre, mens forgængere som fx Billeskov Jansen har fremhævet dens »formslappe Improvisation« og svælget mellem »Latinpoesi og Vulgærpoesi« (*Danmarks Digtekunst* I:59). For PD fører synspunktet til forestillingen om, at genrens digtere er professionelle digtere, endda i visse tilfælde omskolede skjalde, der henvender sig til et kunstnerisk skolet publikum; efter min mening er de to digtformer inkompatible, så der i givet fald må have været tale om en omskoling af revolutionerende art.

Dette punkt har imidlertid berøring med et andet diskutabelt synspunkt i behandlingen af balladerne. For de romantiske litteraturhistorikere var det (med variationer) en hjertesag at placere genren så langt tilbage i tiden som vel muligt og gerne fremhæve dens snævre sammenhæng med den formodentlig endnu langt ældre *norrøne oldtidsdigtning* for dermed at etablere en livline tilbage til folkeåndens alleroprindeligste ytringsformer i det gamle Norden; og siden er disse tekster i alle danske litteraturhistorier placeret som et middelalderligt fænomen, skønt det er velkendt, at de næsten undtagelsesløst først foreligger i nedskrifter fra hen i 1500-tallet og senere. Mens de senere år har budt på provokerende påstande om, at disse tekster næppe er meget ældre end nedskrivningen, følger PD det traditionelle spor med et stort opbud af argumenter for, at 1200-tallet er »et rimeligt tidspunkt for balladens første udfoldelse i Danmark« (II:153). Stilistiske ligheder mellem ballade og eddadigte ses som vidnesbyrd om organisk sammenhæng mellem de to digtformer; emnemæssige ligheder mellem balladerne og *Jyske lov* fra 1241 (men jo lovbog i århundreder), stilistiske fællestræk mellem balladerne og Eufemiaviserne, sproghistoriske forhold etc. peger if. PD i denne retning. Der kan virkelig peges på mange indicier, der sandsynliggør eksistensen i det tidlige 1200-tal af en digtform i retning af det, vi i dag kalder ballader, men nogle af dem er og bliver tvivlsomme. Datering af DgF 145F (»Marsk Stig«) til vinteren 1286/87 under henvisning til, at marskens og hans fællers domfældelse ikke er nævnt i visen, forekommer således ikke stærkt overbevisende. Og når PD i lighed med mange forgængere uden forbehold udpeger de berømte verslinjer om »Drømde mik en drøm...« fra ca. 1300 som et balladefragment, må dertil siges, at vi intet kan vide om den tekstsammenhæng, de stammer fra; måske har der endog aldrig været anden kontekst end netop den lovtæst, de (uvist hvorfor) er anbragt i.

Det kan ikke undre, at PD i forbindelse med sin genre-kronologi kommer ind på visse forskelle mellem den formodede »oprindelige ballade« og senere ned-

skrifter (fx »Ridderens runeslag« (II:180). Hun ved også (hvorfra?), hvilke træk der skyldes senere afskrivere, og som man kan skrælle bort for således at nå ned til den oprindelige tekst; med enkelte undtagelser (fx »Axel og Valborg«, II:230) falder det oprindelige og meget gamle sammen med det æstetisk værdifulde, mens moraliserende og didaktiserende kedsommeligheder skyldes senere tider (II:180, 196f, 205). Heri er der mindelser om den tidlige litteraturhistorieskrivnings søgen efter det oprindeligt ejendommelige.

For mig at se ligger problemet især i, at PD (med nødvendighed i betragtning af det foreliggende materiale) ytrer sig på grundlag af yngre, individuelle tekster, men lader sine udsagn få gyldighed for en hel genre generelt 300-400 år tidligere. Kun stedvis (fx II:160) sondrer hun mellem typen eller genren og det enkelte eksemplar; det kunne med fordel have været anlagt som overordnet synspunkt. Jeg tror gerne, at der o. 1200 har eksisteret en slags digtning med mindelser om de senere ballader, vi nu kender; men vi ved ikke noget om den. Kunne man ikke med samme art af ræsonnement hævde, at H.C.Andersens »Reisekammeraten«, der dels har et »fortilfælde« i »Dødningen« (1830), dels kendes i ældre folkelig tradition, er tidligere end fra 1835? Vor modpart: »Jamen Andersen skrev jo teksten om!« Vi: »Javist, som A.S. Vedel, Karen Brahe og andre« (jf.II:174). For resten tror jeg da også, at man i middelalderen fortalte eventyr med mindelser om de senere nedskrevne; men det tror PD efter det foreliggende tilsyneladende ikke.

Dateringen af balladerne er det mest markante eksempel på den ensidige argumentationsform. PD gør til sin (jf. ovenfor). Men den viser sig også i hendes plæderen for eksistensen af en verdslig kærlighedssang o.1300, idet hun på dette punkt støtter og hævder at underbygge Ernst Frandsens teori fra 1935. Tilfældet kunne fortjene en længere diskussion, men skal her gøres kortere af: Kærnepunktet i PD's ræsonnement er Per Rævs tvetydige »Ret elskovens dyd«, som primært behandles som en mariavise i sektionen »Religiøs digtning«, men nu også fremhæves for sin affinitet til verdslig troubadour- eller minnesang; den viser sig dog at falde uden for de »stadier« for denne poesi, som PD opregner på grundlag af Akehurst's »Words and Acts in the Troubadours« (1989), hvad der imidlertid ikke får lov til at vælte spillet, idet Per Rævs »jeg« siges at befinde sig i »et præførste stadium« (II:288f.). PD mener nu at kunne bekræfte Frandsens teori, der jo led under den svaghed, at den kun havde én hel tekst at bygge på, det tvetydige Per Ræv-digt; hertil fremdrages tre »nye fund« gjort efter Frandsens tid, der imidlertid viser sig at være svenske eller norske tekster. Tilsammen udtrykker de »hvad hele genren drejer sig om« (II:286). Jeg tror igen gerne, at der har eksisteret en kærlighedssang i middelalderens Danmark, men eksistensen og den nærmere karakter af en sådan, der vel er sagen i en bog (s)om *Dansk litteratur*, synes ikke herved bekræftet eller dokumenteret (jf.II:294). Per Rævs digt er fortsat det eneste – endda tvetydige – eksempel på »hele genren«. Jeg kunne frygte, at en bog, der formentlig vil blive et standardværk for studerende, på sådanne punkter ved sit ordvalg (»Dokumentation« o.lign.) bibringer sin målgruppe en større sikkerhed om fortiden, end der er dækning for.

De enkelte genrer eller de enkelte tekster, som da udgør fremstillingens laveste inddelingsniveau, behandles efter en principielt fast og overskuelig plan. Der gives udblik til genrenes europæiske og sociale baggrund med ofte fyldige belys-

ninger af hovedskikkelser og -værker. Når det kommer til den enkelte tekst, meddeles den historiske og om muligt den biografiske baggrund, tekstens ideologiske særpræg, dens komposition og stilistisk-retoriske karakter, ofte indvævet i korte handlingsreferater. Dertil kommer informationer om teksternes editionshistorie og den specielle forskningshistorie – med de grænser, den ovennævnte argumentationsform sætter herfor. Man skal tilbage til Julius Paludans litteraturhistoriske lærebøger (*Danmarks Litteratur*, 1896-1913) for at finde en tilsvarende høj vægtning af forskningshistorien. Der gives her i et omfang, som ikke afspejles kvantitativt i nærværende anmeldelse, en hjælp til læseren i det første møde med disse ofte meget svære tekster. Gennemgangen af »Sjælens og kroppens trætte« (I:297ff.) rummer således bl.a. en oversigt med tilføjede linjetal over de vekslende replikker i dialogen, der ellers er højst vanskelig at følge. Måske går PD lovlig langt i sin omhu, når hun (fx II:107f.) både giver citat på originalsprog, moderne dansk oversættelse og opsummering af, hvad det drejer sig om, men det må ses i sammenhæng med værkets målgruppe, som jeg formoder er litteraturstuderende. I det hele spiller citater fra de primære tekster og fra den benyttede faglitteratur en overordentlig rolle på dette niveau som i værket som helhed; en vurdering af detaljerne her overlader jeg til den filologiske sagkundskab på de pågældende sprog.

Det er også på dette niveau, man møder det retorisk-stilistiske apparat, der er den praktiske udformning af PD's vilje til at læse de gamle tekster som »litteratur«. Den overordnede forståelse af middelalderens religiøse digtning modsvares således af hyppige påpegninger af eksempelvis figuren adynaton (ca. 40 henvisninger i sagregisteret), der jo netop udtrykker, at noget ikke kan udtrykkes (og vel som sådan også findes i en del senere religiøs digtning: »Hvad skal jeg sige? mine ord / Vil ikke meget sige«). Det kan måske virke mildt overraskende at se balladernes (med Billeskov Jansens ord) »formsloppe Improvisation« konfronteret med dette højt udviklede beskrivelsessystem; men det kan ikke nægtes, at afsnittet om fx balladernes formsprog står klart og anskueligt, også for den, der selv efter PD må tro, at balladen og det anvendte retoriske system historisk tilhører adskilte verdener. Desværre får vi ikke en tilsvarende analyse af Saxos retorisk svungne latinske prosa, som ellers indbyder dertil; den må da søges andetsteds. Det er også især i forbindelse med den retorisk-stilistiske karakteristisk, at PD afsiger sine gennemgående kortfattede og mindre nuancerede æstetiske domme. Digteren ses så at sige stillet over for en opgave, og hans løsning kan da få prædikatet »fine træk«, »fine skitser«, »fine realistiske træk« (I:236-40) eller ligefrem »fine løsninger« (II:364); ikke mindst realistiske træk har PD's bevågenhed.

I sit forord retter PD en varm tak til skiftende hold af studerende ved Københavns Universitet som »mine største inspirationskilder og mine skarpsindigste kritikere«. Det er tydeligt, at værket udspringer af undervisning og tager sigte på studerende. Det fremgår af bogens hele anlæg. Dens omhyggelige forklaringer af fagterminologi (fx markeringen af mandlige og kvindelige rim) er allerede nævnt. Herhen hører også henvisning til videre læsning i speciallitteratur for »den læser, der er interesseret« (II:160), og henvisning til nyere digtning over middelalderemner, fx Selma Lagerlöf og Sigrid Undset, lejlighedsvis sågar med ultrakort handlingsreferat (II:140). Endvidere informationen om fremførelsen af rimofficiet til Knud Lavard i 1996. Nævnes skal fremdeles en tendens til at levendegøre

og anskueliggøre fortidige situationer som bøn (I:465ff.) eller dansen til balladens rytmer (II:119). Hensynet til den særlige målgruppe ses også i bogens meget gennemførte oversættelser af fremmedsprogede eller gammeldanske citater, der ikke i sig selv skal granskes i denne anmeldelse; dog: hvorfor oversættes Henrik Suso med støtte i en engelsk oversættelse? Først og sidst præger den tætte afstand til skolestuen bogens stil med formuleringer som »Lad os se på« (II:291) og med en vis bredde i form af gentagelser (fx 363f., 374-76, 385f.).

Den studerende, som kommer til at arbejde med denne bog, vil også få nytte af de omtalte (efter min mening lidt ubekvemme) interne henvisninger og stor nytte af værkets fyldige litteraturhenvisninger samt dets person-, værk- og sagregistre, der bl.a. har den dyd at markere, hvor et givet begreb defineres; det sker nemlig undertiden, som følge af bogens komposition, langt senere end dets første anvendelse. Men har samme studerende tilbøjelighed til at lade sig distrahere fra læsningen, er de overdådige illustrationer, der står tæt på siderne med fyldige billedtekster, vistnok en fare. De gør de to bind til et prægtigt skue og indgår i mange tilfælde i en fin dialog med hovedteksten. Dog må man spørge, om ikke de mange udenlandske illustrationer, der ganske vist oplyser om de europæiske sammenhænge, i højere grad burde være spædet op med billedstof fra dansk middelalder.

Der skal ikke herske tvivl om, at PD med de foreliggende to bind om *Dansk litteratur* har skabt et nyttigt arbejdsredskab for den, der skal studere middelalderens litteratur, især hvis man dermed tænker på arbejdet med enkelte tekster og tekstgrupper. De gamle teksters konfrontation med en langt senere eftertids ideer om det æstetiske indebærer nok en anakronisme, men teksterne opnår også fornyet liv og interesse under PD's behandling. Den er med forordets indledende erklæring »præget af 1990'erne og af mit eget temperament« (I:17), hvad der så ligger i det første. Derimod kan det være tvivlsomt, om det er en litteraturhistorie af den narrative art, som PD vistnok mener at have skrevet. Det hedder (I:40), at »litteraturhistorie altså er en konstruktion«, men hvori består PD's konstruktion, hvis man i dette begreb skal medtænke den kronologiske orden, som også indgår i hendes definition af litteraturhistorie (sst.). Det er nævnt ovenfor, at den kronologiske dimension er svagt profileret, bortset fra dateringer af enkeltværker og lignende; der opereres ikke med kronologiske skel mellem 1100 og 1536, selv om erkendelsen af en udvikling stedvis presser sig på, fx omkring *Jyske lov* (II:82). »Udvikling« er ellers et sjældent ord hos PD. Gennemgangen af liturgi-ens udvikling (I:400) er med sine kronologiske angivelser af typen »i begyndelsen«, »Senere«, »efterhånden« og »nu« (men hvornår?) på mikroplan symptomatisk for den vage kronologiske dimension i værket. Men det forstår sig, at PD's behandling af balladen og den verdslige kærlighedssang ikke omfattes af denne generelle karakteristik. Med sine sideordnede kapitler om enkeltgenrer, hvis indbyrdes placering og rækkefølge vistnok er vilkårlig, er værket på vej mod, hvad David Perkins kalder en encyklopædisk litteraturhistorie. Det kunne give betydning til PD's indledende udsagn om, at det er »præget af 1990'erne«. Men derfor rummer den så heller ikke noget svar på Perkins' hovedproblem. Mere end en litteraturhistorie står vi over for en indføring i og håndbog ved læsning af middelalderens litteratur – og som sådan med indlysende kvaliteter såvel som med diskutabile punkter. Det skal blive spændende at følge værket videre vej frem.

Flemming Conrad

Christian Michelsen: Idiomordbog. 1000 talemåder. Illustreret af Einar Poulsen. Gyldendal 1993. 222 s. 150 kr.

Allan Røder: Danske talemåder. Gads Forlag 1998. 616 s. 398 kr.

Stig Toftgaard Andersen: Talemåder i dansk. Ordbog over idiom. Munksgaard 1998. 419 s. 299 kr.

Disse tre ordbøger er de første som specielt og udclukkende registrerer og forklarer idiomatiske udtryk i dansk. Deres indretning og håndtering af opgaven er dog ikke den samme. Det er ikke alene ved sit relativt beskedne omfang at Christian Michelsens pionerarbejde skiller sig ud fra Allan Røders og Stig Toftgaard Andersens nyere behandlinger, og mellem disse to større værker er der også væsentlige forskelle i tilgangen til emnet.

Udgangspunktet for Michelsens *Idiomordbog*, der indgår i serien »Gyldendals små ordbøger«, er en afrikaners nedslående oplevelse i Rødovre: Et ældre ægtepar opgiver at stille sig i kø, for »der er jo sorte mennesker!« hører han konen sige. Da afrikaneren fortæller sin sproglærer Christian Michelsen om episoden, trøster denne ham med at han nok har hørt fejl, den danske dame må have sagt »der er jo sort af mennesker!« Javel, siger afrikaneren, men hvad betyder det? Og da han har fået sin lærers forklaring, fortsætter han: Hvorfor lærer vi ikke noget om det? Dermed er ideen til Michelsens idiomordbog født. Dens hovedformål er at oplyse betydningen af 1000 talemåder der »kommer fra hverdagen«. Hver enkelt ordbogsartikel består af selve idiomet, en kort betydningsforklaring, et eksempel hvor idiomet optræder i kontekst, samt en »oversættelse« af sprogbrugs-eksemplet, der af og til er nærmest tautologisk; fx forklares *der er ugler i mosen* med »der er noget mistænkeligt på færde«, hvorefter et konteksteksempel oversættes til »Ja, det virker mistænkeligt.« En del artikler indeholder desuden en stilbestemmelse der uden for et umarkeret neutralt niveau blot skelner mellem ekstremerne formelt og uformelt, fx *gå bort* hhv. *tage billetten* i betydningen 'dø'. I betragtning af ordbogens hovedformål forekommer valget af lemma ikke altid lige velbetænkt; således kan *der er ugler i mosen*, *ikke kunne huske fra næse til mund* og *tampen brænder* kun findes under *mose* hhv. *mund* og *brænder* (!), og henvisning fra *ugle* hhv. *næse* og *tamp* savnes. På de sidste 8 sider af ordbogen er idiommer med beslægtet betydning sammenstillet i en fortegnelse med 140 numre. I øvrigt krydres præsentationen af et antal originale tegninger der i humoristisk hensigt illustrerer det bogstavelige indhold i billedlige udtryk som *løbe panden mod en mur*.

Illustrationer er der også i Allan Røders *Danske talemåder*, men de er ikke produceret til lejligheden, og de har en anden funktion. De gengiver tidligere publicerede billeder, især annoncer og vittighedstegninger, hvor den tilhørende tekst spiller på en talemåde, fx en annonce fra Sadolin Farveland der afbilder en gør det selv-tapetopsætter under arbejdet og udråber at »Nu har vi 20% på tapetet!« Illustrationerne er altså citater der dokumenterer sprogbrugen. I det hele taget lægger Røder stor vægt på dokumentationen. Efter lemma og kort betydningsforklaring følger i hver artikel et antal (ofte op til 5) autentiske eksempler, citater fra moderne dansk litteratur, herunder journalistik; tilsammen indeholder bogen mere end 5000 sådanne eksempler, indsamlet over godt og vel elve år. I nogle tilfælde knyttes en historisk realkommentar til citaterne på talemåden, fx til *spænde livremmen*

ind og tungen på vægtskålen; og til talemåder der »virker umoderne eller gammel-dags« føjes den fremtidsforskende bemærkning »Forældes«, således ved *slå til skaglerne*, som dog citeres fra Familie Journalen 1996, og ved *give nogen silkesnoren*, der i 1997 oprådte utvungent på Jyllands-Postens sportssider. Herudover afsluttes hver artikel med to rubrikker: stilleje og oprindelse. Der opereres med tre stillejer, hvoraf det midterste betegnes som daglig tale, de to andre som hlv. skriftsprog og slang. Oprindelsen angives gerne summarisk til fx »19. årh.«, undertiden dog noget nøjere til fx »ca. 1700«, og støttes altid udtrykkelig på bl.a. Kalkar, ODS og Sprognævnets citatsamling. De citerede kilder, fra Kjeld Abell til Århus Stiftstidende, er oplyst over hogens 9 sidste sider.

Mens Michelsen og Røder som sagt oplyser idiomerne i kontekst, hos Michelsen med redaktionelle eksempler, hos Røder med autentiske citater, finder man ingen dokumentation fra sammenhængende sprogbrug i Stig Toftgaard Andersens *Talemåder i dansk*, der er blevet til over en lige så lang årrække som Røders. Men Toftgaard Andersens artikler er i andre henseender fyldigere end både Michelsens og Røders. Efter lemma med eventuelle variantformer (fx *bestemme/vide hvor skabet skal stå*) står her nuancerede stiloplysninger, der ud over det umarkerede neutrale niveau omfatter eufemistisk, formelt, gammeldags, højstemt, nedsættende, slangpræget, spøgende og uformelt. I tilfælde af bibelsk udspring gives en blot og bar henvisning, under *være helt hen i vejret* således »jf. 1. Kor. 14,9«, hvilket er teksthistorisk rigtigt, men forudsætter at læseren griber tilbage til NT 1948 eller tidligere – for i oversættelsen fra 1992 står der »Så snakker I jo bare ud i luften«. Derefter forklares talemådens betydning, og dens tematiske tilhørsforhold bestemmes med en henvisning til et 21 sider stort register der omfatter 30 typiske emneområder. Artiklen slutter med ét eller to sideblik, det ene uden for, det andet inden for dansk sprogbrug: I det sidste tilfælde registreres synonyme danske talemåder, ofte meget rundhåndet, til inspiration for den aktive bruger. I det første anføres engelske, tyske og franske ækvivalenter, for så vidt sådanne findes, fx under opslaget *varme bænke* 'ikke blive budt op til dans' tysk *sitzenbleiben* og fransk *faire tapissérie*. Af disse to er jo kun det franske en ægte idiomatisk vending, og hvis man savner en engelsk, bliver svaret at *to be a wallflower* lige så lidt som det danske *at være bænkevarmer* opfylder Toftgaard Andersens kriterier for talemåder (det figurerer for resten heller ikke hos Michelsen og Røder); men om Toftgaard Andersen tillige havde orienteret sig mod vore nordiske nabosprog, kunne han in casu have citeret svensk *klä väggarna*, måske også norsk *sitte som veggetryd* (men per definition ikke det svenske substantiv *panellöna*). Efter den egentlige ordbogsdel følger det allerede nævnte danske emneregister og dernæst tre alfabetiske registre over engelske, tyske og franske nøgleord med henvisning til de danske talemåder hvorunder de optræder. I en velskrevet hundrede sider stor efterskrift drøfter Toftgaard Andersen endelig det teoretiske grundlag for ordbogens udvalg af talemåder eller idiomatiske vendinger. Bl.a. fordi hans praktiske konklusioner fremgår af indledningen side 11-14, skal efterskriften ikke kommenteres her.

Fra et modtagersynspunkt er det bemærkelsesværdigt at det er Michelsens forholdsvis lille og populært holdte ordbog der i titlen skilter med det faglige fremmedord *idiom*, mens de to mere ambitiøse værker markedsfører *talemåde*; hos Toftgaard Andersen er den danske betegnelse ledsaget af *idiom* i undertitlen, hos

Røder står den alene og identificeres først i hans indledning med »idiomatiske udtryk«. Nu er *talemåde* jo et almenkendt ord der også har sin plads i den leksikografiske fagtradition, således anvendt i ODS som karakteristisk ikke blot af fx *sluge kamelen*, der genfindes hos Røder og Toftgaard Andersen, men også af fx *alle veje fører til Rom*, der glimrer ved sin fraværelse i alle tre idiomordbøger. Nærmere i tid end ODS er dog Erik Bruuns fortjenstfulde stil- og konstruktionsordbog *Dansk Sprogbrug* (1978, 2. udg. 1995), hvori der indgår en mængde udtryk betegnet med tm. »talemåde, fast vending« eller fig. »figurligt, billedligt«. Begge disse kategorier er i den foreliggende sammenhæng aktuelle. Ved gennemsyn af hele bogstavet K hos Bruun viser det sig nemlig at 106 udtryk betegnet med tm. (fx *stå ved en korsvej*) savnes i de tre idiomordbøger, som til gengæld medtager tilsammen 80 udtryk der hos Bruun er betegnet med fig. (fx *lægge kortene på bordet*). Som talemåder optager idiomordbøgerne desuden hver for sig et antal vendinger der hos Bruun hverken er betegnet tm. eller fig.: det drejer sig om 7 hos Michelsen, 6 hos Røder og 55 hos Toftgaard Andersen (deriblandt at *tvinge nogen i knæ*, som de tre er fælles om).

I sin større fraseologiske sammenhæng har Erik Bruun ikke fundet det nødvendigt at definere forskellen på tm. og fig. Det er også let at se at fx *stå ved en korsvej* kan bruges både ligefremt og billedligt, og det er først en udbredt billedlig brug der gør udtrykket til en konventionel og i nogles sprogbevidsthed næppe nok metaforisk talemåde. Men når de idiomatiske vendinger isoleres i en særegen ordbog, må dens ophavsmand bekende terminologisk kulør.

På det punkt har Michelsen den rummeligste bestemmelse idet han definerer idiomet ved »at ordene får en anden (billedlig) betydning end den normale, på grund af den sammenhæng de indgår i«. Mere stringent er Røder og Toftgaard Andersen enige om at talemåder eller idiomatiske vendinger har en samlet betydning som man ikke kan slutte sig til ud fra betydningen af de enkelte ord der indgår i dem. Især går Toftgaard Andersen i dybden idet han fastslår at idiomatiske vendinger er større end enkeltord og i deres grundform mindre end hele sætninger. Det sidste frasorterer ordsprog som *Én svale gør ingen sommer* og citater (bevingede ord) som *I dit ansigts sved skal du æde dit brød* (1. Mos. 3,19, oversat 1871), men udelukker ikke idiomatiske tillem্পninger som *en enlig svale* og (*æde sit brød*) i *sit ansigts sved*. Hvad enkeltord angår vil Toftgaard Andersen for det første udmønstre usammensatte ord med konventionelt overført betydning, fx *stud* for 'en dum og grov mand', og heri får han i praksis følgeskab af Røder. Når det gælder sammensatte ord, mener han at nogle måske nok kan kaldes idiom, fx *dyneløfter*, men ikke idiomatiske vendinger eftersom vendinger består af flere ord – og det er (trods undertitlen »Ordbog over idiom«) kun idiomatiske vendinger der er samlet i hans *Talemåder i dansk*. Der finder man som før nævnt heller ikke ordet *bænkevarmer*, kun vendingen *varme bænke*; den savnes hos Røder, som til gengæld citerer *løfte dyner*, men ligeledes udelukker typen *dyneløfter*.

Når en vending som *løfte dyner* er at finde hos Røder, er det fordi den indeholder et substantiv. Røder har »i første omgang« valgt at begrænse sig til den meget almindelige type af talemåder hvis grundbestanddele er en infinitiv med tilhørende objekt eller adverbial hvori der indgår substantiver. Den samme type dominerer hos Toftgaard Andersen, som da også normalt alfabetiserer efter »det første substantiv i udtrykket«; men hans materiale omfatter desuden et betydeligt antal

vendinger uden substantiv, fx *komme som (man var) kaldet, ikke være ked af det, tænke så det knager, kort og godt*, talemåder som altså per definition er udelukkede hos Røder. Det vagere kriterium hos Michelsen lukker derimod et antal ordforbindelser ind hvori kernen må siges at være et usammensat ord med konventionelt overført betydning, fx *et værre cirkus* og *stikke til nogen*; når *tabe fatningen* er medtaget, kan man frygte at det beror på en mistolkning af substantivet. Til samme kategori hører velsagtens Michelsens paradeeksempel »der er *sort* af mennesker«, det er i hvert fald ikke medtaget af Toftgaard Andersen som kun indlader *gøre sort til hvidt* og (*stå, se*) *sort på hvidt*. Men Toftgaard Andersen synes ikke at være helt tro mod sit princip når han ligesom Michelsen registrerer *være blank / blåøjet / flad* i disse adjektivers overførte betydning; dog ikke tilsvarende *grøn*, kun *gul og grøn af misundelse* og *ærgre sig gul og grøn*.

Uden yderligere kommentar kan følgende stikprøve give et sammenlignende indtryk af hvad der findes og savnes de tre ordbøger; de betegnes med forkortelserne M, R og T:

komme som en bombe T
 lade en bombe springe M R T
 ligge som en tikkende bombe under noget T
 lægge en bombe under noget R

gøre rent bord M R T
 dele bord og seng M T
 betale under bordet M T

brænde én af T
 brænde inde med M
 lokummet brænder T
 tampen brænder M T

få ind med skeer M R T
 skære ud i pap M R T
 bøje i neon M T
 nu faldt tiøren M T
 gå/fise ind på lystavlen R T
 et vink med en vognstang T

holde høj cigarføring M T
 holde lav profil M R T

slå sig løs T
 slå til skaglerne R T

for fulde sejl M T
 for fulde gardiner T
 for fulde [sic] drøn T
 for fuld knald T

som en hund i et spil kegler M T
 en kolos på lerfødder T
 falde sammen som et korthus T
 drikke som en svamp T
 ligge som man har redt T
 ikke ride den dag man sadler M
 sulten som en ulv T
 yngle som rotter T

blive ved sin læst T
 give bagerbørn hvedebrød M R T
 hænge i en klokkestreng [ikke: klokkestrengen] R T
 holde kortene tæt ind til kroppen R
 være ude i kulden R
 være helt nede i kulkælderen R T
 være helt nede i kælderen R
 kaste nogen for løverne R
 tale Roma midt imod T
 stille træskoene R T
 gå over åen efter vand M R T

En passant kan tilføjes at ingen af ordbøgerne nævner fx *en havkat i hyttefadet*, *siddende på reservebænken* eller *have uld i munden*.

Som allerede sagt er der brede overlapninger mellem de nye idiomordbøger og Erik Bruuns *Dansk Sprogbrug*, der igen skatter til ODS. Yderligere kan tæt ved 200 af de udtryk Erik Bruun betegner med tm. eller fig. genfindes med forklaring i den seneste udgave af *Nudansk Ordbog* (1999). Der er heller ingen tvivl om at talemåder eller idiomatiske vendinger har deres nødvendige plads i de almindelige ordbøger (jf. artiklen *Idiom* i Henning Bergenholtz & al.: *Nordisk leksikografisk ordbog*, Oslo 1997); det gælder også de tosprogede – hvor det fx må kunne slås op at *give bagerbørn hvedebrød* på engelsk hedder *carry coals to Newcastle*, på tysk *Wasser in den Brunnen tragen* og på fransk *porter de l'eau à la rivière*. En djævelens advokat (T) kunne derfor finde på at spørge hvad man så skal med idiomordbøger. Med hensyn til synonymy blev et lignende spørgsmål opkastet allerede af I. Levin: *Til Kritiken af det Synonyme i Dansk* (1860) – men han accepterede samtidig at synonymy »behandles sædvanligt i selvstændige Skrifter, og denne Fremgangsmaade vil altid blive nødvendig, fordi Forklaringen af Synonymer i mangfoldige Tilfælde ikke kan blive ret fyldig og frugtbar uden en vis Vidtløftighed, og Ordbogen ikke jevnlig kan indlade sig paa slige lange Digressioner uden at ødelægge al Ligelighed og Harmoni og forstyrre Overblikket« (s. 27). Således retledt kan man konstatere at de idiomatiske vendinger skønt næppe endnu fuldt tilfredsstillende definerede dog i praksis er en anderledes klar og selvstændig kategori end synonymy – og derfor hilse de tre danske idiomordbøger velkomne.

Den samlede vurdering må ganske vist blive at Christian Michelsens *Idiomordbog* både i omfang og kvalitet står tilbage for Røders og Toftgaard Andersens, men det udelukker ikke at den kan gøre fyldest på et vist niveau, fx for be-

gyndere i dansk som fremmedsprog. Det er vanskeligere at vælge mellem Røder og Tofgaard Andersen; det mest tillokkende er at betragte dem som pose og sæk. Stig Tofgaard Andersens *Talemåder i dansk* er præget af høj teoretisk bevidsthed, hans fremmedsproglige ækvivalenter kaster lys over perspektivrige kulturrelationer, og hans overflod af idiomatiske synonymmer er en særdeles nyttig håndsrækning til den bruger der momentant er løbet tør for brændstof til sin sprogproduktion. Men på betydningssiden er den tusindtallige samling af autentiske sprogbrugseksempler i Allan Røders *Danske talemåder* ikke mindre værdifuld og kan på tilsvarende måde være en guldgrube for den aktive sprogbruger.

Allan Karker

Pia Jarvad: Nye Ord. Ordbog over nye ord i dansk 1955-1998. Gyldendal, København 1999. 1084 s. Indb. 395 kr.

Nye ord fascinerer os fordi de handler om os selv og vor tid. Der er lidt af os selv, vores barndom og ungdom i dem, og mange af ordene har sat deres præg på os. Når de samles og udkommer i bogform, er det som om det er noget af os selv der kommer på museum og pludselig bliver til kulturhistorie. Derfor har der været stor opmærksomhed om en udgivelse som Pia Jarvads *Nye Ord 1955-1998* (herafter *NO*), som udkom på Gyldendals forlag i foråret 1999.

Da bogen *Nye ord i dansk 1955-75* (herafter *NoId*) udkom i 1984 (dengang forfatteren hed Pia Riber Petersen), blev den lanceret som »et uundværligt supplement« til *Ordbog over det danske Sprog 1-28* og fremtrådte da også i samme indbinding og størrelse som (1966-optrykket af) *ODS*. Kritikken var til gengæld knap så begejstret, og det er derfor sikkert med fuldt overlæg at Gyldendal udsender *NO* som en af forlagets røde ordbøger, i denne series kendte røde lærredsindbinding, trespaltede format og velfungerende typografi, ligesom man i markedsføringen har undgået at nævne både forgængeren og *ODS* med en eneste linje. I både indhold, opbygning og omfang er *NO* da også ændret så meget i forhold til forgængeren at det er på sin plads at tale om en ny udgivelse og ikke blot om en ny og revideret udgave.

NO's hovedafsnit

Inden den alfabetiske del indeholder *NO* nogle kortere afsnit: indholdsfortegnelse, forord og en indledning til ordbogsdelen. I indledningen oplyser forfatteren om de benyttede korpora og bringer en udførlig liste over de kildeforkortelser der er anvendt ved citater i ordbogsdelen. Der er en redegørelse for artiklernes strukturelle opbygning og de oplysningstyper der anvendes, og endelig gives en oversigt over benyttede tegn og forkortelser i artiklerne. Herefter følger selve den alfabetiske del, og endelig bringes der i bogens sidste del to ordlister hvor opslagsordene er ordnet dels baglænsalfabetiseret, dels kronologisk efter tidligste belæg

i ordbogsdelen. På forpermen og bogens første side vises artikelopbygningen, og de enkelte oplysningstyper demonstreres, mens der på sidste side og bagpermen er anbragt samme oversigt over tegn og forkortelser som også figurerer i indledningen. I forhold til *Noid* er nogle afsnit og registre taget ud, bl.a. analysen af orddannelsesmåder og -typer med tilhørende oversigter og et afsnit om låneveje med tilhørende oversigter ordnet efter långivende sprog. Afsnittet om orddannelse var netop det som anmelderen (Henriksen, 1985) brugte mest plads på at kritisere i sin tid, men ligefrem at tilskrive det æren for at det nu er taget ud, er vel at gå for vidt. Pladshensyn har formentlig også været af betydning, ligesom man må formode at afsnittet har ligget forfatteren mindre på sinde efter at hun i den mellem-liggende periode har haft lejlighed til at behandle emnet mere udførligt i bogen *Nye ord – hvorfor og hvordan?*

Ordudvalget – mængde og beskaffenhed

Hvis man går ud fra at en ordbogs samlede omfang er mere eller mindre eksternt givet (fx skal kunne rummes i et enkelt bind af en given størrelse og typografi), må enhver redaktør naturligvis altid foretage en afvejning af på den ene side antallet af opslagsord og på den anden side udførligheden og dermed længden af beskrivelsen for hvert enkelt opslagsord. *NO* indeholder ca. 10.000 opslagsord, og eftersom forgængerer indeholdt ca. 4.300 opslagsord fra en periode der var lidt under halvdelen af den aktuelle ordbogs periode, betyder det at der ikke er ændret grundlæggende ved resultatet af denne afvejning fra forfatterens side. Derfor gælder det stadig, som det er formuleret i et af de afsnit som er taget ud, hvor de nordiske sprognævn redegør for det fællesnordiske initiativ til nyordsregistret som ordbøgerne har sin rod i, at

det for dansk [er] lagt vekt på fyldig dokumentasjon i form av sitat medan det for svensk stort sett er renoensert på sitat for å få plass til større ordmengd. Den norske redaksjon har følgd ein mellomveg (*Noid* s. 672)

Og det gælder derfor også nu som dengang at citaterne fylder endog overordentlig meget i artiklerne, både når det gælder antallet af citater og længden af hvert enkelt citat. Selvfølgelig skal det ses i lyset af hvad man går glip af i form af opslagsord, for hvis listen var fuldstændig, ville der ikke være grund til at beklage sig over det fyldige citatmateriale. Men fuldstændig er den så sandelig heller ikke! Af modtagelsen i dagspressen kan man da også se mange eksempler på en af anmelderiets yndlingsdiscipliner: hvad står der ikke i ordbogen? Og det er nemt selv at fortsætte listen: *flekslån, snesikker, jeans, trælår, ahaoplevelse, miljøvogter, tegneseriehold, fjumrelak, gå kold, rundringning, hæmatokritværdi* osv.

I sig selv er det for letkøbt at slå forfatteren oven i hovedet med sådanne eksempler, for ordudvalget er ikke, og giver sig heller ikke ud for at være udtømmende. Det kriterium forfatteren selv nævner som vigtigste kriterium for modtagelse, er etablerethed. Som jeg forstår forfatterens redegørelse, vil det sige at et ord for det første ikke må være en tilfældig lejlighedsdannelse, men optræde med en vis fre-

kvens, for det andet at det bør have en vis udbredelse i sprogsamfundet generelt og altså ikke være forbeholdt en enkelt gruppe der er afgrænset fx regionalt, fagligt, aldersmæssigt eller socialt. For så vidt er kriteriet udmærket, men det kniber gevaldigt når det skal omsættes til praksis. For anvendt med omhu betyder det at forfatteren i princippet rangordner de mange mulige kandidater efter frekvens og grad af etablerethed og dernæst medtager opslagsord i så stort et antal som pladsen tillader det. Men det er tydeligvis ikke den fremgangsmåde forfatteren har benyttet, hvilket læseren meget hurtigt kan overbevise sig om ved blot at bladre løseligt gennem bogen. Man støder hurtigt på mildt sagt uetablerede ord, ord der kan være udmærkede at notere sig hvis opgaven er rent registrerende, men som ikke hører hjemme i en ordbog hvis optagelsen sker på bekostning af andre og langt mere etablerede ord. Det virker uforståeligt at ord som *lomilomi* (en polynesiske massageform), *stifado* (en græsk madret), *koto* (en afrikansk træsort) og *yufkapandekage* (en tyrkisk, usyrnet pandekage) optages i ordbogen når fuldstændig almindelige og etablerede ord fra perioden som *farve-tv*, *lysleder*, *parabolantenne* og *fitnesscenter* ikke kan slås op.

I samme åndedrag bør det også nævnes at forfatteren ikke holder sig tilbage for at bringe i princippet gennemskuelige afledninger som fuldgyldige artikler, med betydningsforklaring, citater og oprindelse/etymologi. Det gælder ord af typen *matchrace*, *matchracer*, *matchracing* og *spam* (uønsket elektronisk post), *spamme*, *spammer*, *spamming*, der alle får fuldt udfoldede artikler. Man kunne ønske sig en mere pladseconomisk tilgang til behandlingen af disse ord (er det fx nødvendigt at gentage samme etymologiske udredning på otte linjer ved de sidste fire ordseksempler?). På samme måde kunne der spares plads ved at undlade den dobbeltbehandling som mange ord eller citater tildeles ved at optræde både som selvstændigt opslagsord og som eksempler under et produktivt første- eller sidsteled (fx optræder samme citat på otte linjer både i artiklen *-gruppe* og i artiklen *sekundærgruppe*, og der er mange eksempler på tilsvarende dobbeltbehandling, enten med identiske eller forskellige citater). Også synonymmer behandles som fuldt udfoldede artikler med enslydende betydningsdefinitioner.

Weekendavisens anmelder (Jensen, 1999) fremsætter som en mulig forklaring på de mange mangler i ordudvalget at forfatteren har benyttet sig af elektronisk søgning, og at den har sin begrænsning når det gælder flerordsforbindelser bestående af etablerede led (fx *fransk hotdog*), og når det gælder nye betydninger af kendte ord (fx *hund* og *tusse* brugt om pengesedler). På mig virker det nu snarere som om forfatteren tværtimod ikke har brugt de elektroniske søgemidler godt nok. Hun anfører fx i indledningen at hun har haft adgang til Den Danske Ordbogs tekstkorpus, men at

jeg har næsten udelukkende brugt det med henblik på verificering af de lidt ældre ords betydning, udbredelse og brug. Det skyldes at selvom korpusset rummer tekster frem til 1992, så er egentlige nyord ikke særligt hyppige – nye ord starter med frekvensen 1, og det varer som regel et godt stykke tid før et nyt ord bliver repræsenteret i et sådant korpus.

(NO s. 12)

Bortset fra den selvmodsigelse der her udtrykkes i forhold til etablerethedskriteriet, så skulle forfatteren nu have undt sig selv at undersøge fx forekomster af ord der kun findes i dette korpus og ikke figurerer i andre (elektroniske) ordbøger. En sådan kørsel tager ca. en times tid og genererer en liste på flere tusind ord hvis minimumsgrænsen sættes til eksempelvis 10 forekomster (for at undgå for mange tilfældige forekomster), bl.a. *A-officer*, *atomprøvesprængning*, *brandsårsafdeling*, *byfornyelseslov*, *cheddar*, *cykelcross*, *dagpengesystem*, *firmafodbold*, *gavecheck*, *military*, *selvdisciplin*, *sportscoupe* og *standarddans* for blot at nævne et par stykker. Det er ganske vist ikke alle forekomster der er lige interessante, og heller ikke alle falder i den aktuelle periode, men det er dog en nem og hurtig måde at skaffe sig et endog meget stort antal kandidater, hvoraf mange faktisk er velegnede til optagelse i en ordbog af denne art, ja efter min mening er langt mere oplagte end mange af dem der faktisk findes i ordbogen.

Artikelstrukturen

Som noget nyt er artiklerne i *NO* blevet forsynet med oplysning om ordklasse ved hvert enkelt opslagsord, lige som inventaret af brugsoplysninger mellem ordklasseangivelsen og betydningsdefinitionen er blevet forøget noget. Ordklasseangivelse er en udmærket oplysning at få, men det kan selvfølgelig diskuteres hvor oplysende og hensigtsmæssige betegnelser som 'forb.' og 'enkeltordsytning' er. Derimod kan det ikke diskuteres om *-arium*, *-krat* og *-tek* er substantiver, sådan som de opføres af forfatteren. Det er de ikke. Som bundne morfemer er de selvfølgelig suffikser og burde angives som sådan. Tilsvarende gælder for produktive andetled (eller '2.led' som det også undertiden betegnes, fx i artiklen *-kvinde*) der lemmatiseres, at selvom de sammensætninger som disse orddele indgår i, er fx substantiver, så bliver orddelen selv det altså ikke. Førsteled får slet ingen ordklasseangivelse, men til gengæld kan man støde på ord der forsynes med flere ordklasser. Grunden står mig ikke ganske klar da princippet ellers synes at være det omvendte: at der oprettes homografartikler selv når det drejer sig om to nye betydninger af samme ord (uanset hvilke kriterier for ord der bruges, klare eksempler er *rough¹* og *rough²* eller *rollespil¹* og *rollespil²*), et noget ukonventionelt princip der måske skal ses på baggrund af Sprognævnets praksis i nyordsregistreringen helt fra begyndelsen. Så meget desto mere uforståeligt er det at der ved et ord som *fraktal* i stedet for to homografartikler er valgt én artikel med to ordklasseangivelser: sb. og adj. I betydningsdefinitionen forklares kun den ene (substantivet), mens begge ordklasser forekommer i de efterfølgende citater. Beslutningen er altså overlagt.

Mellem ordklasseangivelsen og betydningsdefinitionen optræder et felt – i parentes og med kursiv – der indeholder en række forskelligartede oplysninger der kan sammenfattes som brugsoplysninger, men spænder så vidt som udtale (dog for over 90 procents vedkommende blot standardformularen (*med tilnærmet engelsk udtale*) – om reel udtaleangivelse er der ikke tale), fagmarkering, syntaktiske og morfologiske specifikationer samt et begrænset udvalg af stilmarkører. Mange af disse oplysninger er nyttige at få og fungerer uproblematisk, men man kunne godt ønske sig nogle strammere principper for deres anvendelse. Navnlig

virker stilmærkerne lidt for tilfældigt strøet ud efter forfatterens forgodtbefindende. I artiklen *kustode* hedder det således: '(nedsættende betegnelse for) medlem af højrefløjen i Socialdemokratiet og SF', mens samme stilmærkning i artiklen *perker* er flyttet ned i betydningsdefinitionen: 'nedsættende betegnelse for indvandrere og flygtning'. *Motherfucker* betegnes ikke som nedsættende, men som et skældsord, mens ord som *ligusterfascist*, *skrankepave* og *lebber* slet ingen stilmærkning får. Og sådan er der mange eksempler hvor man savner større systematik og konsekvent anvendelse af inventarets betegnelser.

En mere påfaldende og langt større ændring er det at overordentlig mange artikler i *NO* er blevet forsynet med betydningsdefinitioner. Det er i sig selv en stor gevinst, og endnu mere glædeligt er det at konstatere at definitionerne i det store og hele er velfungerende, mundrette og rammende. Ja, faktisk så vellykkede at man ærgrer sig over at ikke alle ord har fået definition. Man kunne tro at definition var udeladt i tilfælde hvor citaterne forklarede opslagsordet, eller hvor der var tale om gennemskuelige sammensætninger, men det er ikke tilfældet. Man kan sagtens finde eksempler på ord hvor definition og citat har mere eller mindre enslydende indhold, og også eksempler på artikler uden definition hvor citatet nok illustrerer, men ikke forklarer opslagsordet (fx *showbiz*). Der synes altså ikke at ligge noget egentligt redaktionelt princip til grund, og en nærliggende, mere jordnær forklaring kunne være at der slet og ret er tale om en række artikler som forfatteren ikke har nået at ændre i forhold til *Noid* – langt de fleste eksempler uden betydningsdefinition er artikler som også optræder i *Noid*. Men der er også enkelte senere eksempler, fx *barriere* *z-pigtråd*, som hverken har fået betydningsforklaring eller etymologi.

I visse tilfælde hvor det ovenfor omtalte felt til brugsoplysninger er benyttet, er feltet udfyldt på en måde så det skal læses sammen med betydningsdefinitionen som én helhed. Et eksempel så vi tidligere i artiklen *kustode*: '(nedsættende betegnelse for) medlem af højrefløjen i Socialdemokratiet og SF'. Tilsvarende eksempler er *sosse*: '(kortord for) socialdemokrat', *alternativ økonomi*: '(spøgende om) sort arbejde' og *spagetti*: '(ny brug nedsættende om) gæstearbejder'. Anvendelsen af de understregede præpositioner er ikke velanbragt. Når man læser de to felter som en helhed, irriteres man over bruddet i typografi, som ret beset vel også er valgt for at understrege at der er tale om to forskellige oplysningstyper, og man belemres, helt unødvendigt, med en metasproglig definition i stedet for en direkte definition. Princippet er da også langtfra gennemført ved alle brugsangivelser. Faktisk er det undtagelsen snarere end reglen, men dog mere udbredt end at der er tale om enkeltstående tilfælde, fx synes det brugt systematisk i forbindelse med stilmærkeren 'nedsættende'.

Beslægtet med dette problem er tilfælde hvor definitionen gælder en ordforbindelse, men hvor ordforbindelsen af den ene eller den anden grund ikke er fuldlemmatiseret på alfabetisk plads, men optræder under et af de indgående ord. Her sker der det at definiendum flytter ned i brugsfeltet, eksempelvis *bold*: '(billedlig brug af sportsudtrykket spille bolden videre) give sagen, »sorteper« videre' og *valgklokke*: '(billedlig brug af forbindelsen ringe med valgklokken, valgklokker-

ne) varsle valg, antyde at et valg til Folketinget snart vil blive nødvendigt'. Her er det ikke opslagsordet der defineres, men derimod det der står inde i parentes med ordinær skrift. Selvom man her godt kan følge forfatterens arbejdsmetode, og selvom man kan have forståelse for lemmatiseringsproblemet (især i tilfælde hvor et udtryk udviser stor variation), så er den valgte løsning både pædagogisk uhensigtsmæssig og leksikografisk angribelig. Der bør ikke kunne opstå tvivl om hvad det er der defineres. Som minimum må definiendum udhæves med fed skrift så dets status som ligestillet med opslagsordet fremgår, og gerne også flyttes uden for parentes.

Overhovedet lader flerordsforbindelser til at være et område der har voldt forfatteren problemer. Et klassisk problem for ordbogsredaktører er hvor og hvordan flerordsforbindelser lemmatiseres. Der findes ikke én entydig rigtig løsning på problemet, men de fleste kan vist blive enige om at det er en fordel at være konsekvent i det princip man beslutter sig for at bruge, og det har forfatteren desværre forsømt i *NO*. I de to eksempler herover er der valgt at lemmatisere under det substantiv som forbindelsen indeholder, og det er i og for sig et udmærket princip. Men så bør man også kunne finde udtryk som *gå ned med flaget*, *læse på lektien* og *holde vand* under *flag*, *lektie* og *vand*. Det kan man imidlertid ikke; disse udtryk er fuldlemmatiserede og alfabetiseret efter udtrykkets første ord, dog undertiden med henvisning fra andre ord der indgår i udtrykkene (i de nævnte eksempler henvises der fra *spille bolden videre* til *bold*, fra *vand* til *holde vand* og fra *lektie* til *læse på lektien*, derimod ikke fra *ringe med valgløkken/valgløkkerne* til *valgløkke* eller fra *flag* til *gå ned med flaget*). Der er måske dem der vil hævde at princippet må være lemmatisering efter første betydningsbærende ord. Hvis *holde vand* ikke kan gendrive denne opfattelse (princippet er jo så herlig subjektivt), så kan det nævnes at *al xx's moder* er fuldlemmatiseret, dvs. anført på sin alfabetiske plads mellem *alu(-)* og *amarettimakron* (man reddes heldigvis af en kærkommen henvisning fra *moder*), og helt overbevist bliver man når man finder *og jeg skal komme efter dig* mellem *offwhite* og *okay* (med behørig henvisning fra både *jeg* og *komme*).

Når talen er om alfabetisering, kan som et mindre, og forhåbentlig enkeltstående kuriosum nævnes det besynderlige at ordet *68-generation* (som er den eneste form man finder ordet i, også i *NO*) skal søges mellem *otiumstol* og *out* og skrevet ud med bogstaver, mens *45-scooter* er anført mellem *scifi-* og *score* – oven i købet uden henvisning fra hverken *45* eller *femogsfyrre*.

Normering

Ifølge sagens natur falder sproglige innovationer ofte uden for normeringens domæne; de er jo netop nydannelser der endnu ikke har fundet sig til rette i sproget. Det er derfor fuldt forventeligt og helt naturligt at der er vaklen i sprogbrugen med hensyn til stavning, morfologisk form, udtale osv. Alligevel kan man undre sig over at forfatteren ikke vejleder bedre med hensyn til officiel retskrivning, hendes forhold til Dansk Sprognævn taget i betragtning. Med hensyn til ortografi er det dog som regel kun i den spæde begyndelsesfase at der er usikkerhed om

et ords stavning. Hvis ordet etablerer sig, bliver det som andre ord behandlet af Sprognævnet og forsynet med en officiel stavemåde. Nyord er også i mange tilfælde nye sammensætninger af gamle, kendte ord hvis stavemåde ligger fast. I indledningen hedder det at

I disse tilfælde følges den retskrivning som fremgår af *Retskrivningsordbogen*, 1996. Hvis et nyt ord allerede er optaget i *Retskrivningsordbogen*, skrives ordet som dér, men det oplyses hvis der er en almindelig skrivesmåde i sprogbrugen, fx **backup**, **back-up** og **RAM**, **ram**, hvor *Retskrivningsordbogen* kun medtager henholdsvis *backup* og *ram*. Men den alfabetske orden bestemmer om det er *Retskrivningsordbogens* skriveform eller sprogbrugens der står først. (NO s. 27)

Men der er mange eksempler som ikke lever op til hensigten. Hvor NO fx anfører *case-study*, *casestudy*, *friseesalat* og *triple vaccine*, har RO *casestudie* el. *casestudy*, *frisesalat* el. *frisésalat* og *tripelvaccine*. Ved sammensætninger er ofte kun valgt den ene af flere tilladte dobbeltformer, fx *cafegardin*, *cafekultur*, *cafeslammer* og *cafeteater*, men ikke de ligeledes tilladte former med *café-*, *kafe-* og *kafé-* (omend der henvises i to tilfælde, nemlig fra *cafekultur* og *cafeteater*). Tilsvarende gælder at der kun bringes formerne *plasticfar*, *plasticmor*, og *stillekupe*, men ikke de ligeledes tilladte former *plastikfar*, *plastikmor* og *stillekupé*. Man kunne tro at det er loyalitet mod det deskriptive princip der får forfatteren til at glemme indledningens ordlyd, men i anden sammenhæng gennemføres en ortografisk regel til trods for at man sjældent møder den i praksis. Det gælder sammensætninger mellem ord og ordforbindelser (dvs. typen *slet og ret-bånd*, *mund til mund-metode* og *tænd og sluk-ur*), der i NO konsekvent anføres med bindestreg mellem ord og ordforbindelse – i overensstemmelse med retskrivningsreglerne, men i modstrid med usus.

Der er i NO valgt at bruge det ny komma, og det er ikke overraskende. Men det er lidt beskæmmende at man forholdsvis ofte støder på fejlagtig kommatering. Især kniber det med komma mellem sideordnede ledsætninger, som altså også skal sættes efter den ny metode (se fx artiklerne *fedtspil*, *hackysack* og *otteog-tresgeneration*).

Citater

Beslutningen om at bringe et overordentlig fyldigt dokumentationsmateriale i form af citater er som tidligere nævnt videreført fra *Noid* til trods for at den blev kritiseret allerede dengang. For NO's vedkommende må denne kritik gentages, ja oven i købet fremsættes med yderligere styrke. I en ordbog som *Noid*, som ikke var udstyret med betydningsdefinitioner, kan det store citatmateriale trods alt lidt bedre forsvares, men i NO skal citaterne ikke på samme måde både forklare og illustrere opslagsordet. Derfor burde et enkelt eller to korte, rammende citater, evt. suppleret med et belæg på første forkomst, være rigeligt. Det er ikke nævnt for at underkende det uden tvivl store og værdifulde arbejde som forfatteren og hendes medarbejdere har lagt i at samle et righoldigt materiale, men i en ordbogs-

fremstilling er det ganske enkelt skudt over målet, ikke mindst når man betænker hvad der er udeladt af oplagte ord. Anken gælder både citaternes antal og deres længde. For at give et indtryk af hvad det drejer sig om, kan man tage nogle betegnende eksempler. I artiklen *ergoterapeut* bringes der fire citater, heraf et på 13 linjer og et på 9 linjer. Naboartiklen *ergoterapi* indeholder kun ét citat, men det er til gengæld på 20 linjer. I alt udgør citaterne 48 ud af artiklernes 63 spaltelinjer, eller lidt mere end 75%. Og i artiklen *BSE* fylder citatet 24 spaltelinjer (til sammenligning bruger Den Store Danske Encyklopædi 23 spaltelinjer på fænomenet). Hvad angår antallet af citater, er det ikke usædvanligt at støde på artikler med både 5 (fx *slowdown* og *repressiv tolerance*), 6 (fx *column* og *socialgruppe*) og 7 citater (fx *erhvervsfaglig*), men klar topscorer er dog de lemmatiserede orddele (præfikser, suffikser, første- og andetled) fordi de indeholder belæg på mange afledninger og sammensætninger. Dette sidste er der for så vidt ikke noget odiøst i, men når adskillige af sammensætningerne/afledningerne tillige findes som selvstændige artikler med definition og citat, så er det unødigt ødselhed med pladsen. Således bringes der i artiklen *gruppe*- 25 og i artiklen *-gruppe* 21 citater som belæg på ord der for over halvdelens vedkommende også optræder som selvstændige artikler, undertiden oven i købet med samme citat.

Det mærkes endvidere at citater og betydningsdefinitioner i mange tilfælde er blevet redigeret på forskellige tidspunkter således at der opstår hvad man må gå ud fra er utilsigtede uoverensstemmelser mellem oplysningerne. Det kan være faktuelle oplysninger i definitionen som modsiges af citater og omvendt (fx når der i definitionen af *styretpind* står at det er en pind til kontrol af markøren på et skærmbillede, mens citatet går på en styretpind som alternativ til et rat for personer med muskelsvind), eller oplysninger om synonymiforhold der ikke stemmer overens (fx forholdet mellem *mountainbike* og *bjergcykel* eller mellem *computerspil* og *adventurespill/adventuregame*, der endog er redigeret senere end *Noid*).

Endelig kan man undre sig over hvor ofte der bringes citater som kun indeholder opslagsordet i en sammensat form. Er det overhovedet et gyldigt belæg på ordet? I mange tilfælde er det et helt gennemført princip at der blot bringes et enkelt citat med opslagsordet i ren form, suppleret med en række belæg på sammensætninger, og man kan endda komme ud for at et ord er lemmatiseret selvom samtlige citater viser ordet i sammensætninger (fx *fastnet*).

Etymologi og datering

Lad det være sagt med det samme: der er mange rigtig gode etymologiske oplysninger og forklaringer på ords og udtryks opståen og vanding. Det er den slags der kan få også andre end fagidioter til at overgive sig til lystlæsning i et opslagsværk som dette. Derfor gælder det ligesom ved betydningsdefinitionerne at mer' vil have mer'. Når man har set hvor godt det kan gøres, kommer man hurtigt til at savne oplysningerne i andre artikler. Om *guppy* hedder det fx: '*Fra engelsk guppy efter personen R.G.L. Guppy der bragte fisken til British Museum fra Trinidad*'. Og om *paparazzi*, *paparazzo*: '*Fra italiensk paparazzo som er en-*

talsformen; paparazzi er flertal. – Efter et efternavn på en sådan fotograf i Fellinis film *Det Søde Liv*, 1959'. Også oplysninger om ords tilblivelse på hjemlig grund gives, fx *skatteøl*: *Ordet er dannet af Ekstra Bladet*. Således åndeligt beriget bliver man som bruger forvænt og kan næsten kun blive skuffet når man om *Murphys lov* lakonisk får at vide: '*Fra engelsk*: Murphy's Law'. Og det uensartede præg gælder ikke kun »den gode historie«, men også de almindelige etymologier. Fx hedder det oplysende om *gogo*: '*Fra fransk à gogo* 'i overflod' *via engelsk go-go, fra 1962*'. Under *gyros* (en græsk madret) får vi derimod blot at vide: '*Fra græsk gyro*'. Og denne sidste, nødtørftige oplysning er, ærgerligt nok, skabelon for et meget stort antal artikler. For ligesom man gerne vil vide hvem denne Murphy er, er det selvfølgelig nyttigt at vide at *gyros* betyder 'roterende' (nemlig om det kød som retten tilberedes af). Det uensartede præg har formentlig noget at gøre med forfatterens kilder, og man kan derfor godt have forståelse for hendes situation. Man kan så kun håbe på at der vil blive taget fat på arbejdet med at bringe gennemsnitsartiklen op på samme høje niveau som de nævnte eksempler, til glæde for senere udgaver.

I sammenligning med den plads som citaterne optager, synes dateringsoplysningen ikke af meget. Et årstal anbragt i parentes mellem betydningsdefinition og citat. Ikke desto mindre repræsenterer dateringsarbejdet ikke alene en vigtig del af *NO*'s tilblivelseshistorie, men også en overordentlig tidkrævende og derfor meget værdifuld type oplysning. Forfatteren fortjener ros for dette arbejde, og også for at hun løbende har revideret sine dateringer siden *Noid*. Resultatet af dette arbejde er nemlig meget lidt synligt: ca. 800 artikler er fjernet i forhold til *Noid* fordi dateringsarbejdet har rykket første forekomst så langt tilbage at det falder uden for perioden. Det siger næsten sig selv at et sådant arbejde kun er for folk med høj faglig moral.

Det registrerings- og dateringsarbejde der har fundet sted løbende gennem perioden, kommer også til udtryk i de artikler der ikke beskriver nye former eller fænomener, men derimod ny brug af ord der findes i sproget i forvejen. Det gælder artikler af typen *du* (i stedet for *De* henholdsvis *man*) og *plus* (i ny syntaktisk brug foran *at.*). Den slags innovationer kan man vanskeligt finde med elektroniske hjælpemidler – de egner sig bedst til den gammeldags metode med spidse ører, blyant og papirlapper. Om man så mener at de overhovedet hører hjemme i en ordbog over nye *ord*, er en anden diskussion.

Sammenfattende bemærkninger

Jeg har peget på en række både større og mindre mangler, unøjagtigheder og mangel på systematik dels i det inventar af betegnelser som ordbogen betjener sig af, dels i de principper der har været styrende for deres anvendelse. I sig selv er det dog kun nogle få af disse der er direkte misvisende eller deciderede fejl, og mange brugere vil formodentlig næppe bemærke dem. Anderledes alvorlig er derimod kritikken af ordudvalget. Der er ganske enkelt alt for mange huller i ordlisten, og der er vel at mærke ikke tale om sjældne eller perifere ord. Ligeledes har jeg påpeget at forfatteren har et alt for tolerant forhold til begrebet pladsøko-

nomi. Hvis der forberedes en ny udgave, skal jeg gerne levere forslag til de mest oplagte steder hvor der kan vindes plads til alle de mange ord der savnes; citaterne kan med fordel beskæres ganske kraftigt, både i antal og længde. Henvisningsapparatet kan strammes op; det er ganske unødvendigt at henvise mellem naboartikler (fx at henvise fra *stifadho* til *stifado*); derimod kan man med fordel henvise, og vel at mærke nøjes med at henvise, fra synonymer til én hovedartikel (frem for som nu at have tre enslydende definitioner og det samme citat gentaget tre gange i artiklerne *courgette*, *squash* og *zucchini*). Tilsvarende kan man overveje at slå formvarianter sammen (af typen *psychedelic/psykedelisk* eller *stiff upper lip/stiv overlæbe*, hvor samme definition gentages to gange), ligesom flere betydninger eller nyudviklinger af samme ord sagtens kan rummes i én artikel, hvorved man sparer gentagelsen af oplysninger om fx udtale og etymologi.

NO's styrke ligger i at den er blevet forsynet med betydningsdefinitioner, endda mange gode definitioner, på samme måde som den indeholder mange gode og relevante etymologier. Blot kunne man ønske sig samme høje niveau udstrakt til at omfatte alle artikler i lige omfang. Dateringsoplysningerne er indiskutabelt værdifulde og, så vidt som jeg nu kan bedømme det, ikke til at sætte en finger på. Alt i alt repræsenterer *Nye Ord 1955-1998* en væsentlig forbedring i forhold til sin forgænger, men der er stadig et stykke vej endnu.

Litteratur

- Henriksen, Carol: Anmeldelse af *Nye ord i dansk 1955-75*, i: *Nydanske Studier* 15, 1985, s. 119-30.
 Jarvad, Pia: *Nye ord – hvorfor og hvordan*. Gyldendal, København 1995.
 Jensen, Jens Juhl: Anmeldelse af *Nye ord 1955-98*, i: *Weekendavisen*, 7.-11. maj 1999.
 Petersen, Pia Riber: *Nye ord i dansk 1955-75*, Gyldendal, København 1984.
Retskrivningsordbogen, udg. af Dansk Sprognævn, 2. udgave, Aschchoug, København 1996.

Lars Trap-Jensen

Bent Jørgensen: Storbyens Stednavne. Gyldendals små røde ordbøger, København 1999. 205 kr.

Storbyens Stednavne er en håndbog, som i kort og knap form giver forklaring på ca. 7.000 forskellige navne fra København. Hovedvægten er lagt på gadenavne, men andre navne, som hører hjemme i storbymiljøet, er også medtaget. Det drejer sig om navne på stationer, haveforeninger, hoteller, bygninger, biografer, teatre og lignende. Navnene præsenteres i alfabetisk rækkefølge, men de er lokaliseret til de enkelte bydele, således at man kan orientere sig. Desuden er alle navne forsynet med en sproglig forklaring og så vidt muligt en datering.

En af forgængerne for *Storbyens Stednavne* er Bent Zinglersens *Københavnske gadenavnes historie*, som sidst udkom i 1979 på Politikens Forlag, men ind-

holdsmæssigt er der stor forskel på de to bøger. Bent Zinglersen har, som det fremgår af titlen, koncentreret sin fremstilling om gadernes navne. Det har Bent Jørgensen også, men som et tilskud hertil indeholder hans bog mange officielle såvel som uofficielle navne på bygninger (fx Bien, Lagkagehuset, Odd Fellow Palæet, Sorte Diamant, Suppeterinen, Søpavillonen, Ørkenfortet), skoler (fx Dyvekeskolen, Skolen ved Sundet, Vestre Borgerdydskole), kollegier (fx Elers' Kollegium, Fjerde Maj-kollegiet, Hagemanns Kollegium, Studentergården), apoteker (fx Delfinapoteket, Dyveke Apotek, Svalen), kirker (fx Betlehemskirken, Jerusalems Kirke, Jesu-Hjerte Kirke, Mariakirken) osv.

Det er klart, at enhver håndbogsforfatter må fastsætte nogle grænser for det stof, som skal med i bogen, og det, som ikke skal med. Det er også klart, at de valgte grænser altid kan diskuteres. Hvorfor har Bent Jørgensen mon udeladt Den hvide Kødby, Den brune Kødby, DGI-byen, Folkets Park og KUA, og hvorfor har han ikke medtaget navne som Experimentarium, Gammel Dok, Kanonhallen, Ravelinen, Torpedohallen, Turbinehallerne og Quinti Lynette? Og når der nu *er* navne på skoler, kollegier, apoteker og kirker i bogen, hvorfor har han så ikke medtaget Christianshavns Døtreskole, Sundbyøster Skole, Vibenshus Skole, Grønjordskollegiet, Nordisk Kollegium, Regensen, Øresundsapoteket og Betel Kirke? Det er trods alt lokaliteter, som præger bybilledet, og som de fleste københavnere kender, i modsætning til de mere marginale navne på københavnske haveforeninger (fx Birkevang, De 21, Kongedybet, Kongelundsvej 200, Sommerly, Vestgrænsen) med tilhørende vejsystemer (fx Cedergangen, Dahliavej, Duestien, Erantisgangen, Hybengangen, Jasmingangen, Jordbærstien, Krokusgangen), som er rigt repræsenteret i bogen, selv om de fleste af navnene kun bruges og kendes af de udvalgte få. Det skal tilføjes, at nogle af de efterlyste navne er nævnt under andre opslagsord. Det gælder fx Den hvide Kødby og Den brune Kødby, som er omtalt under *København*, og det gælder Quinti Lynette, som er omtalt under *Lynetten*. I de enkelte artikler omtaler Bent Jørgensen faktisk en del navne, der ikke er medtaget som opslagsord i bogen, og som det derfor kan være svært at finde frem til. I princippet er det nemlig sådan, at det kun er det nuværende navnestof, som er medtaget i bogen, men da gaderne fra tid til anden har skiftet navn, gør forfatteren rede for de tidligere navne. Et velkendt eksempel er Krystalgade, som tidligere hed Skidenstræde, men bogen rummer også mange eksempler på mindre kendte navneskifter. Fx nævnes det, at Lillandsgade før 1901 hed Georgsgade, at Nyborggade blev navngivet i 1904, og at den før hed Frederikshavnsgade. Men Skidenstræde, Georgsgade og Frederikshavnsgade søger man forgæves efter i den alfabetiske opstilling, og det er en skam.

Efter min mening er det også en skam, at Bent Jørgensen ikke giver eksplicitte oplysninger om lokaliteternes art. Fisken er navn på en tilbygning til Det kongelige Bibliotek, og Den Sorte Firkant er et område på Nørrebro, mens Lavetten, Spidslodden og Langdyssen er navne på veje i henholdsvis Gladsaxe, Kastrop og Herlev, og det skal man næsten vide på forhånd, for på det punkt er Bent Jørgensen ret fæmælt.

En sammenligning mellem Bent Jørgensens *Storbyens Stednavne* og Bent Zinglersens *Københavnske gadenavnes historie* afslører endvidere, at Bent Jørgensen medtager mange flere gadenavne end Bent Zinglersen, og hvor den førstnævnte er kort og knap i sin fremstillingsform, er den sidstnævnte bred og asso-

cierende. Et illustrativt eksempel leverer gadenavnet *Heisesgade*. Bent Jørgensen meddeler, at gaden er navngivet omkring 1894 efter komponisten Peter A. Heise (1830-79), og han henviser til ordet *gade* og til en videre omtale under nabo-navnet *Weysesgade*. Bent Zinglersen nævner naturligvis også komponisten Heise som opkaldelsesmodel, og så tilføjer han, at Heise »er blevet betegnet som Weyses arvtager som romancekomponist. Han skrev musik til romancer af *Chr. Winther, Hostrup, Drachmann* o.a., i alt over 200. Desuden komponerede han operaen »Drot og marsk«, musikken til flere skuespil, kantater, symfonier og folkelige sange, hvoraf den mest kendte er »Jylland mellem tvende have««. At Bent Jørgensen som professionel navneforsker har valgt den knappe form er forståeligt nok, og Bent Zinglersens form virker da også overdreven, men jeg må i samme åndedrag indrømme, at det er lettere at fortabe sig i Bent Zinglersens univers, som er prydet med mange fine illustrationer, end i Bent Jørgensens stramt komponerede verden, som er rig på præcise, faktuelle oplysninger, og som desværre er støvsuget for enhver illustration. Diverse opslag viser i øvrigt, at Bent Jørgensen ofte stikker dybere end forgængeren, og at han kan korrigere tidligere navneforklaringer ses bl.a. i hans behandling af navnene Dronning Louises Vej og Eriksgade.

Bent Jørgensens bog rummer imidlertid også længere artikler med interessant læsestof. Det drejer sig især om artikler, som samler navnestoffet fra et større område. Det gælder fx hans behandling af *Weysesgade*, og det gælder artiklen om *Dannebrogsgade*, hvor han bl.a. beretter om den nationale manifestation, som gadenavnet giver udtryk for, og som siden giver anledning til en navnegruppe opkaldt efter prominente personer fra dansk højmiddelalder: *Svendsgade, Eriksgade, Valdemarsgade, Absalonsgade, Eskildsgade* og *Saxogade*. Dette sammenhængs- eller gruppeprincip forekommer ofte i gadenavne, og under ét af navnene i en sådan gruppe giver Bent Jørgensen altid en samlet forklaring på gruppens alder og betydningsafgrænsning, mens der fra de øvrige navne i gruppen findes en henvisning hertil.

Storbyens Stednavne er en nyttig og absolut pålidelig håndbog, som indeholder en leksikalsk beskrivelse af stednavnene i Storkøbenhavn. Man kan undre sig over den brede og lidt upræcise titel, og måske kan man ane et skisma mellem det faktum, at bogen indgår som et bind i en ordbogsserie, til trods for at nogle vil opfatte den som et leksikon. Det påståede skisma er ikke uden interesse. Det rører nemlig ved bogens disposition, hvor forfatteren har fulgt et strengt alfabetisk princip – ligesom i den traditionelle ordbog. Det er naturligvis praktisk, men det bevirker, at byens rum bliver delt op i stumper og stykker. Navne, som hører hjemme i overordnede grupper, bliver adskilt og må forsynes med henvisninger osv. Havde Bent Jørgensen i stedet betonet det leksikalske, kunne de enkelte bydele behandles i særskilte kapitler, indeholdende bydelens historie og dens navne; de sidste opstillet i alfabetisk rækkefølge. Desuden kunne bogen være udstyret med billeder og andre illustrationer og et alfabetisk register, og den kunne indeholde tværgående artikler om nyere navne, navneskifter, uofficielle navne, gamle skrivemåder (fx *Brysselgade, Korfuvej* og *Liflandsgade*) osv. Men selv om det grundlæggende stof allerede foreligger i *Storbyens Stednavne*, så er det nok et andet og fremtidigt projekt.

Bente Holmberg

Tekststrukturering på italiensk og dansk. Resultater af en komparativ undersøgelse (Strutturazione testuale in italiano e in danese. Risultati di una indagine comparativa), bind 1-2 (pp. 1-565: forskningsresultater) samt 3 (pp. 571-689: appendix) samt 3 cd-er med talesprogsmaterialet. Redigeret af Gunver Skytte, Iørn Korzen, Paolo Polito & Erling Strudsholm. Museum Tusulanums Forlag, København 1999. 670 kr.

Denne bog er resultatet af et forskningsprojekt gennemført i årene 1995-1997 med deltagelse af forskere fra Handelshøjskolen i København og Københavns Universitet. Projektet er baseret på et materiale der er tilvejebragt ved at en række danske og italienske forsøgspersoner har genfortalt to 'Mr. Bean'-film (nogle mundtligt, andre skriftligt) og skrevet en kort argumenterende tekst (om rygning). På basis heraf har de involverede forskere undersøgt en række sproglige dimensioner med sammenligning for øje, især mellem dansk og italiensk, men også mellem tale og skrift. Forord, diverse forklarende afsnit, samt den indledende oversigt over det samlede projekt gengives på både italiensk og dansk; af de otte særskilte videnskabelige artikler er fire en halv på dansk (med italiensk resumé) mens de tre en halv (af Paolo Polito, Hanne Jansen og halvdelen af Gunver Skyttes) er på italiensk (med dansk resumé). I forbindelse med denne anmeldelse skylder jeg at oplyse at min læsning af italiensk har karakter af at være et biprodukt af mit kendskab til nærtbeslægtede sprog, suppleret med brokker opsamlet ved læsning af lingvistiske artikler, turisme og operainteresse; derfor har jeg omgæddes de italiensksprogede artikler med nogen forsigtighed.

Projektet placerer sig i smuk forlængelse af vigtige internationale tendenser i tidens forskningsmæssige landskab ved sin brug af fælles visuelt input til tvær-sproglig sammenligning. Det er inspireret af Chafes 'pære-historier' (Chafe 1980); Slobin-gruppens 'frø-historier' er et andet eksempel på sproglig sammenligning på basis af elicitation ved hjælp af visuelt input. Denne metode placerer sig et sted mellem indsamling af naturlige 'økologiske' data og stramt kontrollerede laboratorie-eksperimenter. Naturlige data repræsenterer i en vis forstand den eneste 'rigtige' sproglige virkelighed, men er vanskelige at skaffe, bl.a. på grund af observatør-paradokset: man vil gerne iagttage virkeligheden som den udfolder sig når der ingen observatør er til stede. Desuden er det ikke nemt at finde data som er sammenlignelige i henseende til ikkesproglige parametre, således at man kan skille de sproglige forhold man er interesseret i fra den totalitet de indgår i; derfor vil sådanne undersøgelser let blive meget fokuseret på de enkeltstående foregange, der beskrives, snarere end på forhold man kunne ønske at generalisere om. I den anden ende er psykolingvistiske laboratorie-eksperimenter henvist til at koncentrere sig om det begrænsede udvalg af afgrænselige problemer som lader sig fange i sådanne meget strengt kontrollerede situationer. Elicitationer af den beskrevne karakter kan imidlertid på den ene side skabe sammenlignelighed via inputtet, samtidig med at de på den anden side tillader en sproglig udfoldelse der er noget mere fri end laboratoriesituationens. På den anden side er det ikke nemt at styre hvad præcis man får ud af denne middelvej mellem rå virkelighed og præcist tilrettelagte eksperimenter, således at empirien og ønsket om relevante generalisationer kommer til at arbejde sammen på en fokuseret måde – hvilket jeg vil komme tilbage til.

I sin generelle præsentation fremlægger Gunver Skytte de præmisses undersøgelser er tilrettelagt ud fra. Kernen i intentionerne er i overensstemmelse med bogens titel at finde eksempler på at man på italiensk hhv dansk vælger at lægge en anden tekststruktur ned over 'det samme' indhold (p. 12). Denne grundtanke er placeret i forhold til et teoretisk grundlag der skatter til funktionel og kognitiv lingvistik og tekstlingvistik. Der opstilles en overordnet proces, kaldet tekstualisering, hvis karakter er bestemt af tre sæt af kontekstforhold samt af tre etaper i selve processen. De tre sæt af kontekstuelle omstændigheder er 'sprogbrugernes generelle karakteristika', selve inputtet samt den nære kontekst. Blandt 'sprogbrugernes generelle karakteristika' finder man både træk ved sprogsystemet (italiensks mere fleksiviske opbygning, sammenlignet med dansk) samt forskelle i encyklopædisk viden og kultur. I diskussionen af 'den nære kontekst' genfinder man denne dualitet i sproglige og kulturelt-encyklopædiske faktorer: forskellen mellem dansk *fortælle* og italiensk *raccontare* på den sproglige side (jf også nedenfor), og forskelle i italienske og danske forsøgspersoners viden om Mr. Bean-figuren på den encyklopædiske. Derfor er det måske ikke urimeligt at konkludere at opdelingen snarere har karakter af en praktisk heuristik end en egentlig teori; der er tale om 'faktorer man skal tænke på' i forbindelse med behandlingen af materialet.

De tre etaper i tekstualiseringsprocessen har overskrifterne 'strategisk fase', 'fra makrostruktur til mikrostruktur' og 'mikrostruktur'. Disse faser forestilles at afspejle et tidsforløb, jf pp.24-25 hvor den strategiske fase siges at kunne variere fra et minimum i spontan tale til et maksimum i udfærdigelsen af en videnskabelig afhandling. Dette antyder en teori om tekstproduktion, hvor der antages en klar hierarkisk topstyring af produktet: De strategiske overvejelser resulterer i en makrostruktur, der derefter omsættes i en mikrostruktur, hvorefter finpudsningen på detailniveauet afslutter processen. Imidlertid er der også her visse tegn på at der måske i højere grad er tale om en praktisk opdeling af emnefeltet. F.eks. anføres 'længde' som eksempel på noget der hører under den makrostrukturelle planlægning (p.28), uden at det sandsynliggøres at forfatterne bestemmer sig for en bestemt tekstlængde inden de går i gang med detaljerne. Endvidere diskuteres sproglige makroakter, f.eks. 'referat' over for 'tolkning', som noget der hører til den strategiske fase – samtidig med at det med rette siges at være problematisk at afgøre hvilken makroakt teksten repræsenterer.

Begge dele er naturligt nok, hvis man i stedet ser de tre dele som en praktisk opdeling af egenskaber ved teksten som produkt: længde og 'makroakt' er egenskaber ved teksten som helhed, mens egenskaber som rækkefølgefænomener og grammatiske valg kun kan forstås inden for den større ramme som er sat af teksten som helhed. Hvis denne tolkning er rimelig, betyder det at man kan diskutere hvilken makroakt teksten repræsenterer uden at være bundet til at antage at forfatteren har valgt en bestemt makroakt og at dette valg er kausalt afgørende for egenskaberne på lavere niveauer; det kan også være at forfatteren har foretaget en række valg på mikroniveau, som tilsammen placerer teksten et sted mellem to mulige makro-typer.

Denne diskussion har betydning for hvordan man skal bedømme projektet som helhed. Hvis man skulle vurdere det som udtryk for et ønske om at teste og eksemplificere en samlet teori om tekstualisering, herunder bl.a. sammenhængen

mellem tekstualisering og sprogsystem, måtte man stille nogle andre krav end hvis man opererer på det mere jordnære niveau, hvor ideen er at indsamle nogle sammenlignelige tekster på dansk og italiensk og undersøge disse teksters egenskaber på forskellige niveauer fra det grammatiske til det samlede tekstlige niveau. Det eneste rimelige vil efter min mening være at anlægge den sidste betragtning.

Paola Polito bidrager med to indlæg. Det første er en kontrastiv analyse af de argumenterende tekster om rygning. Disse tekster er indsamlet som supplement til Mr. Bean-teksterne ud fra forventninger om at kunne vise forskelle i kulturel tradition (jf herom p.47fn); disse viser sig også i nogen grad – men mere slående er dog at selve genren argumentation viser sig problematisk i forhold til især danske tekster, der er mindre genre-mæssigt veldefinerede. Foruden essayistiske eller fiktionsagtige tekster indgår også nogen der hverken er fugl eller fisk; hvad stiller man f.eks. op med følgende?

Rygning er ikke tilrådeligt, da der i forbindelse med rygning er en øget risiko for alvorlige sygdomme. På trods af denne viden er det svært at holde op, da det er en behagelig stimulans, der dog af mange betragtes som en dum vane.

Der er imidlertid også en faktor ved designet involveret: Faktisk kræves der heri ikke eksplicit en argumenterende, blot en 'sammenhængende' tekst; og i instruksen indgår fire NPer, som skal bruges i fremstillingen af denne tekst. Man kunne forestille sig at forfatteren til ovenstående blot har set det som sin opgave at konstruere sætninger ud fra NPerne og hægte dem sammen enten syntaktisk eller ved hjælp af kohæsiionsmarkører. Men er det en sammenhængende tekst? Og hvis ikke, hvad er det præcis der mangler (bortset fra en naturlig, funktionel kontekst)?

Blandt de klare forskelle er en mere kollokvial fremstillingsform i de danske tekster (pp.48-50), herunder brug af eksklamative elementer som *tjah*, i 7 af 18 tekster, mens det kun er én af 27 italienske tekster der har sådanne.

I sin næste artikel beskæftiger Paola Polito sig med de overordnede tekststrategier, forsøgspersonerne har valgt ved Mr. Bean-gengivelserne. Teksterne udviser en forskel mellem to strategier, alt efter hvor prominent en rolle forfatteren har valgt at indtage i forhold til inputtet. Forskellen kan beskrives ud fra to makro-handlinger som teksten kan udføre: at registrere eller at fortolke. Hvis teksten skal registrere, bliver forsøgspersonens fortællerrolle minimal og tekstforløbet vil tendere mod at afspejle begivenhederne i inputtet; hvis teksten skal have en fortolkende mission i forhold til begivenhederne, indtræder fortælleren som synligt mellemlid. Her finder Paola Polito en tendens til at danskerne vælger upersonlig registrering med relativ stor trofasthed over for begivenhederne, mens italienerne vælger fortolkningen og hermed en subjektiv form med større frihed over for detaljerne i inputtet. Denne forskel sættes i sammenhæng med betydningforskellen mellem *raccontare* og *fortælle*, idet det italienske ord mere specifikt fastlægger genren 'fortælling', hvorimod det danske også bruges generelt om at 'gengive i ord'. Svarende til de to strategier bliver også gengivelsen af det komiske forskellig: den objektive strategi må lade komikken fremtræde som en del af de gengivne begivenheder, mens den subjektive fortæller kan lade ko-

mikken fremstå 'eksternt', som noget der opstår ved at en ydre bevidsthed møder forløbet – herunder ved brug af en ironisk distance.

Det følgende indlæg af Eva Skafte Jensen handler kun om dansk. Her bruges materialet til illustration af en generel lingvistisk pointe: om typer af ekstralingvistisk motivation for valget af sproglige udtryk. Som naturligt er i en tekstlingvistisk sammenhæng, er det især pragmatisk orienterede udtryk der beskrives: fatiske (som *ikk'*), dialogiske (som *jo*, *da*) og epistemiske (som *åbenbart*, *vist*), men også mere propositionelle adverbier omtales (udtryk for tid, sted og måde). Fremstillingsformen er eksemplificerende, og fokus er på at udskille de forskellige skikkelser, den ekstralingvistiske motivation og de pragmatiske betydningstyper kan antage – herunder at bruge materialet til at illustrere det skred fra konkret-propositionel betydning til diskurspragmatisk betydning som nyere diakron forskning har viet en del interesse.

Den følgende artikel af Hanne Jansen beskæftiger sig til gengæld kun med italiensk. Også her falder anvendelsen af materialet ind i en sammenhæng der er givet uafhængigt af undersøgelsen, nemlig et større projekt om informationstæthed i tekster; og det der tematiseres i den foreliggende artikel er forholdet mellem explicit og implicit information. Hanne Jansen udvikler et apparat til at opdele tekster i informationsenheder på en sådan måde at forholdet mellem explicit og implicit information kan kvantificeres og applicerer apparatet på de italienske tekster i materialet. Resultatet af analysen bruges til at tematisere forholdet mellem tale og skrift, forholdet mellem tekst og input samt betydningen af den makroakt (jf ovenfor) teksten repræsenterer.

Erling Strudsholm behandler materialet fra den leksikalske indfaldsvinkel. Der lægges en række snit ned over materialet, herunder sondringen mellem funktions- og indholdsord og type overfor token, og de fundne tal sættes i relation til standardtal, især for italiensk. De konstaterede forskelle diskuteres og søges forklaret på forskellig vis; således kan forekomsten af relativt flere indholdsord-*tokens* i de danske data forklares med henvisning til de fleksiviske udtryk for bestemthed og genitiv i dansk, der øger den relative hyppighed af funktionsord mærkbart i italiensk. En del af artiklen har karakter af eksemplificering af sproglige forskelle mellem dansk og italiensk ud fra materialet, bl.a. på områder som diminutiv og sammensætninger; i den kulturelle afdeling kan man se forskelle på danskeres og italieneres forhold til julekrybben på den ene side og kommercielt juleri på den anden. Under diskussionen af adverbier kunne man måske have forventet en kommentar til fraværet af retningsadverbier som *ind* i de italienske tekster i betragtning af den opmærksomhed som Talmys sondring mellem *verb-framed* og *satellite-framed* sprog har været genstand for.

Iørn Korzens artikel »Tekststruktur og anafortypologi« belyser forholdet mellem tekst og kode i et ambitiøst tretrinnsforløb. Først diskuteres teksters hierarkiske opbygning med henvisning til en række teoretiske fremstillinger, hvorpå hierarkiet af grammatiske sammenhængstyper præsenteres på baggrund af de tekstlige underordningsrelationer. I anden etape diskuteres hvordan typer af anaforer fungerer i relation til den dobbelthed af grammatisk og tekstlig hierarkisering, der blev etableret i det foregående. Centralt i denne diskussion står en familie af begreber centreret omkring kernebegrebet 'tekst-topic'. Sammenhængen mellem anafortype, teksthierarki og topikvalg illustreres tæt med eksempler fra materia-

let. I tredje etape diskuteres de forskelle der kan konstateres mellem forskellige teksttyper, herunder især mellem skriftlige danske og italienske tekster. Blandt de mere markante fund er tendensen til en langt mere kompakt og hierarkisk tekststrukturering i de italienske data (herunder specifikt at de danske skriftlige tekster er organiseret i langt flere småafsnit end de andre tekster, hvilket kan påvises meget klart ved brug af anafortypologien). Denne forskel i hierarkiseringsgrad kan sættes i forbindelse med både forhold ved koden (rigere adgang i italiensk til infinitte konstruktioner der udtrykker en høj grad af hierarkisk underordning), forhold ved valget af makrohandling, nemlig en mere fortolkende over for direkte gengivende behandling af input (jf også ovenfor), samt kulturel tradition.

Denne fremstilling finder jeg som helhed både overbevisende og perspektivrig. Netop ved at være så omhyggelig i sin diskussion af både materiale og teori gør Iørn Korzen det imidlertid muligt at pege på et problem som er metodisk centralt for det grænsefelt mellem kode og tekst der er hele undersøgelsens kerne. Selvom det i forhold til bogens samlede problemfelt er et lille problem, vil jeg tillade mig at tage det op i detaljer på grund af dets principielle vigtighed. Det drejer sig om begrebsfamilien *topic*, der har en nøglerolle ved at være det led der skaber forbindelse mellem anafortypologien og tekststrukturen. Kun ved at hænge sammen med det teksten drejer sig om, bliver en anaforisk henvisning til mere end blot spørgsmålet om en enkeltstående referentidentifikation.

Det centrale problem er spørgsmålet om hvordan man kan definere kernebegrebet 'teksttopic' på en sådan måde at det kan bære den vitale forbindelse mellem kodning og tekstopbygning. På trods af den umage forfatteren gør sig, forekommer det mig at han ikke slipper tørskoet igennem det vidtstrakte sumpede område der er opstået omkring begrebet i litteraturen. Det tekstuelle *topic* defineres (p.358) i bedste overensstemmelse med den gennemgående opfattelse som »en gennemgående deltager i handlingen, der i den enkelte sætning udgør den entitet som propositionen »handler om««. Men i selve definitionen ligger der en hund begravet: hvem siger at der nødvendigvis findes en størrelse, der er gennemgående i TEKSTEN, samtidig med at den kan identificeres som netop det den enkelte SÆTNING handler om? Og hvilke kriterier skal man bruge for at sikre sig at størrelsen har netop den TEKSTLIGE status der gør den egnet til at fungere som udgangspunkt for en sammenligning med det rent GRAMMATISKE?

Problemet løses på den måde der er blevet standard i den funktionelt orienterede litteratur, nemlig ved hjælp af sæt af hierarkier for 'topicworthiness' (hvor 'human' står øverst), semantisk rolle (hvor 'agent' står øverst) og grammatiske relationer (hvor 'subjekt' står øverst). Denne strategi er imidlertid et definatorisk haglgevær: man rammer et bredt felt af delvis sammenhængende kriterier, hvoriblandt nogle grammatiske, nogle semantiske og nogle pragmatiske – men afskærer sig derved også fra at beskrive den præcise relation mellem det tekstlige og det grammatiske. Fordi denne relation er så kompliceret, går der heller ikke ret lang tid før det attraktive samlebegreb 'topic' må opdeles i en knap så attraktiv stribe af underbegreber: primært, sekundært og tertiært *topic* (p.366), og sub-*topic* (p.367). Sekundære *topics* siges at være 'bipersoner' – men p.369 går det hverken værre eller bedre end at en biperson opnormeres til at være primær-*topic* i en delsekvens. Kriteriet herfor er mere eller mindre klart at denne i den pågæl-

dende sekvens står som subjekt og derved bliver grammatisk fremhævet; den (lidt for tætte) sammenhæng mellem de to ting fremgår også p.364, hvor der tales om [*t*]ilfælde hvor anaforen ophøjes til subjekt/topic. Når der p.368 tales om 'ophøjelse af ikke-topiske entiteter til topics' bliver det også klart, at begrebet 'topic' er sat på en umulig opgave. Det er svært at se hvordan en ikke-topisk entitet kan være topic, hvis man følger den definition der entydigt angiver den enkelte sætning som ramme: her må noget enten være topic eller ej, hvis begrebet skal kunne bruges. Og hvis man i stedet antager en definition der gælder mere end én sætning ad gangen, er det ikke attraktivt at regne med at en subjektsplicering alene kan ændre på rangfordelingen, jf det eksempel der illustrerer ophøjelsen:

Mr. Bean tager sit penallhus frem. Det larmer da han åbner det.

Penallhuset betegnes på subjektspads i sætning 2 – men styrter det af den grund Mr. Bean fra tronen som 'teksttopic'? Det gør det vel næppe, og det er heller ikke meningen at man skal forstå det på den måde. Realiteten er groft sagt, at emnet i diskussionen snarere er forholdet mellem anaforvalg og grammatiske relationer, og at den korrelation der er på sætningsplan mellem grammatisk relation og topikalitet her er taget for givet (som i talrige andre fremstillinger, jf f.eks. diskussionen i Haberland & Nedergaard Thomsen 1991). Som sagt mener jeg ikke det undergraver fremstillingens konklusioner, eftersom den forudsatte korrelation mellem subjektstatus og topikalitet er rimelig robust – men afklaringen af tekstualiseringsprocessen venter stadig på en begrebsmæssig afklaring af grænsefladen mellem tekst og kode.

Gunver Skyttes artikel handler om diskursmarkering og konnexion. De to grundbegreber præsenteres med en metafor om det horisontale over for det vertikale, idet konnexion siges at handle om den lineære sammenhæng mellem propositioner, mens diskursmarkering siges at ligge uden for det lineære tekstforløb ved at stå som brud 'oppefra' af meta- eller interaktiv karakter. Denne sondring forekommer problematisk, jf den vægt der i den foregående artikel blev lagt på netop propositionernes hierarkiske snarere end lineære orden. Også i denne artikel tematiseres forholdet mellem mikro- og makrostruktur (jf også indledningen ovenfor); definitionen af konnexion som noget lineært kunne derfor godt fremstå som om den afspejler en specifik egenskab ved de fundne tekstsammenhænge, nemlig at lineært additive sammenhænge spiller så stor en rolle i dem (jf p.427). Denne tanke understøttes af at der er et afsnit der hedder *Makrostrukturel og metatekstuel konnexion*; i denne titel synes den 'vertikale' dimension at have sneget sig ind i den lineære afdeling (p.443). I diskussionen af diskursmarkering fokuseres specielt på 'reformulering' (svarende til repair/reparatur i den terminologi der bruges i konversationsanalyse), holdningsmarkerende partikler (herunder modalpartikler) og metakommentarer.

Blandt de fundne forskelle bemærker man den typologisk interessante parallel mellem brug af *jo* i dansk og brug af visse verbalformer i italiensk, samt brugen af sekventielt *så* i dansk og brugen af fremtidsformer i italiensk. Ved *jo* sættes parallellen i sammenhæng med at markeringen af forudsat indforståethed ved *jo* har en vis lighed med det forudsatte orienteringspunkt der kendetegner de modsvarende italienske verbalformer (imperfetto, trapassato prossimo og gerundio, jf pp.465-66).

Bente Lihn Jensen skriver om periodeopbygningen i dansk og italiensk som den belyses af de indsamlede data. Her bruges materialet på klassisk empirisk vis til at undersøge en intuitiv fornemmelse der går ud på at italienske sætningsperioder typisk er mere komplekse end danske. Som forudsætning for den kvantitative undersøgelse er der en nyttig diskussion af forskellige typer mere eller mindre problematiske verbalkonstruktioner, herunder (baseret på et oplæg fra Erik Hansen og Lars Heltoft) af den danske V-og-V-konstruktion (*sidde og spise, komme og hente*). De kvantitative resultater bekræfter den intuitive forventning om større periodekompleksitet på dansk. I de italienske data er der dels flere prædikationer pr. periode, dels er der mere hypotakse sammenlignet med paratakse, og dels er nogle af de hypotaktiske konstruktioner mere kompakte på italiensk: otte ud af ni danskere benytter en finit tidsbisætning i referatet af slutscenen af 'Mr. Bean på biblioteket', a la *mens sidemanden vender ryggen til, bytter Mr. Bean om på deres bøger* – mens kun én af de italienske forsøgspersoner bruger denne udtryksform og i stedet foretrækker nonfinite konstruktioner eller nominaliseringer. Ikke overraskende er periodekompleksiteten lavere i de mundtlige data på begge sprog. Som et biprodukt af den kvantitative undersøgelse konstateres det at der er betydelige forskelle i frekvensen af de forskellige konstruktionstyper efter input, men disse resultater diskuteres ikke nærmere.

Som det er fremgået er det sproglige kategorier, der er udgangspunktet for undersøgelsen, snarere end tekstlige. Lige i slutningen antydes konsekvenserne af at basere en beskrivelse af de enkelte perioder og deres dele på et tekststrukturelt udgangspunkt a la Matthiessen & Thompson (1988), og forskellene i vurdering af hvad der er 'underordnet' bliver markeret. Ligesom problemet om topic-begrebets status, diskuteret ovenfor, rejser denne antydede diskussion spørgsmålet om forholdet mellem kode og tekst som et problematisk forskningsmæssigt frontafsnit i et værk der handler om tekststrukturering. Gennemførelsen af en sådan analyse siges af forståelige grunde at ligge 'udenfor denne artikels rammer' – men dette punkt danner en bekvem overgang til en afsluttende kommentar om projektet som helhed. Det drejer sig her om det vanskelige problem med at få empirien og generalisationerne til at gå sammen om at skabe klare fokusområder i et værk af denne karakter.

Hvis man – uden at have set titlen – blev spurgt om hvad dette værk som helhed handler om, ville man nok ikke klart erklære at dets genstand er strukturering af tekster. Som det næsten er uundgåeligt når det drejer sig om førstegrøden af et projekt der har udgangspunkt i en dataindsamling, med det vældige arbejde det er at få en sådan empirisk opgave gennemført, er hovedbestræbelsen i afhandlingerne under ét at beskrive 'fangsten': hvad finder man når man ser på materialet ud fra de forskellige synsvinkler, man har været interesseret i? Ligeså naturligt er det at med et design som leverer identisk input til produktion på to sprog, er en vigtig interesse at finde og kommentere punkter hvor der kan findes en forskel, hvad enten den vedrører koden eller teksten eller begge dele; og det er ikke muligt på rent empirisk grundlag at skille disse ting ad. Temaet er derfor reelt: hvad finder vi i data – og skam få den der tænker ilde herom. Men det betyder at man ikke er kommet til et punkt, hvor der fremstår en afklaret emnemæssig fokus i arbejdet. Det fremgår glædeligvis af henvisninger undervejs, at arbejdet med materialet fortsætter, for der er grund til at tro at resultaterne kan danne basis for en

række mere fokuserede diskussioner om kode og tekst, ligesom frøhistorierne viste sig at kunne bruges til at diskutere kodningsstrategier omkring bl.a. aspekt og 'ground'-elementer. Ét af elementerne i denne fokuseringsproces ville jeg ønske blev en skærpelse af diskussionen om grænsefladen mellem de sproglige valg og de tekstlige valg – fordi det er et punkt hvor både materialet og de foreliggende analyser i så høj grad selv synes at lægge op til det.

Litteratur

- Berman, Ruth and Dan Slobin (eds.): *The crosslinguistic study of language acquisition*. Hillsdale, New Jersey 1985: Lawrence Erlbaum.
- Chafe, Wallace L. (ed.): *The Pear Stories. Cognitive, Cultural, and Linguistic Aspects of Narrative Production*. Norwood, N.J. 1980: Ablex.
- Haberland, Hartmut – Ole Nedergaard-Thomsen: »The long and winding road towards a theory of grammatical relations«, *Journal of Pragmatics* 16, 2: 179-205, 1991.
- Mattiessen, Christian & Sandra A. Thompson: »The structure of discourse and 'subordination'«. In Haiman, John & Sandra A. Thomson (eds.), *Clause combining in grammar and discourse*. Amsterdam/Philadelphia 1988: John Benjamins.

Peter Harder

Laila Akslen: Norsk barokk. Dorothe Engelbretsdatter og Petter Dass i retorisk tradisjon. Cappelen Akademisk Forlag as. Landslaget for norsk-undervisning, Oslo 1997. 227 s. Pris i Danmark: ca. 275 kr.

I og for sig burde det være selvindlysende. Når man vil læse forfattere fra 1600-tallet, bør man læse dem med de forudsætninger, disse forfattere selv havde. Vupti, den hermeneutiske cirkel er brudt. Videnskabsteoretisk er dette naturligvis ikke muligt, men Laila Akslen har gjort et forsøg, der kommer et godt stykke ad vejen. Man er blevet klogere på mange ting, når man lægger bogen fra sig. Bogen er blevet til med støtte fra Det faglitterære Fond i Norge.

Som undertitlen angiver, handler bogen først og fremmest om de to mest fremtrædende (dansk)-norske barokdigtere, Dorothe Engelsbretsdatter og Petter Dass, men placeringen af dem i den større europæiske tradition, de er en del af, gør bogen anvendelig for alle, der er interesserede i perioden. Laila Akslen, der i 1970 udgav en omarbejdelse af sit speciale *Feminin Barokk*, er gymnasielærer med hovedfag i norsk og sidefag i tysk, kristendomskundskab og religionshistorie. Det er en kombination, der er med til at give bogen dens soliditet. At den samtidig er pædagogisk skrevet og det nynorske ganske let læst, kan måske give en bred læserskare lyst til at give sig i kast med bogen, som af forfatteren selv omtales som en *brugsbog*, der ikke behøver at blive læst fra perm til perm. Bogen rummer både oversigtskapitler og lange digtanalyser, hvor specielt analyserne og sammenligningerne af Dorothe Engelbretsdatters og Petter Dass' digte i anledning af Bergens brand er omfattende.

Eftersom bogen rummer en introduktion til to af »de tre rødder, hvoraf enhver europæer i middelalder og nyere tid har suget næring: den antikke, den kristne og den nationale arv«, som Erik Dal skrev i *Judichær: Hans værk og hans kilder* (Indledning til *Danske Metrikere*, København 1960, s. 221), mangler undertitlen imidlertid en meget væsentlig oplysning, nemlig, at den retoriske tradition kun er én af de to hovedsynsvinkler, som de to forfatterskaber anskues ud fra. Den anden, den kristelige, bibelstærke synsvinkel spiller bogen igennem en mindst lige så stor rolle som retorikken. Men måske er forlaget bange for at skræmme læsere væk med et ord som *kristelig*? Begrebet *retorisk* har derimod de sidste 10 år haft positive og moderne konnotationer, efter at det gennem 1970'erne og 1980'erne havde levet en hensygnende tilværelse i udkanten af dansk- og litteraturvidenskabsstudiet. Til den retoriske tradition hører for 1600-talsmennesket en praksis, der ikke alene trækker på antikke mønstre, men også på kirkefædrene, herunder især Augustin, der selv var retoriklærer. Den tidlige kristne kirkes forkæmpere måtte jo hævde Biblens retoriske værdi i en verden, der var vant til antik klassisk retorik.

Akslen angiver selv, at hun henter sin metodiske ballast fra især tysk og svensk barokforskning; og et hastigt blik på litteraturlisten peger da også på, at Tyskland har givet langt den største inspiration. Det tyske islæt kan også overføres til arbejdsmetoden: tysk grundighed, hvilket er ment som en ros. Hun overstår ikke desto mindre diskussionen om anvendelsen af begrebet *barok* på omkring en side med en traditionel gennemgang af, hvad barok kan stå for eller indeholde: enevælde, ortodoksi, magt- og pragtudfoldelse, uro, krig og ulykker, modreformation, et antitetisk livssyn. Hun er også opmærksom på, at megen barokforskning fra 1880'erne og fremefter bygger på analyser af især kunst og arkitektur, kun i mindre grad af litteratur. Akslen tager afstand fra den barokforskning, der faktisk bruger det ikke-barokke som norm for god digtning og derfor dybest set slet ikke bryder sig om barokdigtning, således en del norske litteraturhistorier. Et dansk eksempel herpå, som hun selvfølgelig ikke nævner, kunne være Vilhelm Andersen *Den zjirlige Stiil* (København 1893), der fordrer en naturlighed som hos Oehlenschläger eller Christian Winther, og som for rigtigt at vise, hvor rædselsfulde fx tautologiske ordophobninger kan være, ikke tager udgangspunkt i en ægte baroktekst, men i udtryksformen hos Else Skolemesters fra Holbergs *Barselstuen*.

I en fodnote på side 24 kommer der et spagfærdigt forslag til i lighed med nyere tysk forskning på området at operere med et begreb som *Frühneuzeit*, som Akslen foreslår oversat til det efter min mening ikke særligt mundrette »tidlig nytid« (s. 218). Hvilken konsekvenser vil det mon få for andre nordiske sprog? Men hun har nok ret i, at begrebet *barok* stadig for mange, der smagsmæssigt foretrækker en mere goethesk-klassisk stil, har en lidt negativ klang. Akslen foretrækker dog under alle omstændigheder at lade digtningen tale for sig selv frem for at lade etiketter, »tvangstrøjer«, som hun kalder dem, være styrende. Hun er også opmærksom på, at selv om antiteser gælder for at være typiske for barokken, vil de altid være nødvendige i en metafysisk tilværelsesfortolkning, hvor det gælder om at skildre et her og et hisset (s. 164). Akslen læser faktisk en del fortrøstningsfuld luthersk harmoni i flere af teksterne.

I øvrigt er skellet mellem den religiøse og den verdslige litteratur før romantik-

ken ikke skarpt; og de verdslige genrer (hyrdedigt, lejlighedsdigt m.v.) trækker også på religiøse motiver og kristelig tankegang (s. 22). »Å plassere 'kristeleg' diktning i ein bås for seg sjølv utanfor den 'verdslege' og litterært sett aksepterte litteraturen var ikkje aktuelt på 1600-tallet« (s. 101). Et eksempel på, at det kristne og det hedenske går fint i spænd, har vi også med begrebet *Comtemptus mundi*, verdensforagten, der både er et gammelt stoisk og et gammelt kristent motiv (s. 195).

Andre har karakteriseret perioden som den, hvori modersmålsdigtningen for alvor begynder, og hvor stilen skiller sig ud fra den klassiske ved sin »natur«. Akslen påviser, at »Sjølvs då morsmålet kom inn i diktinga, vart dei gamle teoriarne, arbeidsmåtane, mønstra og sjangrane førte vidare« (s. 40). Det er disse gamle teorier, nemlig udvalgte dele af den klassiske retorik og den brug, de to udvalgte digtere gør af den, der er Akslens emne. Samtidig er hun opmærksom på det næsten paradoksale, der ligger i, at Petter Dass' og Dorothe Engelbretsdatters tekster, som rummer megen lærd skriftsprogstradition, faktisk er blevet til i en kultur, der er mundtlig, ligesom de fleste digte er møntet på et ikke-lærd publikum. »Då bøker og trykte tekstar vart allemannseige, var også tida ute for den klassiske retorikken« (s. 28).

Hendes åbne syn på barokkens snurrigheder medfører også en rehabilitering af lejlighedsdigtningen, der ellers ofte opfattes som temmelig plat. Samtidig understreges det, at størsteparten af begge forfatterskaber består af brugsdigtning på mange niveauer. I den forbindelse indgår en analyse af Dorothes gravdigt over sig selv, Liig-Sang. Den 'nøgle', som ligger i indledningstekstens **Den Ensom Daglønnernde, Saligheden Af Hannem Begierte = Dorothe Engelbretsdatter, Salig Ambrosius Hardenbecks** vil jeg dog ikke kalde et *anagram*, idet kun forbogstaverne anvendes, ikke ordene i deres fulde udstrækning.

Metrikken spiller ikke den store rolle for Akslen, om end hun i forbindelse med *En Aandelig Sang* af Engelbretsdatter bemærker, at et rimskema AbAbCC giver mulighed for at lade C-linierne være en slags konklusion på de foregående fire (s. 204), hvilket i øvrigt gælder generelt, ikke specielt for det pågældende digt. En bemærkning om Hildebrandtstrofen s. 118 påpeger, at denne strofeform oftest er knyttet til heltedigtning eller gravsalmer.

Slående er opsummeringen af forskellene på Petter Dass og Dorothe Engelbretsdatter. Hvor Dass foretrækker figurer, bruger Engelbretsdatter troper. Hvor han har appelfigurer som tiltale, udråb, spørgeformer, indføring af fingerede opponenter, vil hun hellere appellere til følelserne, åbne sindet for sorg og glæde, tårer og inderlig lovsang. Hvor han har større billedflader og let tilgængelige billeder, har hun en tættere billedbrug. Han tolker bibeltekster i lyset af luthersk dogmatik, hvor hun foretrækker allegoriske tolkningsmåder. Ud over at vi her får demonstreret forskellene på de to digtere, ser vi også, hvor stor spændvidden er i perioden. Man kan ikke kun nøjes med den ene type af fremstillingsformer. Her påvises også en sammenhæng mellem de digteriske tekster og forskellige modtagere. Dass' publikum er mere udannet, mindre belæst. Men uanset begge digteres brede appel bygger megen af deres digtning på lærde forudsætninger. At Dass havde dem i kraft af sin teologiske uddannelse, er ikke underligt, men der foreligger ikke noget om Engelbretsdatters formelle uddannelse.

Akslens læsninger påpeger den tætte sammenhæng, der er mellem mange digteriske tekster og kattekisme- og bibelord. Dette gælder ikke blot parafrasedigte

som fx Dass' *Om Skabelsen*, men også andre tekster. Den ikke-bibelsesterke læser får dermed mulighed for at afgøre, om et specielt billede eller udtryk stammer fra digteren selv eller fra det religiøse forlæg. De fleste gange citerer Akslen Biblen i moderne norske oversættelser (1978 og 1994), men hun er opmærksom på, at det dengang var Christian IV's Bibel fra 1633, der har været digternes udgangspunkt. Hvor stor betydning dét har for digternes ordvalg, kunne det have været interessant at se.

Henimod slutningen perspektiverer Akslen frem mod nutiden til anvendelsen af gamle salmer i dag. Hun har en diskussion af, i hvor høj grad man skal tilpasse de gamle salmer til nutidig brug i salmebøgerne. Skal salmebøger være museer over tidligere tiders tankegange?, spørger hun s. 173. »Fr salmereviderande og Petter Dass-kjennarar villige til å ta Dass på fullt alvor også i det som er tydeleg luthersk dåpslære og ubehagelege og provoserande formaningar?« (s. 180). Med andre ord går hun fra at forholde sig påvirkningshistorisk og analyserende til teksterne til at ramme dybt ned i en moderne kirkelig diskussion. Det er ganske modigt i en tid, hvor det anses for mere nærgående at spørge til menneskers tro end til deres seksualliv. Akslen undgår selv at svare på spørgsmålet, men påpeger de vanskeligheder, det vil medføre at gengive fx Dass, så hans eget digteriske ideal stadig træder frem. Det vil kræve netop den indsigt i Bibel, tradition, brugssituation og digtekunst, som Akslen har og er villig til at videregive.

Bogen har så mange glimrende gennemgange af, hvordan forskellige bibelske figurer bruges i den typologiske tolkning, at den ville vinde med et typologisk stikordsregister, således at den også kunne bruges generelt og ikke bare på Dorothe og Dass. For eksempel er udlægningen af næsten hvert eneste element i lignelsen om Den barmhjertige Samaritan (Luk. 10, 25-37) et sandt fund for ikke-teologer (s. 49). Men det har måske været et forlagskrav, at bogen ikke blev for omfattende? Det er på den anden side også godt, at vi ikke bliver præsenteret for en ren facitliste, for dét kan ikke lade sig gøre. Fx er Akslen yderst opmærksom på, at et ord som *løve* kan betyde noget helt forskelligt, afhængigt af konteksten. Løven kan i én sammenhæng være et konge- eller sejrskyld, et billede på Kristus (s. 157), i en anden sammenhæng er det demonisk dyr eller udyr (s. 159).

Det letter umiddelbart læsningen, at Akslen er sparsom med at anvende de slutnoter, der findes efter hvert kapitel, men for fagmanden er det indimellem en ulempe ikke straks at kunne se, hvorfra hun henter sine udsagn og ideer.

Det kan være et udslag af tanken om, at vi ikke behøver at læse bogen fra ende til anden, der gør, at vi både s. 132 og s. 139 skal have gentaget hovedmønstrer for lutherske prædikener, men det burde ikke være nødvendigt med så kort interval. På den anden side er nogle af analyserne så sparsomme med citater, at de kræver, at læseren har Dass' eller Engelbretsdatters værker liggende ved siden af sig.

At Norge i 1600-tallet var en del af dobbeltmonarkiet, kommer Akslen stort set kun ind på i forordet. Dass og Engelbretsdatter betragtes udelukkende som norske digtere – på trods af, at det skriftsprog, de benytter sig af, vel egentlig er dansk. Med henvisning til Syvs *Nogle Betenkinger om det Cimbriske Sprog*, 1663, taler Akslen s. 156 om, at man i Danmark i denne periode er særlig glad for ordet cimbrisk. Anderledes udtrykt: der har i den norske del af dobbeltmonarkiet ikke været de samme teoretiske forsøg på at fremme modersmålsdigtingen, som vi ser i Danmark, hvor der op gennem århundredet udkommer en stadig strøm af

grammatikker og prosodier. Er det mon, fordi egentlig norsk modersmålsdigtning i givet fald ville være dialekt?

For Akslen er interessen for 1600-tallet så at sige selvlegitimerende. Det er på sin vis velgørende, at hun ikke søger at føre en moderne tilværelsesstolkning ned over barokken eller omvendt: gøre en barok tankegang til en faktor, vi kan finde fx i vore dages eksistensfilosofi, eller som vi kan bruge til at udvide vores eget tilværelsessyn. Vi hører faktisk ikke noget om, hvad vi egentlig skal bruge barokken til. Bogen er først og fremmest skrevet for fagfolk, for dem, der skal undervise i 1600-tallet, og som ikke selv har tilstrækkelig viden til at få hul på teksterne. Og dét formål opfylder den – både for danske og norske brugere.

Vibeke A. Pedersen

Sune Auken: Eftermæle. En studie i den danske dødedigtning fra Anders Arrebo til Søren Ulrik Thomsen. Museum Tusulanums Forlag, København 1998. 239 s. 198 kr.

Om dødedigtet som genre er der ikke tidligere skrevet på dansk. Der foreligger analyser af enkelte digte eller specialstudier af en enkelt forfatters dødedigtning; især må nævnes Flemming Lundgreen-Nielsens »Rød og hvid i Billedsalen«. Grundtvigs døds- og mindedigte« (i *Grundtvig-Studier* 1980-81). På norsk findes en utrykt specialeafhandling om dansk-norsk dødedigtning i det 17. og 18. århundrede, Vigdis Berland Øysteses *At Skrifve Vers om Døde Liig* (Universitetet i Bergen, 1995). På svensk er hovedværket Carl Fehrmans studie *Diktaren och Döden. Dödsbild och förgängelsestänke i litteraturen från antiken till 1700-talet* (Stockholm 1952), der blandt sit materiale også omhandler dødedigte. Det sker dog under en bredere, motivhistorisk vinkel, hvor dødedigtets genre ikke afgrænses eller problematiseres. Det eneste mig bekendte tilløb til en genredefinition findes i John W. Draper: *The Funeral Elegy and the Rise of English Romanticism* (New York & London, 1929). Sune Aukens *Eftermæle* placerer sig for så vidt i et lidet befolket forskningslandskab, og hans afhandling har betydning alene ved at åbne dette landskab for et dansk publikum.

Afhandlingen er en genrehistorisk undersøgelse, der falder i to hoveddele: først en systematisk beskrivelse af dødedigtets karakteristika (eller »væsen«, som forfatteren foretrækker at skrive) og dets forhold til beslægtede genrer; dernæst en historisk redegørelse for genrens udvikling fra det 17. århundrede til nutiden, belyst gennem analyser af enkelte digte. Hertil følger sig en registrant over de ca. 500 digte, der ligger til grund for afhandlingen, idet forfatteren dog bemærker, at registranten kun udtømmer omtrent en tiendedel af det samlede materiale.

Afhandlingen er stærk i det analytisk-historiske. Den halve snes digtanalyser i fuld størrelse, som bogen rummer – fra Anders Bording og Kingo over Ewald, Oehlenschläger, Grundtvig, Sophus Claussen og Tom Kristensen til Thorkild Bjørnvig, Vagn Lundbye og Søren Ulrik Thomsen – overbeviser uanstrengt om deres egne pointer. Læsningerne er sensitive og yder digtene retfærdighed som selvstændige kunstværker (med en enkelt undtagelse, hvorom nedenfor), samtidig med at de godtgør digtenes historiske repræsentativitet eller betydning.

Begyndelsen af den genretradition, afhandlingen vil beskrive, sættes til sidste halvdel af det 17. århundrede – ikke fordi der ikke er skrevet dødedigte før, men fordi man derfra kan »følge en ubrudt række af digte skrevet af den danske litteraturs store digtere – først Anders Bording« (s. 49). Arrebo, som optræder i undertitlen, nævnes kun *en passant*, fordi hans digt over dronning Anna Catharine (1612) anskues som et isoleret fænomen.

Det markante træk ved det 17. århundredes dødedigte er deres uniforme karakter: I menneske- og verdensbilledet og i synet på døden er de som skrevet over en skabelon, hvilket demonstreres ved Bordings digt »Over Caspar Schøller« (1670), der afsløres som en behændig sammenskrivning af i forvejen fastlagte elementer, snarere end en individualiseret tekst rettet mod netop Schøllers dødsfald. Til forklaring af denne uniformitet vejes tre faktorer op imod hinanden: en politisk (enevælden), en religiøs (den lutherske ortodoksi) og en mere alment ideologisk (barokken). Den første findes for let, idet der ikke spores nogen mærkbar forskel på dødedigtene før og efter enevældens indførelse. Dette er en pointe, polemisk rettet mod det redaktionskollektiv, der i 1971 udgav *Barokkens lejlighedsdigtning*, og som ville gøre netop enevælden til den altforklarende faktor. Pointen udelukker naturligvis ikke, at dybereliggende sociologiske kræfter, for hvilke enevælden også kunne være et udtryk, spillede en rolle; de falder blot uden for Sune Aukens synsfelt. I stedet betones den lutherske ortodoksi og barokkens centralistiske, hierarkiske livssyn som de kræfter, der ensretter digtene. Der spores dog også en latent modsætning mellem kræfterne, idet den lutherske lære om sjælens frelse ved Guds suveræne nåde undertiden står uformidlet over for barokkens ønske om at hylde den afdøde for hans geminger og hans personlige storhed.

Dødedigtet er en konservativ genre, og de forandringer i livssyn og verdensbillede, som finder sted i løbet af det 18. århundrede, slår først sent igennem. At Bibelens autoritet drages i tvivl, og at det menneskelige subjekt bliver sin egen vurderingsnorm, mærkes ikke umiddelbart i en genre, der er bundet til at fortolke den grundsituation i tilværelsen, som tydeligst demonstrerer menneskets afmagt. Den opstigende borgerklasses indflydelse på genren viser sig i første omgang alene ved, at også dens medlemmer bliver gjort til genstand for dødedigte.

Et afgørende gennembrud sker her, som i mange andre sammenhænge, med Johannes Ewald; hans »Taarer ved Herr Frederik von Arnshachs Grav« (1772) læses som det første moderne dødedigt. Idet den tilsyneladende beherskede digter bryder sammen i sorg over den døde og bevidner sit eget sammenbrud i og med sit digt, opstår en radikalt ny, individualiseret jeg-stemme, som herefter står til rådighed for genren. Det jeg, som opstår, er dog samtidig det moderne splittede, hvor en kølig, komponerende bevidsthed nærer sig af privatpersonens oprørte følelser.

Individualiseringen af dødedigtningens jeg-stemme forfølges videre over Baggesen til romantikken, hvor den bl.a. manifesterer sig i en selvbevidsthed hos digteren, der ikke længere kan finde sig i at være en bestilt lejlighedspoet. Den sorg, han giver udtryk, skal være hans egen. Det betyder på længere sigt, at dødedigtningens cirkel indsnevres eller forskydes til kunstnerens personlige venner, og traditionen fra det 17. århundrede dør langsomt ud i løbet af det 19. I det 20. århundrede skrives dødedigtene i vidt omfang over kunstnere.

Med hensyn til dødedigtene emne, beskrivelsen af den afdøde, lod individua-

lisingen vente på sig. Ganske vist afløstes den store mand, hvis handlinger havde afgørende betydning for kirkens, statens eller verdens tilstand, af den gode borger, hvis jævne liv udfoldede sig i en snæver kreds. Men det betød kun, at idealet blev et andet, ikke at stereotypien i de enkelte digte blev mindre. Sune Auken hævder, at romantikkens optimistiske henvisning til en højere verden, som mennesket allerede i dette liv kunne træde i forbindelse med, ikke betød nogen forandring i denne henseende. Det romantiske jags forbindelse med altet og dets dermed forbundne selvudvidelse forblev usynlige begivenheder, og dets jordiske skæbne lignede alle andres, hævder han (s. 101). Det er dog en karakteristik, som hans egen læsning af Oehlenschlägers »Wiedewelt« (1803) burde modificere. I dette digt fremstår billedhuggeren ganske vist i det ydre som en plaget stakkel, men digtet opretter eller udfolder netop det indre rum, hvor han – ved sit selvmord – træder i forbindelse med kosmos, den højere natur, som han sjæleligt tilhører. Sune Auken ser og beskriver det, men fastholder Wiedewelt på hans borgerlige skæbne, skønt digtet knytter hans identitet til den kosmiske. Her er det for en gangs skyld, som om der mangler en dimension i forståelsen.

Overhovedet får Oehlenschläger en ublid medfart i afhandlingen. Ud over at flertallet af hans dødedigte afskrives som fade idylliseringer, må han lægge ryg til den impressionistiske generalisering, at hans lyrik er »svær at læse i dag uden fnisen« (s. 119 f). Mon dog? »I Skyggen vi vanke...«? »Underlige Aftenluft...«? »Hvor blev I røde Roser dog...«?

Som den positive modpol til Oehlenschläger, og som den store undtagelse fra reglen om, at det 19. århundredes dødedigtning er præget af konventionel pænhed, står Grundtvig. Dels fordi han ikke forskønner afdøde, men siger rent ud hvad han mener om vedkommende – som når Rasmus Rask får at vide, at hans beskæftigelse med de døde sprog var en stor misforståelse. Dels fordi han ikke idylliserer døden til at være en harmonisk overgang til de himmelske sale, men anser den for at være en gru, fra hvilken mennesket skal frelses. I begge henseender peger Grundtvig frem mod den moderne dødedigtning, hvor den afdøde ofte ses som en individualitet med både lys- og skyggesider, og hvor døden gerne fremtræder i sin rå meningsløshed.

I bogens måske bedste kapitel: »Dødedigtningen efter 1870« giver Sune Auken et klart og indholdsrigt overblik over de moderne dødedigtes fællestræk. Væsentligst er, at metafysikken, forestillingen om et efterliv hinsides, er faldet bort. I det højeste er den blevet erstattet af en tro på afdødes fortsatte eksistens i sit værk eller i de efterlevendes erindring. Dertil kommer, at forestillingen om det eksemplariske menneskeliv er forsvundet; for et moderne dødedigt er det liv vellykket, som er levet i troskab mod sig selv. Endvidere betyder kombinationen af den individualiserede jag-stemme og det individualiserede portræt af afdøde, at *der altid er en vis distance mellem digteren og hans emne, ingen fuldstændig samfølelse*. Endelig konstateres det, at dødedigtningen i det 20. århundrede ikke eksisterer som »organiseret genre« (s. 162), men at de digte, der skrives, indgår i deres respektive forfatters produktion på linie med vedkommendes øvrige digte. Svarende til, at den institutionaliserede lejlighedsdigtning fra det 17. århundrede dør ud i løbet af det 19., erstattes den altså i det 20. århundrede af en række personlige dødedigte, som har deres rødder i Ewalds digt over Arnsbach.

I det afsluttende kapitel har Sune Auken meget pædagogisk samlet de ca. 12

digte, der blev skrevet i anledning af Michael Strunges selvmord i 1986. Skønt de fleste af digtene ikke er gode, viser de tilsammen, hvor individualiseret den danske dødedigtning er i dag. Forfatteren konkluderer, at hvor man i det 17. århundrede kunne skrive stort set det samme digt over forskellige personer, kan der nu skrives vidt forskellige digte over samme person. De bedste af digtene sættes derpå i relation til genretraditionen, og her træder især Søren Ulrik Thomsens »Tandlæge. Gravsted. Vielsesring« i relief. Det er et digt, som hævder, at enhver »fortolkning« af døden er en projektion, der ikke har nogen sammenhæng med sin genstand, og som reducerer den afdødes »efterliv« i de overlevendes erindring til private forestillinger uden gyldighed. Ved således at demtere den moderne erstatningsmetafysik skriver dette digt genren frem til et nyt nulpunkt.

Målt mod afhandlingens historiske del virker den systematiske spinkel. Beskrivelsen af genrens »væsen« er lidet prægnant, bl.a. fordi den indledende, simple definition – »et digt skrevet i anledning af et dødsfald i digterens samtid« (s. 15) – ikke rigtig problematiseres eller finindstilles, men blot garneres med nogle betragtninger over lejlighedspoesi og kvalitet, livsfortolkning og dødsfortolkning, det individuelle og det almenmenneskelige. Denne manglende prægnans i beskrivelsen af genrens centrum kunne der til dels være rådet bod på ved en detaljeret beskrivelse af dens periferi – af genrens grænser ind mod andre genrer. Men forfatteren inddrager kun to eller tre nabogenrer, nemlig portrætdigtet, det historiske portrætdigt og nekrologen. Man savner en afgrænsning i forhold til ligprædikenen og gravskriften såvel som til æremindet, hyldestdigtet ('Lobgedicht') og klagedigtet ('Todesklage'), måske også til dødsberedelsesbøgerne og de digteriske fremstillinger af dødedansen.

Heller ikke den grænsedragning, som foretages, er altid præcis. Når det fx hedder om nekrologen, at den »skal leve op til vore forestillinger om biografisk sandhed, mens dødedigtet skal opfylde vores krav om kunstnerisk sandhed« (s. 38), så er det en forenklet modstilling. Formentlig sigtes der til nekrologens forpligtelse på de ydre, biografiske data, som det også antydes i en bemærkning om billedet af afdøde, der skal være »objektivt i videnskabelig forstand« (ibid.); men netop nekrologgenren er samtidig underlagt stærke krav om retouche og hensyntagen til de efterladte – 'de mortuis nil nisi bene'.

Spinkelheden i genrebeskrivelsen skyldes nok til dels, at Sune Auken ikke har kunnet formulere sig op imod en allerede eksisterende definition af dødedigtet. Men han kunne godt have udnyttet den forskning, der faktisk eksisterer. Særlig relevant forekommer John W. Drapers værk om den engelske begravelseseselegi, der følger genren gennem to århundreder og viser, hvordan det klassiske dødedigt opløstes, samtidig med at det stillede sin diktation og sit billedsprog til rådighed for romantikkens gennembrud. Også i Carl Fehrmans motivhistoriske studie findes tæt skrevne og stofmættede afsnit om begravelseslyrikken i det 17. og 18. århundrede, herunder ét, hvori barokkens svenske dødedigte jævnføres med dens ligprædikener (s. 250-276). Man kunne endvidere pege på Walther Rehm: *Der Todesgedanke in der deutschen Dichtung vom Mittelalter bis zur Romantik* (Halle 1928), som Fehrman i vidt omfang bygger på. Ingen af disse afhandlinger forekommer i *Eftermales* bibliografi. I Göran Stenbergs disputats *Döden diktarar. En studie av likpredikningar och gravtal från 1600- och 1700-*

talet (Lund 1998) findes desuden et afsnit om dødedigte i det 17. og 18. århundredes svenske ligprædikener, men det har Sune Aukén af gode grunde ikke kunnet benytte.

Johnny Kondrup

Kirsten Dreyer: H.C. Andersens brevveksling med Lucie og B.S. Ingemann I-III (I-II breve, III kommentarer). Museum Tusulanums Forlag, København 1998. 538 kr.

Det er et besynderligt forhold i humanioraen, at der selv på meget tæt beskrevne områder tilsyncladende altid er helt åbenlyse opgaver, som ikke er blevet løst. Dette kan man ikke lade være med at tænke på, når man får Kirsten Dreyers udgave af brevvekslingen imellem H.C. Andersen og Lucie og B.S. Ingemann i hånden. Taget i betragtning, hvor mange højt kompetente mennesker både herhjemme og i udlandet der har beskæftiget sig med H.C. Andersen, må det henstå som et mysterium, at en omfattende brevveksling fra hans hånd, endda med en betydelig åndspersonlighed i samtiden, kan henligge uudgivet i så mange år. Det har kun delvis været et problem i videnskabelig sammenhæng, fordi et antal forskere selvfølgelig har kunnet finde hovedparten af brevene på Det kongelige Bibliotek. Men håndskriftlæsning er selv i videnskabens verden forbeholdt en udvalgt gruppe af specialister, og selv for dem går det langsomt. At sidde med en forfatters håndskrift er stort set kun noget, man gør, hvis man virkelig har brug for at læse sig dybt ind i hans eller hendes værk, fordi det koster så mange timer. Allerede derfor er Kirsten Dreyers arbejde guld værd, fordi hun ved at bruge det ekstra og meget høje antal arbejdsdage, det må have taget at samle, transskribere og kommentere denne brevveksling, har sparet en række fremtidige forskere megen tid, som de nu kan bruge på noget andet end at forsøge dechifrere breve; i sig selv et væsentligt resultat. Tilsvarende er *H.C. Andersens brevveksling med Lucie og B.S. Ingemann* en gave til dem, der holder af at storme ind på et forskningsområde og lave et eller to mindre arbejder uden ambition om at blive den nye, store fortolker af området. Den slags folk får sjældent eller aldrig tid til at dykke ned i en forfatters håndskrifter og er derfor dybt afhængige af de mere eller mindre mangelfulde tekststudgaver, som forefindes.

Endelig er en pålidelig tekststudgave selvfølgelig også vigtig, fordi den nedsætter antallet af rene fejl-læsninger i forskningen. Det illustreres i nærværende udgave af Kirsten Dreyers påstand om, at i hvert fald én forsker, nemlig Niels Kofoed, gør sig skyldig i adskillige alvorlige misforståelser i sin læsning af håndskrifterne, uden at hun dog giver nærmere argumenter for dette.

Dermed er ikke engang nævnt den gode grund til udgivelsen af brevene, som tydeligst træder i øjnene, når man sidder med de tre fyldige bind: brevene er en fornøjelse at læse. At Andersen skriver gnistrende, er næsten, hvad man kunne forvente, og det kan da heller ikke nægtes dels, at Kirsten Dreyer har ret, når hun i sin indledning bemærker, at brevenes hovedperson er H.C. Andersen, for det er ham, der skrives langt mest om, og dels, at det det vel er på grund af ham, brevvekslingen overhovedet er blevet offentliggjort. Men det må så samtidig tilføjes,

at Ingemann ikke blegner i mødet med Andersens geni, tværtimod. Vel har han ikke, eller kun sjældent, sin yngre kollegas særligt i ungdomsbrevene ofte rablende veltalenhed¹, men hans breve er ofte små pragtstykker og lyser af skarpsindighed. Og det er for undertegnede en af denne udgivelses fineste pointer: her fremtræder et betydeligt mere nuanceret billede af Ingemann end de flove forestillinger om den naive, næsten tumpede salmedigter og forfatter af kulørte romaner, man jævnligt løber ind i selv i ellers højt kvalificerede kredse². Eksempler er der nok af, lad mig give et enkelt fra et af de tidlige breve, hvor han for mig at se demonstrerer, at han har et usædvanlig skarpt, men samtidig medfølelse blik for den unge Andersen:

Hvad der hidtil meest har hindret Deres poetiske Udvikling har upaatvivelig været det Uheld, at De altfor tillidsfuld og med en næsten barnlig Hengivenhed har kastet Dem i Armene paa det store tusindtungede og vægelsindede Publicum og i den tomme Selskabs-Verdens Mølledam, førend De vidste hvad De egentlig vilde og hvad De kunde. De er saaledes, uden at have faaet Hold i Dem selv, bleven til en Bold for alle Andres Meninger og Luner; De udpidsker Phantasien og spænder Følelsen paa Pinebænken ved som en Somnambulant bestandig at pusle om i Dagblade og Selskaber og paa Theaterbræderne, hvorved De hver Dag ligesom rykker Deres Livstræ op for at see om det har slaaet Rødder, istedetfor at lade det faae Ro til at samle Kraft baade til Blomst og Frugt. (I. 87)

En passage som den ovenstående viser også et andet karakteristisk træk ved brevvekslingen: dens optagethed af såvel publikum som anmeldere. Igennem hele brevvekslingen diskuterer de to digtere, hvordan deres egne og – i mindre omfang – andres værker er blevet modtaget. Det er tydeligst i brevvekslingens første del, hvor Andersen endnu ikke har fået den status i det danske litterære landskab, han opnåede, og derfor oftere løb ind i meget barske domme, men det fortsætter på et lidt lavere blus helt frem til Ingemanns død. Der er en gennemgående tone af frustration over at være prisgivet en instans, hvis domme man kun i meget begrænset omfang kan opfatte som legitime. Recensenterne fremstår som ubehagelige, bedreviddende og ondsindede, og de to forfatters frustration understreges af, hvor umuligt det er for dem at protestere over for den døve og tilsyneladende helt egenrådige anmelderinstitution. Man kunne godt synes, at den slags burde være obligatorisk læsning for et antal af landets dagbladsanmeldere. Særlig hårdt går det ud over Christian Molbech, der i de to digteres optik fremtræder som et indskrænket og frådende monster af aggression. Dermed demonstrerer *H.C. Andersens brevveksling med Lucie og B.S. Ingemann* en af primærkildens store fordele: den viser perioden fra et nyt perspektiv. Ingemanns og H.C. Andersens blik på samtiden og på hinanden er ikke med nødvendighed sandere, end hvad man kan læse i en litteraturhistorisk fremstilling, men det er anderledes, fordi perspektivet er anderledes, og er dermed med til at komplettere billedet, hvad netop eksemplet med Christian Molbech kan vise; han er mest kendt for sit arbejde som historiker og litteraturhistoriker og for sit stormfulde venskab med Grundtvig. Det kan Ingemanns og H.C. Andersens vurdering af ham selvfølgelig ikke røkke ved, men den kan nuancere billedet af ham.

Brevvekslingen er udgivet uforkortet, og det betyder selvfølgelig, at der er meget, som ikke synes at være relevant for andre end afsenderen og modtageren. Talløse er de gange, hvor H.C. Andersen oplyser om, på hvilket tidspunkt han nu er at vente til Sorø, eller takker for den store fornøjelse, det var at have været i Sorø, og talløse, særlig i samlingens andet bind, er de hilsner og beretninger om denne eller hins velbefindende, som sendes imellem de to brevskrivere. Sådan må det vel være i en brevveksling, men det betyder, at man som læser nu og da kan komme til at skulle igennem mange ord for at få ret få oplysninger. I det hele taget er den første del af brevvekslingen mest interessant, fordi der i den oftere finder meningsudvekslinger og refleksioner sted, mens brevene fra det senere bekendtskab mere er breve mellem gamle, prøvede venner, der ikke længere bruger dem som medium for mere omfattende drøftelser. Alligevel er det svært at ønske samlingen forkortet. I den videnskabelige sammenhæng, hvori *H.C. Andersens brevveksling med Lucie og B.S. Ingemann* indskrives sig, er der indlysende nok en pointe netop i fuldkommenheden: findes det, findes det her, og det er trods alt kun entusiaster, forskere og anmeldere, som læser bogen igennem fra ende til anden og i ét stræk.

Kommentarbindet til brevvekslingen er meget udførligt, der er afsat knap 400 sider til selve kommentarerne, altså ca. 2/3 af, hvad selve brevvekslingen fylder. Kirsten Dreyer har leveret, hvad der ligner et ganske solidt arbejde, kun ganske sjældent går man forgæves efter oplysninger, og som regel er de oplysninger, som gives, tilstrækkelige. Dog har Kirsten Dreyer efter min smag en tendens til for ofte at give et citat fra en anden primærkilde, gerne andre breve eller Andersens dagbøger og almanakker, hvor jeg hellere ville have haft en beskrivelse fra kommentatorens egen hånd, fordi jeg ikke helt føler, at jeg får fyldestgørende oplysning blot ved at få et andet citat at forholde mig til. Man kan heller ikke helt lade være med at ærgre sig over, at Kirsten Dreyer kun har leveret en ganske kort indledning i stedet for den mere udførlige gennemgang af materialet, man er forvænt med fra DSLs efterskrifter. Det skal imidlertid ikke røkke ved værdien af det store arbejde, hun har udført. Den litterære forskning i dette land er stærkt afhængig af det ret begrænsede antal editionsfilologer, vi råder over; skønt er det for os andre, når de gør deres pligt.

Noter

1. Netop Andersens første breve til Ingemann er måske samlingens højdepunkt. Den overivrige unge mands amokløbende udgydelser, tiggerier om opmærksomhed og mærkværdige selvbevidsthed må have gjort et særpræget indtryk dengang, og de demonstrerer for den nutidige læser klart, hvorfor han midt i sin absurde selvoptagethed ikke var til at modstå.
2. Et overbevisende modbillede til denne forestilling giver i øvrigt Nicolai Erikssen i artiklen »Mellem kosmos og fædreland«, *Transfiguration* 1/1 – 1999.

Sune Auken

Olav Harsløf: Mondegruppen. Kampen om kunsten og socialismen i Danmark 1928-1932. Museum Tusulanums Forlag, København 1997. 365 kr.

Olav Harsløfs bog handler om nogle af 30'ernes politiske modsætninger på den såkaldte venstrefløj af intellektuelle. Hovedpersonerne er »de fire store«, som Hartvig Frisch, Hans Kirk, Broby-Johansen og Harald Rue benævnes. I fokus for redegørelsen står sprængningen i 1932 af Mondegruppen, der siden 1928 havde udfoldet en imponerende kulturel aktivitet af nybrydende karakter. Udgivelsen af bladet Monde havde sine rødder i et andet af Henri Barbusses initiativer, Clarté, hvis danske organ udkom i 1926-27. Fælles for de to foretagender var forsøget på at samle intellektuelle af socialistisk observans på tværs af de partipolitiske skel. Vanskelighederne ved dette projekt er velkendte nok. Først var det socialdemokraterne, der spændte ben for det, siden kommunisterne. Resultatet af Mondegruppens sprængning var, at kommunisterne overtog organisationen med Carl Madsen, Edvard Heiberg og Hans Kirk i spidsen. På det tidspunkt havde bladet skiftet navn til Plan (1932-35). Sprængningen fuldyrkedes med eksklusionen af Mogens Boserup og Per Kirstein, der blev fulgt af bl.a. Ester Boserup (som har været faglig konsulent på bogen), Henning Friis, Harald Rue og Broby-Johansen. Sidstnævnte udgav i forlængelse heraf tidsskriftet Frem (1932-35) med tilknytning til den norske Mot Dag-gruppe.

Sådan er, i meget kort begreb, det forløb, som har dikteret strukturen i bogen, hvis hovedkapitler hedder Clarté, Monde, Plan og Frem. Der er i flere henseender tale om en forlængelse af Harsløfs skitse til den venstreorienterede Kulturdebat i 20'erne (1976). Selvom han formelt set ikke gør krav på at behandle hele debatten inden for samme gebet i 30'erne, så fremsættes der ikke desto mindre drastiske forslag til en radikal omvurdering af tyngdepunktet i den antifascistiske opinionsdannelse frem til 1939. Dette forhold hænger sammen med bogens erklærede formål og Harsløfs påstand om, at *den anden linie* i 30'ernes venstreorienterede debat spillede en langt betydeligere rolle, end det siden er antaget og anerkendt (s. 16). Harsløf kalder denne linie for Clartélinien, fordi han mener, at de ekskluderede/udtrådte medlemmer repræsenterede Mondegruppens oprindelige udgangspunkt. Og han ser linien fortsat i Frem, tidsskriftet Information (1934-36) og de socialistiske faggruppers blad, det nye Clarté (1936-43).

At denne linie er at opfatte som alternativ til, hvad Harsløf uden begrundelse kalder »myten« om de frisisindede kulturkæmpere i Plan og Kulturkampen (1935-39), er notorisk. I den forbindelse polemiseres der gentagne gange mod Elias Bredsdorffs formulering fra 1955 om »en ubrudt linie i dansk åndsliv fra Brandes-tidens kulturradikalisme til tidsskriftet »Kulturkampen« i 1930'erne«. Harsløf insisterer på, at Clartélinien var et brud i så henseende, men Bredsdorff hævder sådan set intet om frafald, brydninger eller brud, men kun at den kulturradikale linie var ubrudt, d.v.s. *intakt*. Det er også et fejlgreb, når Harsløf (s. 66) lægger distance til Bredsdorffs engagement i den antifascistiske organisation Frisindet Kulturkamp, men mener, at det er værd at huske samme persons indsats i modstandsbevægelsen. I betragtning af at modstandsbevægelsen kunne rekruttere sikre folk fra netop den organisation, er det en noget uholdbar distinktion.

Det problematiske i Harsløfs forsøg på at bryde, hvad han kalder »det kulturradikale hegemoni«, er ikke hans revisionistiske bestræbelser eller engagement

for »den anden linie«. Problemet er, at Harsløf på forhånd har afskåret sig fra en dokumentation og argumentation ved at lade fremstillingen slutte omkring 1932. Dermed er der kun taget højde for selve fremkomsten af den såkaldte Clartélinie. Hvordan denne linie udviklede sig efter 1933, er der kun spredte bemærkninger om – til eksempel af flg. type:

Konkurrencen mellem de to foreninger og deres blade Clarté og Kulturkampen var hård. Clarté samlede dem der ville analysere og diskutere lag og politik, mens Frisindet Kulturkamp samlede folk med talent for at tegne, skrive, synge, spille og optræde. Dette hjalp blot ikke i den sidste ende. Et så tilsyneladende tilfældigt arrangement som Hitler-Stalinpagten i august 1939 fik Frisindet Kulturkamp med blad og det hele til at falde sammen som et korthus.

Clartéstandpunktet havde sejret og stod som det eneste levedygtige på venstrefløjen.

(s. 531)

Som karakteristisk af bredden i Kulturkampens antifascistiske virksomhed er bemærkningen både misvisende og useriøs.

Olav Harsløf sammenligner sin bog om *Mondegruppen* med de store romaner fra forrige århundrede, der fører læseren frem til handlingens hovedkonklusioner via mangfoldige og snørklede veje. Sammenligningen halter altså i flere henseender. Der er snarere tale om et emne, som har afgivet stof til en dramatisk iscenesættelse. Udviklingen i *Mondegruppen* er for så vidt velegnet til en sådan dramatisering. Vanskeligheden ligger i, at hændelsesforløbet og den dramatiske struktur ikke bare er velkendt, men også tidligere videnskabeligt behandlet. Senest af Morten Thing, hvis afsnit om *Mondegruppen* i hans disputats om DKP og de intellektuelle (1993) får følgende tvetydige skudsmål: »Afsnittet, der er skrevet med henvisning til nærværende bogs manuskript, bringer intet nyt« (s. 70).

Ømtalen af tidligere behandlinger af emnet (specielt s. 14 ff. og s. 61 ff.) – erindringslitteraturen indbefattet – har karakter af en afregning og er foretaget med megen nidkærhed. Formentlig hænger det sammen med Harsløfs oplevelse af at have fundet *den sande løsning på Mondegruppens gåde* (s. 6). Denne oplevelse synes betinget af fundet af *Mondegruppens kassebøger* hos landsretssagfører Carl Madsen i 1975. Harsløf noterer: »Jeg fik bøgerne med mig og blev hurtigt klar over, at det var nøglen i 1930'ernes intellektuelle socialistiske debat jeg havde fået i hænde« (s. 18).

Det er en svaghed ved bogen, at det ikke præciseres, hvori *Mondegruppens* gåde består. Heller ikke i kernestykket om gruppen (s. 142-456) formuleres, endsi- ge løses nogen gåde. *Fremstillingen er dokumentarisk og særdeles righoldig på detaljer*. Til dags dato er det den fyldigste oversigt over gruppens aktiviteter og de brydninger, der førte til sprængningen. Men selv om der også præsenteres nyt materiale, så bekræfter og uddyber det stort set kun baggrunden for den allerede kendte politisk-ideologiske splittelse i gruppen, der fandt en konkret anledning i 1932. Spørgsmålet angik Carl Madsens dispositioner vedr. en indsamling til strejkende skotøjsarbejdere.

Hvad angår Harsløfs fund, *Mondegruppens kassebøger*, skal det understreges,

at han har trukket de konkrete oplysninger ud af dem, som det nu lader sig gøre at få ud af sådanne indførsler: oplysninger om gruppens aktiviteter, økonomi, medlemskontingenter, oplag m.m. Men nogen nøgle til 30'ernes socialistiske debat er disse protokoller naturligvis ikke.

Det meste af det, der er værd at vide om Mondegruppens placering i det politiske og intellektuelle landskab i 30'ernes begyndelse, står faktisk i Morten Things disputats. Hos Harsløf har fremstillingen fået større fylde, hvad der ikke kun skyldes en større faktuel detaljerighed. Når stoffet er svulmet så voldsomt mellem hans hænder, skyldes det, at han tager et tilløb på 142 sider og derefter sætter sig for at genfortælle, hvad der stod i bladet *Monde* nummer for nummer. Denne kronologiske fremstilling fungerer godt i den forstand, at den giver de nødvendige afsæt og stikord til bogens mange udblik og sidespring, interviews med de endnu levende aktører og ikke mindst til Mondes forlagsvirksomhed, Forsøgscenen, Studentersamfundet, bladet *Vi Gymnasiaster* osv.

En tredje kilde til bogens voluminøse præg er, at der gennemsnitlig er placeret et billede eller en gengivelse på næsten hver side. Billedmaterialet har været lidt af en foræring for Harsløf, men udvalget er langt fra lige velbegrundet. En del af underteksterne er sjuksket skrevet, og der er for mange af portrætterne, som enten er udaterede eller fejldaterede. Tegningen side 525 forestiller ikke Hans Scherfig, men derimod Harry Alan Potamkin.

I sin afsluttende polemik mod det omtalte »kulturradikale hegemoni« vender Harsløf tilbage til Bredsdorffs formulering om en ubrudt linie siden Georg Brandes. Han vender så at sige bøtten og giver den en tand til, idet han hævder, at det var *Kulturkampen*, der udgjorde et direkte brud med den kultur- og samfundskritiske og ikke mindst partiafhængige linie fra Brandes, over Clarté i 20'erne og PHs *Kritisk Revy*. I modsætning til *Kulturkampens* ide og indhold var det ifølge Harsløf det nye Clarté, som videreførte linien i dansk åndsliv fra Brandestidens kulturradikalisme (jvf. s. 544). Det er en besynderlig påstand, eftersom det netop var *Kulturkampen*, der etablerede et bredt samarbejde på tværs af partipolitiske skillelinier mellem kulturradikale, kommunister og andre antinazistiske intellektuelle. Denne linie skulle også vise sig at være intakt under modstandskampen, selv om den blev midlertidigt afbrudt ved ikke-angrebepagten mellem Hitler og Stalin i 1939.

Det havde været et videnskabeligt fortrin ved bogen, hvis der også var fremlagt dokumentation og analyse for den afsluttende tese. Men der mangler både de analytiske mellemregninger og den historiske dokumentation efter 1935. Logisk set er det ikke noget svar på Harsløfs eget indledende spørgsmål (som i grunden er et postulat) om, *hvorfor* Mondegruppens virksomhed og betydning var så stor, at dens sprængning kom til at præge den kulturelle og sociale udvikling i landet resten af århundredet (s. 5). Sandsynliggørelsen af at det forholder sig sådan, har Harsløf åbenbart taget for givet i selve sit udgangspunkt, der er et forsvar for den opposition mod kommunisterne, som i Danmark blev organiseret i Clartés navn. Partiaafhængig var denne anden linie altså ikke, og den lå meget langt fra det oprindelige udgangspunkt i 20'ernes Clartébevægelse.

Efter bogens udgivelse har Harsløf i en debat om kulturradikalismen i dag fremført den påstand, at han i sin bog har ført bevis for flg.: »den såkaldte kulturradikalisme blev i virkeligheden infiltreret og understøttet af det danske kommu-

nistparti efter ordre fra Den Kommunistiske Internationale i Moskva« (Højskolebladet 30/1998).

En sådan bevisførelse foreligger ikke i Harsløfs bog, og der er heller ikke fremsat nogen direkte påstand af så vidtrækkende karakter i den.

Når Harsløf i sit forord angiver, at en af hans drivkræfter til at skrive bogen har været harme, så må det i bedømmelsen af den tilløjes, at harmen ikke bare er løbet af med ham, men tilsyneladende også har banet vejen for regulære mytedannelser.

Carl Erik Bay